

ADRA

Revista dos socios e socias do Museo do Pobo Galego
Nº8 Santiago de Compostela, 2013

Chegando á Gándara

ÁLVARO DE LA VEGA

As plataformas culturais das xeracións
galegas de posguerra (1960-1978)

MANUEL CAAMAÑO SUÁREZ

A celebración de San Pedro Mártir en Galicia

CLODIO GONZÁLEZ PÉREZ

De convento a hospicio: remodelacións
en San Domingos de Bonaval

MARI VEGA CERQUEIRO

Vida e obra de Evaristo Martelo Paumán

LAURA SUÁREZ LLANO

O escultor Xosé Rivas e a iconografía
da Virxe do Carme mariñeira

MANUEL E. GARCÍA BARREIRO

A popularización do fonógrafo en Galicia: 1878-1895

XAIME FANDIÑO ALONSO, ZÓSIMO LÓPEZ PENA E HENRIQUE NEIRA PEREIRA

Organizacións feministas en Galicia. Unha
proposta de memoria e documentación

MARIAM MARIÑO COSTALES E CARMEN PÉREZ PAIS

Notas de libros

ADRA

Revista dos socios e socias do Museo do Pobo Galego
Nº8 – Santiago de Compostela, 2013

ADRA

Nº8 – Santiago de Compostela, 2013

ADRA. Revista dos socios e socias do Museo do Pobo Galego.

Museo do Pobo Galego
San Domingos de Bonaval
15703 Santiago de Compostela

Consello de edición:
Fátima Braña Rey
José Mª Laredo Codornié
Rosa Mª Méndez García
Nolo Suárez
Manuel Vilar Álvarez

Deseño e maquetación: ocumodeseño

Asesoramento lingüístico:
Xesús Sambade

Depósito Legal: C-2367-2005
ISSN: 1886-2292

© da edición: Museo do Pobo Galego.

© dos textos: os autores e autoras.

ADRA é unha revista con periodicidade anual que comezou a súa andaina no 2005 co espírito de crear un soporte para a publicación de artigos de coñecemento científico e cultural desde Galicia.

Tentando chegar a unha ampla audiencia Adra distribúese a través de intercambio con máis de 150 bibliotecas europeas.

Os temas que se abordan son todos aqueles relacionados coa realidade galega desde calquera punto de vista e área de coñecemento, tendo especial incidencia a antropoloxía social acorde cos fins e misión do Museo do Pobo Galego. A lingua da Revista é o galego. Os artigos que publica son orixinais e inéditos e foron sometidos a unha avaliación por pares mediante o sistema dobre cego, con garantía de anonimato.

As opinións e feitos consignados en cada artigo son de exclusiva responsabilidade dos seus autores. O Museo do Pobo Galego non se fai responsable, en ningún caso, da credibilidade e autenticidade dos traballos.

Esta revista está incluída nas seguintes bases de datos:

IN_Recs (Universidad de Granada): <ec3.ugr.es/in-recs/ii/Antropologia-2010.htm>

Dialnet (Universidad de la Rioja): <dialnet.unirioja.net>

Índice

Chegando á Gándara **7**

ÁLVARO DE LA VEGA

As plataformas culturais das xeracións galegas de posguerra (1960-1978) **9**

MANUEL CAAMAÑO SUÁREZ

A celebración de San Pedro Mártir en Galicia **39**

CLODIO GONZÁLEZ PÉREZ

De convento a hospicio: remodelacións en San Domingos de Bonaval **67**

MARI VEGA CERQUEIRO

Vida e obra de Evaristo Martelo Paumán **83**

LAURA SUÁREZ LLANO

O escultor Xosé Rivas e a iconografía da Virxe do Carme mariñeira **109**

MANUEL E. GARCÍA BARREIRO

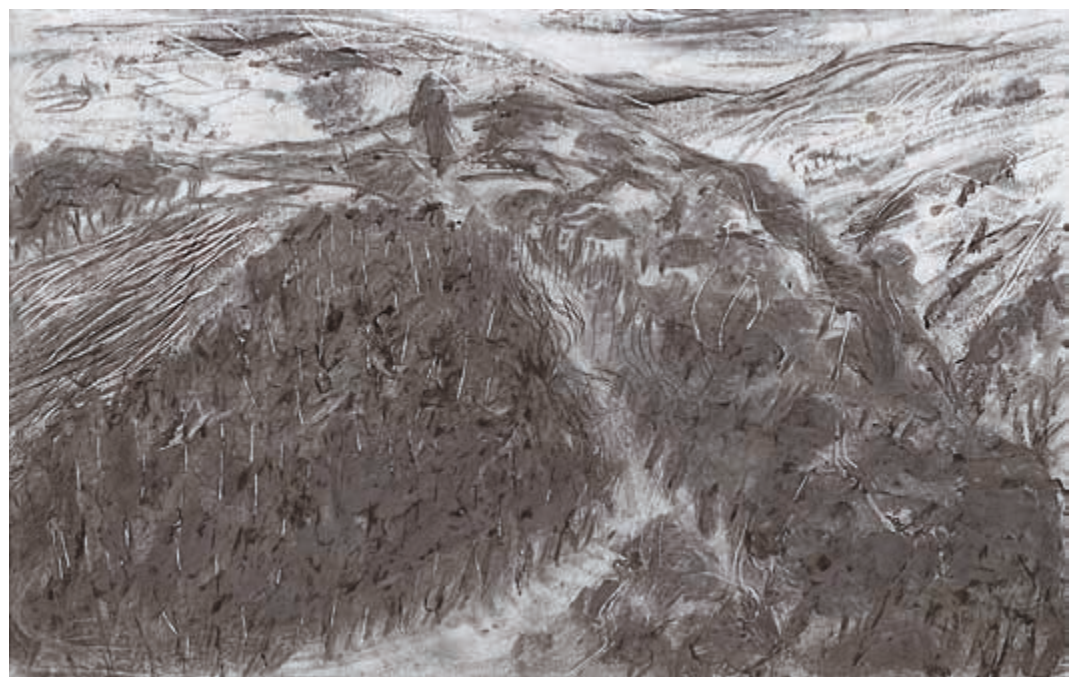
A popularización do fonógrafo en Galicia: 1878-1895 **117**

XAIME FANDIÑO ALONSO, ZÓSIMO LÓPEZ PENA E HENRIQUE NEIRA PEREIRA

Organizacións feministas en Galicia. Unha proposta de memoria e documentación **131**

MARIAM MARIÑO COSTALES E CARMEN PÉREZ PAIS

Notas de libros **145**

Chegando á Gándara (1993)
Álvaro de la Vega
Técnica mixta (23,5 x 15 cm)

As plataformas culturais das xeracións galegas de posguerra (1960-1978)

MANUEL CAAMAÑO SUÁREZ

Introdución

O 18 de abril de 2012 tivo lugar nas dependencias do Museo do Pobo Galego a inauguración da exposición *Un canto e unha luz na noite. Asociacionismo cultural en Galicia (1960-1975)*, organizada polo Consello da Cultura Galega, o Museo do Pobo Galego e a Fundación 10 de marzo. Esa exposición, comisionada e coordinada por Ricardo Gurriarán, rescataba do esquecemento un fenómeno inédito en Galicia. No libro-catálogo da mostra e nos 22 paneis de que constaba faise un percorrido por diversos aspectos relacionados co labor desenvolvido nos tempos da ditadura franquista polas plataformas culturais creadas a partir dos anos sesenta polas xeracións galegas de posguerra.

A raíz dese feito, que significou para moitos dos asistentes ao acto a descuberta dun fenómeno para eles moi descoñecido, os responsábeis da revista *ADRA* dos socios e socias do Museo, coñecedores do meu compromiso activo perante quince anos na Agrupación Cultural *O Facho* –a primeira agrupación cultural da cidade da Coruña na posguerra– pedíronme que dera a miña visión sobre o acontecer dese fenómeno naqueles tempos facareños, sombrizos e desgaleguizados. E así o fago dende a experiencia recollida no tempo en que presidín a agrupación coruñesa (1966 ata 1978), coa conciencia plena de contribuír a facer xustiza a tantas enerxías xuvenís vertidas a prol da reconstrución e da recuperación da conciencia histórica de nós.

Na exposición ponse en evidencia o inmenso, intenso e fecundo esforzo realizado polas mozas e mozos que, por uns ou outros vieiros, tomaran conciencia da necesidade de se uniren para traballar, dende a resistencia cultural, pola toma de conciencia do país, desgaleguizado e esmagado pola ditadura franquista. Coñecer a laboría tan frutífera desenvolta pode axudarnos a encarar mellor o futuro porque, neste país noso no que o oportunismo e a desmemoria resultan ser moeda corrente, é necesario de cando en vez mirar cara atrás sen ira, e recuperar o noso pasado para encarar o futuro cos mellores recursos dispoñíbeis.

I. Nacemento e auxe do movemento asociativo nos tempos do franquismo

Cando nos tempos da posguerra non había ningunha voz que reclamara publicamente os dereitos que nos identifican como comunidade nacional, moitos dos membros das xeracións galegas

dese tempo que se foran concienciando do que iso representa, asóciáanse para traballar en grupo e dese xeito axudar a recuperar os sinais de identidade perdidos.

Os antecedentes dese compromiso asociativo hai que procuralos en individualidades que, dende 1955, comezaron a dar probas da súa presenza en Madrid, Compostela e Barcelona. Aquí no país, mozos universitarios, algúns deles dados a coñecer nas Festas Minervais da Universidade compostelá –por certo, ese certame literario estaba organizado polo SEU, sindicato universitario do réxime– e nas páxinas do xornal compostelán “La Noche”, serán asiduos da célebre “mesa-camilla” de Ramón Piñeiro, do círculo que se movía arredor do pintor Carlos Maside, ou dos mozos que se dedicaban ao traballo arqueolóxico, que investigaban e se concienciaban baixo o maxisterio de Fermín Bouza Brey. Ideoloxicamente, xa naqueles tempos tan temperáns, os participantes neses círculos apuntaban unha inclinación cara ao nacionalismo de esquerdas, feito que máis adiante provocará diverxencias con Ramón Piñeiro, inspirador de moitos dos asistentes, quen quería levar a política por camiños que el entendía máis acertados.

A etapa a considerar abrangue de 1960 ata a nova situación derivada da aprobación e implantación no ano 1978 da Constitución española, pola que se restauraban dereitos democráticos proscritos polo franquismo. Naqueles tempos iniciais da década dos 60 Galicia estaba a experimentar fondos cambios sociais, nos que o éxodo de poboacións do rural cara ás urbes constituía unha hemorraxia imparable, foi cando inicia a súa andaina aquel movemento autoxestionario do tardofranquismo, no que o traballo levado a cabo por el atopábase a cotío cunha legalidade que empedraba o camiño de innumerábeis atrancos e dificultades. Soamente a ilusionada vontade e pulo dos responsables das agrupacións, que no fondo loitaban por recuperar as liberdades perdidas, axudaban a superar todos os atrancos que aparecían a cotío polo camiño, en casos con destemida afouteza.

O significado dese sorprendente movemento asociativo xuvenil, descoñecido na historia de Galicia –agás a experiencia dos grupos “Ultreia” creados no ano 1932 na miña vila noiesa polo profesor Álvaro de las Casas, que se espallaron rapidamente por toda Galicia aínda que os acontecementos fanerían moi cedo a súa vida– integrará grupos de autoformación cultural e tamén ideolóxica que, como unha caste de guerrilleiros, impulsaron un auténtico rexurdimento dos nosos valores e patrimonios identitarios.

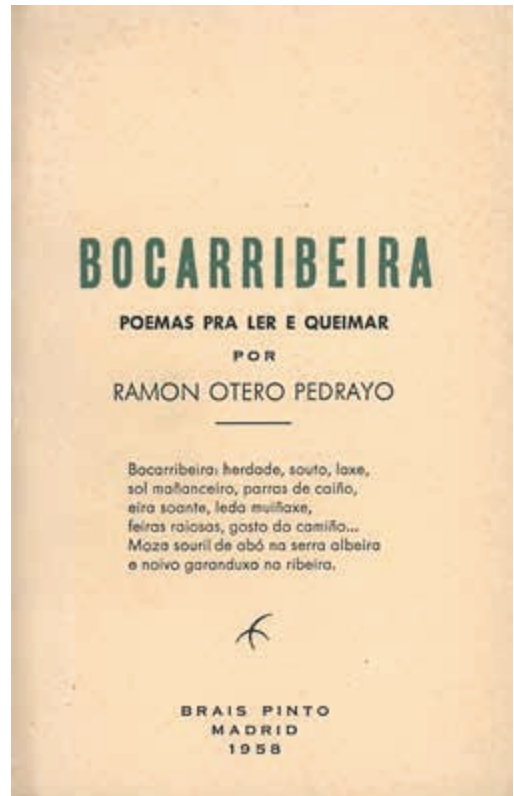
As décadas dos anos 60 e 70, e posteriores, presenciarán a fundación das sociedades culturais das mocidades galegas nadas nos anos 30 e 40, comprometidas no seu deber de traballar polo desentangarañamento e desgaleguización do país de nacemento. O seu labor asociativo de autoformación dirixido a todos os públicos, á vez que de facer proselitismo, está presidida pola promoción, estudo e coñecemento do idioma galego pola súa significación e pola reivindicación dos seus dereitos levábase a cabo cunha fasquía rupturista, e nin a historia nin a economía, a política, a xeografía, a literatura, a arte, o dereito, a arquitectura, ou a cultura popular, serían temas alleos ás súas actividades. Para desenvolver todas esas materias acudiríase, en cada caso, ás personalidades con prestixio no país e pódese dicir, agás raras excepcións, que todas elas acudían con xenerosidade ao chamamento que as novas forzas galeguistas/nacionalistas demandaban delas.

Como un furacán imparable iranse conformando por Galicia adiante, e tamén fóra dela –precisamente foi aquí, como acontecera noutras ocasións, onde se crearon os primeiros xermolos

concienciadores– diversos grupos, cada un deles coas súas propias peculiaridades. Xa dotados dunha primaria estrutura organizativa, arredor dos anos 60 hai que buscalos fóra das fronteiras galegas: en Madrid, no ano 1958, creárase o grupo *Brais Pinto*, embarcado no quefacer literario aínda que cunha aguda conciencia social e política en todos os seus membros, onde coincidirán estudantes galegos cursando estudos que non había en Galicia, como son o caso de X.L. Méndez Ferrín, Bernardino Graña, Ramón Lorenzo, Xosé Fernández Ferreiro ou Alexandre Cribeiro, con traballadores como Reimundo Patiño ou César Arias, tendo ao galeguista, republicano e investigador ourensán Xosé Ramón e Fernández Oxea (Ben-Cho-Shey), residente na cidade, un entusiasta, sabio e destemido colaborador e orientador en todo o que precisaran.

No ano 1960 nace en Barcelona a denominada *Mocidade Galega de Barcelona*, na que confluirán estudantes e traballadores como os irmáns Sanchez Tabarés (Lois e Moncho), Agustín Rodríguez Caamaño, os irmáns Pérez Guerra ou Manuel Caamaño Suárez, baixo o abeiro do Centro Galego, a única sociedade galega existente por aquelas datas na gran cidade mediterránea, que presidía o galeguista caldelao e maxistrado Manuel Casado Nieto e no mesmo ano 60 fundárase en Bos Aires a *Asociación Arxentina de Fillos de Galegos*, promovida, entre outros, por Ricardo Palmás, Antón López Prado, Elsa Fernández e máis Inés Canosa. Case simultaneamente nacerá en Uruguai a *Asociación Uruguia de Fillos de Galegos*, co profesor Zubillaga Barrera á cabeza dela.

En Galicia fundárase no 1961 a *Agrupación Cultural O Galo* en Santiago de Compostela que iniciará a camiñada asociativa da man, entre outros, de Salvador García-Bodaño, Ventura Cores Trasmonte –autor do emblemático galo simbolizador da sociedade–, Mario Orjales Pita, Mercedes García Fernández, Xulio Maside ou Aurichu Pereira, e no outono do ano 1963, en A Coruña, logo dun chamamento-manifesto feito polos mozos estudantes Henrique Harguindey Banet e Andrés Salgueiro Armada, dirixido á cidadanía dende un xornal e dúas emisoras de radio, dará como froito o nacemento da *Agrupación Cultural O Facho*, cun distintivo da autoría de Reimundo Patiño no que figura unha luz que quere anunciar a chegada de novos tempos. Co chamamento

O grupo Brais Pinto, desde Madrid, editou en 1958 *Bocarribeira*, o único poemario publicado en vida de Otero Pedrayo

Xuntanza na feira da Santa Susana de xente das agrupacións o Galo e O Facho. Entre eles están Manuel e Xoan A. Caamaño Suárez, Mario Orjales, Salvador García Bodaño, Aurichu Pereira, Rodríguez Pardo, Eduardo Martínez, Henrique Iglesias e Mercedes García

D. _____, axuda
a o desenrolo das actividades culturais desta Agrupación coa cantidade
trimestral de PTS. _____
no xeito dun reembolso postal ou á súa millor comenencia.

En _____, a _____ de _____ do 196____
O Socio Proteitor,

Domicilio: _____
en _____ Prov. _____

ela Comercial-Galmeiras, 26-Santiago-1963

Folla de afiliación da agrupación o Galo

que representan o galo anunciador do abrente e a luz que se emite dende a cidade atlántica, decontado se espalla o fenómeno asociativo.

Eses dous símbolos foron como os anunciadores do bo andazo que percorrerá a xeografía de Galicia e a núcleos da emigración europea. No ano 1966 sae á rúa a *Asociación Cultural de Vigo* co pulo que lle imprimen algúns dos seus fundadores, entre os que estaban Camilo Nogueira, Alfonso Álvarez Gándara, X. M. Beiras, Xosé L. Franco Grande, os irmáns López Facal, Mª Xosé Queizán, Ánxel Cuiñas, Xohana Torres ou Xohán Bernárdez; no 1967 nace en Ourense a *Agrupación Cultural Auriense*, coa entusiasta colaboración de case todos os vellos galeguistas que alí residían –Ramón Otero Pedrayo, Xesús Ferro Couselo, Bieito Fernández, Francisco Ogando, Leuter Salgado ou Xaquín Lorenzo-, xunto con outros máis novos como Xosé-Lino Vázquez Monxardán, Carlos Guitián, Nemesio Barxa ou Antón Fernández (Antón Da Ponte). No 1968 comeza a súa actividade en Pontevedra a *Asociación Cultural Amigos da Cultura*, –despois das voltas e reviravoltas que as autoridades represivas fixeron dar aos mesmos promotores do proxecto *Os Novos*– encabezada por Xosé L. Fontenla, Agustín Rodríguez Camaño, Tristán, Suso López ou Ramón Barral; e no 1969 na vila ourensá de Ribadavia asoma a cabeza a *Agrupación Cultural Abrente*, amparada polo activo Xesús Sánchez Orriols (Chucho) e o investigador e médico Rubén García Álvarez, despois do concienciador labor que realizaran un grupo de cregos. O asociacionismo introdúcese de seguido noutras vilas e núcleos rurais e en Ribadeo xurde en 1971 a *Agrupación Cultural Francisco Lanza*. Con ritmo máis acelerado, se cabe, e recollendo as experiencias vividas e sufridas polos devanceiros, en Lugo créase o *Club Cultural Valle-Inclán*, que anteriormente con ese mesmo nome tería unha actividade moi diferente, en Monforte de Lemos nace a agrupación *Castelao*, en Ferrol a asociación *Monte Medulio*, en A Coruña *Alexandre Bóveda*, en Santiago *O Eixo* e en Ourense *Breogán*. O fenómeno asociativo introdúcese con celeridade nas vilas e núcleos rurais: en Negreira *Afonso Eans*, *Lumieira* en Carballo, *Domingo de Andrade* en Cee, *Terra de Melide* en Melide, *Catavento* en Noia e *Tramallo* en Pontedeume. Por terras de Lugo xurde, en 1971, a xa mencionada *Francisco Lanza* en Ribadeo, *Sementeira* en Viveiro, *Lois Peña Novo* en Vilalba e Xermolos en Guitiriz, e polas terras ourensás verán a luz *Os Cigurreos* en A Rúa, *Os Cabaceiros* en Maceda, *Os Choupos* en Verín e *Avantar* en O Carballiño. Tamén xorde o *Ateneo de Moaña* na costa de Pontevedra. E así ata medio cento de sociedades.

Memoria da Agrupación Cultural O Facho

Non se debe deixar de citar o traballo que algúns dos Ateneos que se foron creando nas cidades, onde se encontraban moitos asociados non afectos ao réxime, dedicaron circunstancialmente algunha actividade relacionada coa cultura galega, así como aos diferentes grupos ou círculos de tertulianos que se xuntaban en cafés de Ourense, A Coruña ou Lugo. Neste senso a tertulia máis activa, celebrábase no Hotel Méndez Núñez en Lugo de onde saíu a feliz iniciativa da exposición “Cen anos de literatura galega (1863-1963)” que se inaugurou no Círculo das Artes daquela cidade no 1963. O mentor dela foi o profesor Alonso Montero, quen fixo unha importante contribución tanto nesa iniciativa como nalgún outro acto ou publicación patrocinada por algunha entidade comercial ou editorial. Tamén, xa avanzada a década dos setenta, no Club Amigos de la UNESCO de Madrid acollerase un Seminario de Cultura Galega, onde os irmáns López Facal, Camilo Nogueira ou Margarida Valderrama e outros estudantes galegos, despregarán un notable activismo para testemuñar a personalidade diferenciada de Galicia.

O labor asociativo realizado no período que estamos a glosar recolleu temáticas moi diversificadas, algunhas novidosas. Cumprirá, non obstante, aínda que sexa de xeito esquemático, salienta algunha das actividades realizadas e que tiveron fonda repercusión na sociedade galega, e nas que se amosa o importante rol xogado polas agrupacións no tratamento de materias inéditas. O pulo que lle imprimiron aos seus traballos naqueles tempos ditatoriais logrou facer medrar a conciencia colectiva e achegas valiosas ao noso patrimonio cultural. Veláí a sucinta relación:

Cursos de ensino do galego

Como queira que o idioma era a angueira primordial de todos os grupos, dende o seu primeiro alento organizaron e celebraron, cun profesorado de competencia contrastada, **cursos de ensino do idioma** moitas veces complementados con leccións de literatura, conferencias, lecturas de textos literarios, representacións teatrais ou mesas redondas. Celebráronse dúcias, por non dicir centos, de cursos públicos aos que acudiron numerosas persoas de diversa procedencia social, sexo e idade. O idioma galego perseguido despois do levantamento militar, aínda que seguía estando moi vivo a nivel oral, pola contra estaba orfo do uso escrito e de normas ou regulamentos para o seu correcto emprego. Eliminado drasticamente polos detentadores do poder, os precedentes do seu ensino hai que procuralos ¡nada menos! no cárcere de Yeserías, onde estaban cumprindo condena no ano 1947 os irmáns monfortinos Camilo e Cesáreo Saco e Ramón Piñeiro. Alí, Cesáreo, autor posteriormente dunha gramática que lle tiña encargado Galaxia, impartirá clases de galego aos reclusos que quixeran acudir a elas e será logo, xa en Santiago, cando nos tempos previos ao gurgullar da constitución das asociacións culturais, se xunten estudantes universitarios para o aprendizaxe do idioma, como foi o caso das clases que se impartiron no bodegón do Hotel Compostela nos anos 60.

Axiña se creará ***O Galo***, e xa dende o ano 1963 promoverá clases de galego na Academia Minerva, impartidas por Manuel Vidán Torreira, e posteriormente no Colexio Médico con Antón Santamarina como profesor, daquela un mozo estudante chegado das terras fonsagradas de San Martiño de Suarna, os cursos que proseguirán en anos posteriores celebrándose en diversos lugares. Pouco tempo despois iníciase en A Coruña, programadas por ***O Facho***, na Casa da Cultura –axudados polo director desa institución, o benemérito berciano Antonio Gil Merino–,

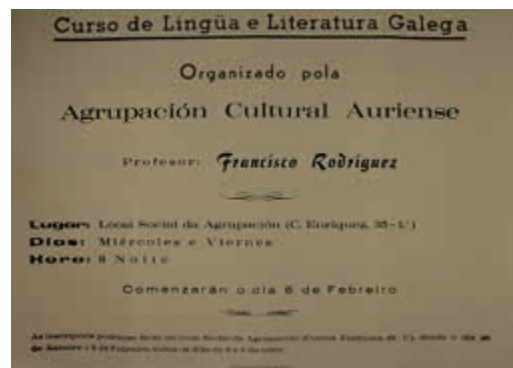
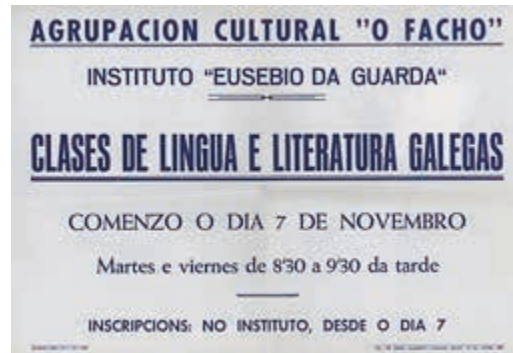
tendo como profesor ao rexo patrucio D. Leandro Carré Alvarellos, para proseguir en anos sucesivos nese local e no Instituto “Eusebio da Guarda” coa colaboración dese centro e máis do Instituto “Salvador de Madariaga”, a cargo de profesores como Marino Dónega, Ramón Fraga García, Ramiro Cartelle, Pilar Rodríguez Varela. Xosé Manuel Rodríguez Pampín, X. L. Rodríguez Pardo, Xosé Mª Dobarro, Manuel Felpete, Manuel Vidán Torreira, Luz Pozo Garza e Margarita Vila Mosquera.

Nas outras agrupacións que foron vendo a luz despois da compostelá e da coruñesa, deuse unha situación semellante acudindo, para que interviñeran como profesores, a recen licenciados en Filoloxía Románica, ao Instituto da Lingua Galega ou a escritores consagrados da literatura galega. Centros de ensino, colexios profesionais, locais culturais ou de sociedades tradicionais, tele clubs ou espazos moi diversos acolleron nos lugares máis insólitos da xeografía galega ensinanzas do seu idioma e da súa literatura.

Ao mesmo tempo que se celebraban en aulas os cursos conseguíuse abrir canles tendentes á mesma actividade nas páxinas dalgúns xornais. Por primeira vez terá presenza neles co curso *Do idioma galego* celebrado en *El Ideal Gallego* entre 1969 e 1970, promovido por *O Facho* e máis *O Galo*, tendo como profesores os asociados de ambas agrupacións Antón Santamarina e Ramón Fraga. A ese primeiro fito seguiuille, cunha dimensión imprevista que reflectía o clima existente cara ao aprendizaxe do galego nunha poboación moi heteroxénea –como se puido deducir das fichas de matriculación–, o *Curso de galego*, confeccionado polo equipo de lingua de *O Facho*, que se desenvolveu diariamente en *La Voz de Galicia* dende o 6 de novembro de 1977 ata o 17 de maio de 1978, curso publicado posteriormente pola editora “Biblioteca Gallega” da empresa do mesmo xornal.

Introdución do galego na radio

O galego, proscrito na radio ao igual que o seu ensino, tivera nos tempos anteriores ao golpe militar unha presenza moi esporádica nas emisoras, todas elas privadas. Grazas ao esforzado traballo feito por persoas encadradas nas agrupacións xa legalizadas ou nas que estaban camiño de

O asociacionismo preocupouse por recuperar e dignificar o idioma e en todas as agrupacións culturais se organizaron cursos de lingua galega

selo, ou polo pulo individual de profesionais nados na posguerra, que compartían as mesmas arelas que as dos grupos culturais, o uso do idioma vaise introducindo en varias emisoras.

A única posibilidade de escoitar emisións en galego polos anos 50 estaba en emisoras estranxeiras: en europeas, como a BBC de Londres, na que tivo un papel moi activo Francisco Fernández del Riego; en Radio París, na que o profesor galego Xesús Pena Nieto mantivo aceso o lume ata a súa morte; ou en Radio España Independiente, popularmente coñecida por Pirenaica, pertencente ao PC e que emitía dende Romanía. A mesma actividade deuse tamén en América: no Uruguai, na que sobranceaba desde Montevideo a emisión “Sempre en Galicia”, así como en varias emisoras naceron programas en Bos Aires, México ou Venezuela.

Houbo esporádicas e meritorias experiencias dende o ano 1964 en Radio Juventud de A Coruña e noutras emisoras como La Voz de Vigo –hoxe a COPE–, nas que algúns profesionais como Antón Luaces, Víctor Fernández Freixanes e Xosé María García Palmeiro, impulsarán nelas o uso do galego polas ondas daquelas emisoras.

Patrocinado pola *Asociación Cultural de Vigo* será o programa “Raíz e Tempo”, emitido semanalmente por La Voz de Vigo, quen abra as portas á programación en galego nas emisoras galegas. Conducido primeiramente por Xohana Torres e logo por Xosé L. Franco Grande, coa colaboración, entre outros, de Xosé M. Beiras e Xohán Bernárdez, nos catro anos que van dende 1966 a 1970, foron douscentos os programas que saíron ás ondas e que deixaron unha fonda pegada no ámbito xeográfico onde se escoitaba a emisión.

A segunda emisora que tivo un programa semanal en galego será Radio Popular de O Ferrol, mercé ao pulo e compromiso da xornalista Xulia Díaz Sixto e do debuxante Siro López Lorenzo. A emisión “O Espello” que iniciada en 1970 durou varios anos ata que por mor do cambio político se produce na radio unha certa normalización no uso do galego.

As xestións iniciadas no ano 1973 pola *Agrupación Cultural O Facho* con Ramiro Martínez-Anido, responsable de Radio Nacional de España en Galicia, frutificaron e, naquela emisora escoitada en toda Galicia, púxose quincenalmente nas ondas o espazo “Da Terra e dos tempos”, ao coidado de M. Caamaño, que tivo unha favorable acollida e que durou ata novembro de 1978. En Lugo, o *Club Cultural Valle-Inclán* tamén logrará no 1973 que por Radio Lugo se emita o programa “Galicia sempre”, mentres outras iniciativas en Ourense e en Santiago, promovidas pola *Auriense* e por *O Galo*, respectivamente, darán pé ao nacemento de novos espazos radiofónicos con finalidades semellantes aos programas anteriormente citados.

Na década dos setenta, cando o franquismo andaba a dar as últimas boqueadas, chegarán os primeiros espazos en galego con contidos informativos da actualidade, tendo ben gañada a emisora Radio Popular de Vigo a consideración de emisora histórica pioneira na introdución do galego na radio.

Promoción do teatro galego

Independentemente dalgún grupo teatral que tiña actividade na súa localidade (por exemplo a Asociación Cultural Iberoamericana en A Coruña ou Cantigas e Agarimos en Santiago), tendo ao castelán como o idioma xeral de uso, dende o seu nacemento todas as agrupacións

se preocuparon grandemente por promover o *teatro galego*, ben en grupos alleos a elas ou ben en grupos creados por elas, con representacións de autores autóctonos (Blanco Amor, Rafael Dieste, Mariñas del Valle, Álvaro Cunqueiro, Carballo Calero, ...) ou de fóra traducidos ao galego (Carlos Muñiz, Max Frisch, Bertolt Brecht, Yeats,..). Así se crearon grupos teatrais en moitas das agrupacións, como é o caso da *Auriense*, *Francisco Lanza*, *Club Cultural Valle-Inclán*, ou *O Facho*.

Dentro do ámbito escénico hai dous feitos que, polo que representaron no decorrer do movemento teatral de Galicia cómpre subliñar. No ano 1964, *O Galo* pon en marcha o **Premio Castelao de teatro galego**, promovendo unha campaña para recadar fondos cos que financeiro. Mediante a popular “Campaña do peso pró teatro galego”, numerosos asociados e amigos da sociedade estiveron percorrendo as rúas de Santiago con petos de barro para pedir a axuda dos transeúntes. Cos cartos logrados dese xeito, e con axudas doutras agrupacións culturais que se sumaran á campaña, convocouse a primeira edición do concurso de textos que se mantería vivo durante catro anos (1964-1967). O fallo do xurado dábase a coñecer nunha cea á que asistían a maioría dos

Bases do II Concurso de Teatro Infantil, convocado pola agrupación O Facho en 1975

A Mostra de Teatro en Galego, promovida pola Agrupación Abrente de Ribadavia, converteuse nun referente no panorama teatral galego

Libro editado pola editorial Galaxia e que recolle os primeiros e segundos premios do concurso de contos en galego convocado polo Facho, de 1973 a 1976

persoeiros da cultura galega encabezados por D. Ramón Otero Pedrayo, e entre os premiados sobresairán as pezas teatrais “Á outra banda do Ibero”, de Xohana Torres, e “A revolta”, de Jenaro Mariñas del Valle quen, por certo, cedeu o importe do premio de 10.000 pesetas a *O Facho*, a agrupación na que colaboraba activamente e na que estaba asociado.

O segundo fito a sinalar do eido das artes escénicas foi o certame **Concurso de Textos Teatrais**, convocado no ano 1973 pola *Agrupación Cultural Abrente* que tivo unha favorable acollida polas xentes do teatro e que se mantería vivo ata o 1980, iniciativa que propiciou o nacemento da *Mostra de Teatro de Ribadavia*. Ambos feitos fixeron que a vila condal do Avia se convertera anualmente no lugar de cita das xentes do teatro, foran escritores, actores ou simples afeccionados, quen, ademáis das representacións, se xuntaban en longas sesións de debate. Dende aquela, cunha formulación nova, a vila histórica segue sendo hoxe o núcleo galego do teatro coa celebración dunha mostra internacional de grande éxito.

Promoción da literatura infantil

Conscientes da necesidade de fomentar o cultivo da literatura infantil, co obxecto de axudar a fornecer de medios de lectura en galego aos rapaces galegos, logo dun intento que no ano 1922 fixera Ramón Cabanillas e Castelao en Madrid coa publicación da revista *As Roladas* que non pasou de dous números. Esa carencia e orfandade tentouna minguar a editorial Galaxia coa edición nos anos sesenta de obras de autores cataláns vertidos ao galego, ou con algún texto de tradición popular ou da autoría de Xohana Torres ou doutros escritores. Como queira que iso era insuficiente, aínda saíndo de cando en vez algún texto relacionado coa materia infantil –*Lecturas Galegas* (ILGA, 1972), *O Catón Galego*, de Ben-Cho-Shey (Edicións do Castro 1969), ou *Os soños na gaiola*, de Manuel María (Ediciones Celta 1971)–, *O Facho* puxo en marcha no ano 1968, e continúa dez anos despois, o **Concurso de Contos infantís O Facho** con dous apartados, un “para nenos” e outro “de nenos” para rapaces menores de 15 anos. Este concurso, de periodicidade anual, patrocinado pola entidade “Caja de Ahorros y Monte Piedad de La Coruña”, obtivo un verdadeiro éxito xa que tivo unha numerosa concorrencia nas diversas convocatorias, pois nos dez anos que van do 68 ao 78 presentáronse un total de 1.089 traballos, –deles 603 correspondían ao apartado “para ne-

Luis Seoane, ademais doutras colaboracións, realizou os deseños da obra *As laranxas máis laranxas de todas as laranxas*. Nesta foto recibe un diploma como homenaxe de mans do presidente de O Facho Manuel Caamaño Suárez, baixo a atenta ollada de Marino Dónega, Mariñas del Valle (fumando) e Fernández Arambillet.

nos”-, de calidade, e de procedencia xeográfica moi variada en todas elas. Ademais dos gañadores do primeiro premio nas edicións celebradas ata 1978 –Carlos Casares, Bernardino Graña, Xosé Agrelo Hermo, Álvaro Paradela, Arcadio López-Casanova, Paco Martín, Xoán Babarro, Mª Victoria Moreno Márquez, Dora Vázquez, Ana Mª Fernández Martínez e Xoán Guisán Seijas–, teñen participado e gañado algún dos premios ou mencións, Salvador García-Bodaño, Pura Vázquez, Benito Varela Jácome, Xosé Vázquez Pintor, Eliseo Alonso, Fiz Vergara Vilariño, Manuel Lueiro Rey, Agustín Fernández Paz ou Tucho Calvo.

No ano 1973, convocouse o **Concurso de Teatro Infantil O Facho**, de periodicidade bianual, para axudar a completar o material de uso escolar. A primeira edición (1973) tivo como gañador a Carlos Casares, a segunda (1975) a Manuel Lourenzo e a terceira a Xulio González Lorenzo (1977), obtendo algún dos outros premios Euloxio Ruibal, Roberto Vidal Bolaño ou Xosé Luís e Carlos Paulo Martínez Pereiro. E no ano 1978, en conmemoración do cincuentenario da obra *De catro a catro*, de Manuel Antonio, tamén a agrupación coruñesa convocou o **Concurso Nacional de Poesía O Facho** con carácter anual, resultando gañador desa primeira edición Manuel Rivas co texto poético “Para escarnho e maldizer”.

A problemática socioeconómica e sociocultural era outra das teimas do asociacionismo cultural. Folleto dunha serie de conferencias sobre o cooperativismo, realizado polo Facho

Folleto dunhas xornadas sobre o teatro galego convocadas polo Facho coa colaboración do Grupo Teatro Circo

Actividade relacionada coas problemáticas socioeconómica e sociocultural

A aguda preocupación nas agrupacións polos problemas socioeconómicos e socioculturais, fixo que tiveran lugar varios ciclos monográficos de conferencias con temáticas diversificadas, desenvolto todos eles en galego. Dos varios celebrados ata o ano 1978, cunha asistencia numerosa e atenta, débense salientar:

“Problemática económico-social galega 1968”, celebrado no mes de xuño de 1968 en A Coruña no Instituto Feminino “Eusebio da Guarda” e organizado por *O Facho*; “A Xeración Nós”, ciclo celebrado en Pontevedra nos anos 1970 e 1971 e en Ourense no 1972, organizado pola *Asociación “Amigos da Cultura”* e pola *Agrupación Cultural Auriense*; “O cooperativismo”, organizado por *O Facho*, que tivo lugar en A Coruña ao longo dos anos 1971 e 1972; “Economía galega 1972”, cele-

brado en Pontevedra e Ourense no 1972, organizado por *Amigos da Cultura* e a *Auriense*; “Galicia ante o derradeiro tercio do século XX”, celebrado en Lugo no ano 1973 e organizado polo *Club Cultural Valle-Inclán*; “A Galicia rural na encrucillada”, ciclo de quince conferencias celebrado no Colexio de Avogados da Coruña no decorrer dos anos 1973 e 1974, organizado por *O Facho*; e “O teatro galego hoxe”, tamén organizado pola sociedade coruñesa, en honor de Castelao co gallo de se cumprir o vinte e cinco cabodano da súa morte.

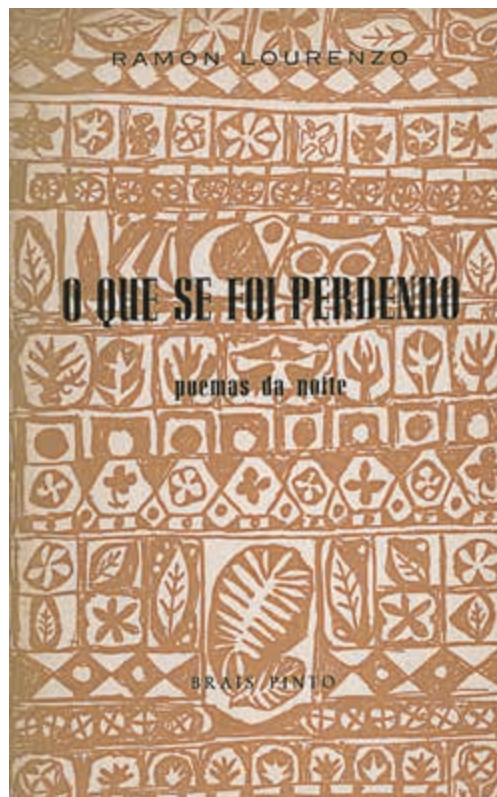
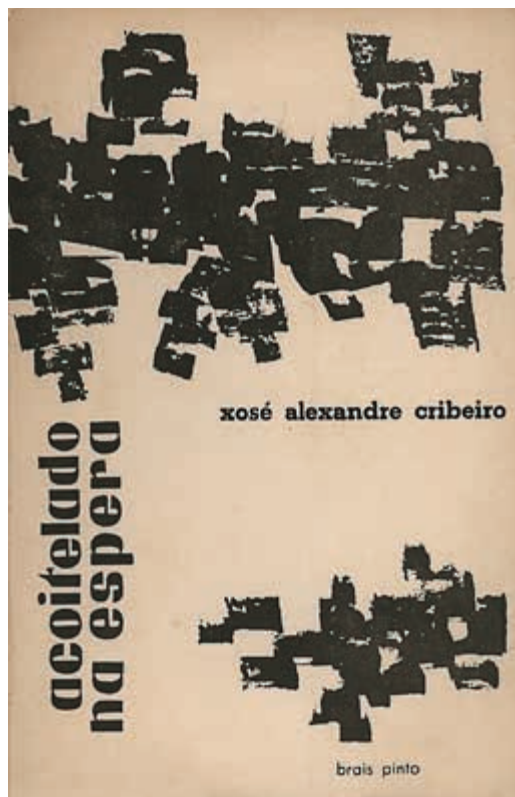
Publicacións

Dalgunha das actividades que se foron desenvolvendo nos vinte anos (1960-1978) houbo gran interese polos organizadores delas e por algunhas editoriais por trasladalas ao libro, e así viron a luz, nese espazo de tempo, 35 textos: 11 de literatura infantil, 10 de teatro, 5 de temática socioeconómica, 2 de materia socio-relixiosa, 6 de temática diversa e 1 de ensino do idioma, moitos deles editados por Galaxia e tamén por Pico Sacro, Edicións do Castro ou Sept.

Literatura socioeconómica. Co rubro da editorial Galaxia foron publicados, nas coleccións Enquisas e Alén Nós dirixidas por X. M. Beiras, *Introducción á economía galega de hoxe* (1969), que contén as disertacións impartidas no ciclo “Problemática económico-social galega 1968” no que participaron Odón Abad Flores, Domingo Quiroga, Mario Orjales Pita, Sebastián Martínez-Risco, Xosé Manuel Beiras, Xaime Isla e Carlos Otero Díaz, e *A Galicia rural na encrucillada* (1975) no que se recolleron trece das quince conferencias do ciclo do mesmo nome celebrado no Colexio de Avogados da Coruña nos anos 1973 e 1974, que contou coa participación dos mellores coñecedores por aquel entón nas materias atinxentes ao agro galego (Domingo García-Sabell, Odón Abad Flores, Avelino Pousa Antelo, Manuel Gallego Jorroto, Valentín Arias López, Ramón López Suevos, X. R. Vilas Nogueira, Mario Orjales Pita, X. L. Rodríguez Pardo, Camilo Nogueira, X. Gómez Barros, Gonzalo de la Huerga e X. M. Beiras), ciclo e libros ambos os dous que tiveron unha notable repercusión social, sobre todo en medios universitarios.

Literatura infantil. Tamén Galaxia publicou varios dos contos para nenos premiados en varias das edicións do concurso de *O Facho*, algún deles con notable éxito como aconteceu cos gañadores: *A galiña azul* de Carlos Casares (1968), *O león e o paxaro rebelde* de Benardino Graña (1969), *O Bosque de Ouriol* de Arcadio Lopez Casanova (1971), *O Espantallo* de Xosé Agrelo Hermo (1972), así como o 2º premio na terceira (1971) *Miudo e a campaña dos grilos* de Emilio Gregorio Fernández. Neste capítulo hai que mencionar que o libro *Luarela*, de Álvaro Paradela, gañador da terceira edición (1970), foi editado polo mesmo autor e que as obras doutros premiados foron publicadas polas editoriais Edicións do Castro, Sotelo Blanco ou a catalá Casals.

No ano 1979, a propia editorial Galaxia dou ao prelo o libro *Contos para nenos*, publicación na que se conteñen contos premiados en varias edicións do concurso de contos infantís, cos nomes de Paco Martín, Xoán Babarro, Mª Victoria Moreno Márquez, Eliseo Alonso e Dora Vázquez. E no 1984, a iniciativa dos colexios Unión Mugardeza, de Mugardeos, e O Ramo de Barallobre (Fene), a mesma editorial edita o libro *Contos dos nenos galegos*, que contén cincuenta e seis textos do apartado de nenos dos Concursos de contos infantís *O Facho*, dende a edición Iª (1968) ata a XVIª (1983).

O asociacionismo cultural tamén promoveu a edición de textos dos que son unha mostra os de creación poética. *Acoitelado na espera*, de Alexandre Cribeiro, e *O que se foi perdendo*, de Ramón Lourenzo, este ilustrado por Virxilio, publicados en Madrid por Brais Pinto

A peza teatral gañadora na primeira edición do concurso de teatro infantil, *As laranxas máis laranxas de tódalas laranxas*, editouna igualmente a editorial Galaxia, con capa e ilustracións de Luís Seoane, en base aos figurinos e decorados da obra feitos por el. A obra foi representada como acto de clausura polo grupo de teatro da mesma entidade, da *I Mostra de Teatro Galego* de Ribadavia en maio de 1973. As outras dúas obras gañadores da segunda e terceira edición, *Viaxe ao País de Ningures* e *A benfadada historia de Coitado Bamboliñas*, de Manuel Lourenzo e de Xesús Gonzalo Lorenzo, respectivamente, foron editadas ambas nun libro de Edicións do Castro no ano 1981.

O galego hoxe. Mención aparte merece o libro **O galego hoxe**, texto recomendado pola Comisión Mixta Xunta-Ministerio para o coñecemento do galego, publicado por “Biblioteca Gallega”, da mesma empresa de *La Voz de Galicia*, que contén o curso feito polo equipo de lingua de *O Facho* (1977-1978) –integrado por Xavier Alcalá, Sabela Vázquez, Pilar Rodríguez, Xosé María Monterroso e Siro López–, que se foi dando diariamente nas páxinas do xornal, dende novembro de 1977 ata maio de 1978. Tivo tan boa acollida que, ademais de se matricular no curso máis de

7.000 lectores do xornal, o libro acadou oito edicións con 20.000 exemplares difundidos no espazo de tempo de ano e medio. Unha novena edición, prologada por Ricardo Carballo Calero, dou remate a tan exitosa iniciativa.

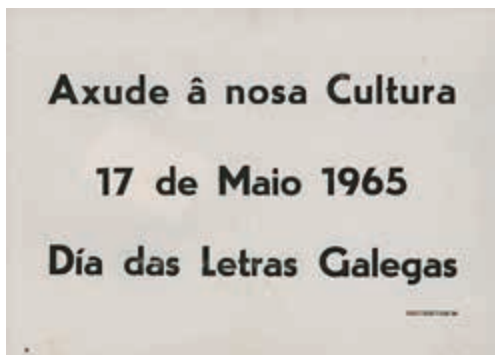
Concursos

Ademais dos concursos citados anteriormente –Concurso de contos e de teatro infantil *O Facho*, “Premio Castelao de teatro galego” de *O Galo*, do “Certame de textos teatrais *Abrente*”, e Concurso de contos e de teatro infantil *O Facho*–, a Asociación Cultural *Amigos da Cultura* veu convocando desde 1974 o *Concurso de Economía e Socioloxía “Alexandre Bóveda”*, que no ano 1978 ía pola terceira edición.

Ao mesmo tempo fóronse celebrando certames menores nos xornais onde colaboraba algunha das agrupacións, dirixidos sobre todo ao público infantil, mediante traballos de redacción, de poesía, enquisas, entrevistas, ...

Comemoración do “Día das Letras Galegas”

Dende que a Real Academia Galega instituíu no 1963 o “Día das Letras Galegas” –segundo unha proposta do académico Francisco Fernández del Riego para que o 17 de maio de cada ano tive-

O asociacionismo cultural aguilloaba a celebración do Día das letras, dende a primeira edición no 1963

ran lugar actos de recordanza e de exaltación dunha personalidade da cultura galega–, todas as agrupacións viñeron celebrando arredor desa data gran diversidade de actos públicos que van de conferencias a feiras do libro, recitais de canción, mostras de artesanía popular, representacións e lecturas teatrais, á vez que se fan publicacións alusivas á efeméride.

***Conmemoración do XX aniversario da Declaración
Universal dos Dereitos do Home (10-XII-1968)***

A conmemoración celebrouse en varias das agrupacións impartíndose conferencias e celebrándose mesas redondas, cunha manchea de prohibicións polas autoridades franquistas ao se

O Facho publicou en libro, en galego, castelán, vasco e catalán, a *Declaración Universal dos Dereitos do Home* con capa de Isaac Díaz Pardo

tratar de algo que o réxime non toleraba. A Agrupación Cultural *O Facho* editou un libro que contiña a declaración nos catro idiomas do Estado español, deseñado por Isaac Díaz Pardo e prologado polo profesor José Antonio González Casanova. Cunha edición de 3.000 exemplares que se esgotaron en menos de dez días fíxose un titánico esforzo para que se puidera publicar e difundir.

Commemoración do XXV cabodano da morte de Castelao (6-1-1975)

Todas as agrupacións celebraron a efeméride con actos diversos, moitos deles abortados abruptamente polas autoridades gubernativas. Houbo, aínda así, mesas redondas e conferencias en varias localidades, xunto con algunha publicación e co desenvolvemento do ciclo de homenaxe “O teatro galego hoxe”, organizado por *O Facho* e *Teatro Circo*, que constou de 6 representacións teatrais, 4 conferencias e 1 mesa redonda en varios locais da cidade da Coruña.

Difusión dos autoadhesivos “Falemos galego” e “Galego na escola”

Promovidos pola *Asociación Cultural de Vigo* e a Agrupación Cultural *O Facho*, coa colaboración da *Auriense*, no ano 1970 divulgáronse estes autoadhesivos que se fixeron moi populares e que se esgotaron en pouco tempo. Pegados nos vidros dos coches simbolizaron durante anos un chamamento reivindicando o idioma propio de Galicia.

Colaboración cos medios de comunicación

Ademais dos cursos xa comentados, hai que citar colaboracións diversas nos xornais co gallo dalgún feito ou conmemoración puntual. Hai, sen embargo, dúas colaboracións merecentes de mención: nas páxinas dominicais de *La Voz de Galicia*, dende o 26 de setembro de 1971 ata xuño de 1975 saíu, ao coidado de *O Facho*, a sección dominical **Contos para os nenos galegos**, con material procedente dos concursos de contos infantís celebrados. Viron a luz, –co obxecto de contribuír a que os nenos (e tamén os maiores) se familiarizaran co idioma escrito–, nas páxinas do xornal cincuenta e un contos ilustrados por colaboradores infantís da agrupación. Tamén en *El Ideal Gallego*, dende xaneiro de 1976 ata marzo de 1978, apareceu ao coidado de *O Facho* a sección dominical **Arco da Vella** baixo a responsabilidade de Xavier Alcalá e que contou con varios colaboradores (Xosé M. Martínez Oca, Siro López ou Xaquín Marín). Nela, semanalmente, exporíanse temas varios que atinxiran ao país, entre os que a deturpada toponimia mereceu unha gran atención facéndose denuncias das moitas falcatuadas que por Galicia adiante se cometían.

Actividades varias

Ao longo dos dezaioito anos que aquí se están a recordar, tiveron lugar, ademais, múltiples e variadas actividades. Á vez que se celebraban numerosos **cursos de galego** dende nivel infantil ata niveis aptos para todas as idades, en moitas ocasións acompañábanse de clases de literatura, conferencias e mesas redondas, recitais poéticos e lecturas de textos literarios por membros dos grupos teatrais propios ou por outros. O idioma galego foi obxecto de numerosos escritos reivindicativos dirixidos ás autoridades do réxime, á Real Academia Galega ou a outras instancias. Promovéronse a **recuperación de tradicións populares**, entre os que sobresaí a *Festa dos Maios*, organizada por *Amigos da Cultura*, que se ven celebrando na cidade de Pontevedra dende o ano 1969 mentres que noutras localidades resucitáronse os *Magostos* ou o *Antroido*.

Feiras do libro galego e presentación de libros, foron unha constante en todos os grupos tendo que facer mención especial á Feira do libro que dende a súa fundación veu celebrando a *Agrupación Francisco Lanza* de Ribadeo, acompañada de numerosos actos nos que tiña un lugar

Cartel anunciando o recital do cantautor Miro Casabella

Cartel do recital do cantautor portugués Luis Cilía

preferente a presentación de libros polo seu autor.

Celebráronse **recitais de canción** en todos os lugares, axudando así a potenciar o *Movemento da nova canción galega*, de grupos como *Voces Ceibes* e de cantantes de sona internacional, como o portugués Luís Cilía ou o galego Miro Casabella. Neste apartado os recitais de ambos os dous e do Festival Folk, organizado por *O Galo* e *O Eixo* en marzo do ano 1975, deixarían unha fonda pegada entre estudantes da universidade compostelán.

Fixéronse publicacións de carácter asociativo, prestouse colaboración a cregos, mestres e sociedades que se ían incorporando á galeguización. Dende o nacemento do ILGA (Instituto da Lingua Galega), diversas agrupacións colaboraron estreitamente coa institución universitaria e difundiron as súas publicacións *Gallego 1, 2 e 3*, e *Lecturas Galegas*, textos que foron de grande utilidade nas clases de idioma.

O labor desenvolto na etapa que se está a referenciar foi moi diversificado, xa que se celebraron con carácter público numerosas conferencias, mesas redondas e coloquios relacionados coa educación, o teatro, a industrialización, o nacionalismo, a implantación das fábricas de celulosa, a normalización da lingua, o rol da muller na sociedade, o dereito, a ecoloxía, a historia, e un longo etc.

As tarefas desenvoltas na etapa que vai do nacemento do 1960 ata a aprobación da Constitución reformista no 1978, ben se poden cualificar de satisfactorias e fecundas. Ese inmenso e

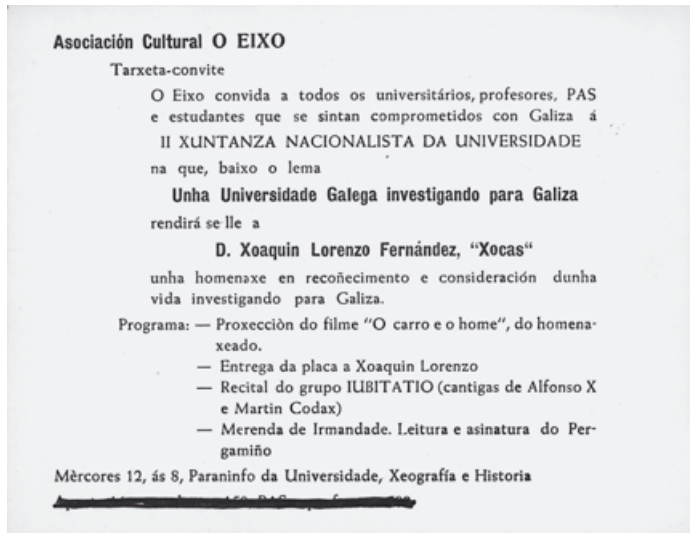
diversificado labor colectivo levado a cabo recóllese en boa medida na exposición que suxeriu estas cavilacións e recordanzas. Os promotores de *Un canto e unha luz na noite. Asociacionismo cultural en Galicia (1961-1975)*, só merecen felicitacións e loanzas, pois o seu traballo serviu para recuperar do esquecemento un fecundo traballo colectivo no que participaron moitas xentes, con xenerosidade e entusiasmo.

Arredor da eclosión producida pola irrupción das agrupacións emerxeron grupos de traballo dedicados a

un eido específico. Así foron vendo a luz numerosos grupos de teatro, ou algún dos existentes viuse concernido a utilizar na súa programación obras en galego. Entre eles citaremos: *Grupo Rosalía de Castro*, *Teatro de Cámara Ditea e Cantigas e Agarimos*, en Santiago de Compostela; *Teatro Popular Keyzán*, *Escutade e Martín Códax*, en Vigo; *Teatro Circo*, *Tespis*, *Troula* e *O Facho*, en A Coruña; *Histrión*, *Valle-Inclán* e *Auriense* en Ourense; ou *Candea* en Noia. Ao tempo nace na Coruña no ano 1967, propiciado polo Teatro Circo a *Escola Dramática Galega*, onde Manuel Lourenzo e Francisco Pillado levan facendo un extraordinario labor divulgador e de investigación do teatro.

Créanse xermolos encarreirados á creación dun cinema galego –o grupo *Lupa*, dirixido por Euloxio Ruibal, mantivo unha estreita relación con *O Galo*–, ao tratamento de temas relacionados co ensino e a educación, labor no que salienta a *Asociación Socio-Pedagóxica Galega*, á promoción da **banda** deseñada cos precedentes do chamado *Grupo de cómic galego do Castro*, grupos de canción galega e de folk, ou de títeres.

Xorden os *Coloquios Europeus de Parroquias*, alentados por cregos e monxas galeguizados, que en Roma tiñan ao activo grupo de *Os Irmandiños*, xunto con outros núcleos da mesma xinea en Salamanca, Comillas, Valladolid ou Madrid. Na emigración europea, fora Baracaldo, Xenebra ou Londres –nesta última creouse no 1970 o denominado *Grupo de Traballo Galego de Londres*, que facía unhas breves publicacións con novas, comentarios e textos de reflexión sobre o idioma–, créanse, ou reconvértense, sociedades con finalidades semellantes como as radicadas no país nativo, e en Galicia moitas sociedades tradicionais de cidades e vilas (ateneos, liceos, casinos, teleclubs, asociacións de veciños, casas de cultura, ...) vense arrastradas a incorporarse ao labor galeguizador en moitas das súas actividades.

Folla que anuncia unha homenaxe da Asociación O Eixo a Xoaquín Lourenzo

II. Algo da intrahistoria das agrupacións

Aínda que sexa moi de pasada é conveniente facer mención sobre algúns aspectos relacionados coa actividade interna da vida asociativa e das tarefas que había que acometer para facer calquera actividade, pois tanto as levadas a cabo como as que por prohibición gubernativa non se podían celebrar, teñen a súa intrahistoria, que xa se inicia á hora de constituír de xeito legal unha sociedade do cariz das plataformas culturais. Esa intrahistoria sempre estivo chea de dificultades, atrancos e cambadelas, que había que superar con teimosía para levar adiante as actividades que se programaran.

As dificultades para conseguir a aprobación dos estatutos e así legalizarse a sociedade –a década dos sesenta foi a máis dificultosa–, só se lograron superar grazas a un teimudo e intelixente labor, nalgún caso contando coa axuda dalgún simpatizante ou que intelectualmente estaba no ámbito do galeguismo, como é o caso de Celestino Fernández de la Vega, secretario do goberno civil de Lugo.

Proba incontestable de todo isto é o proceso a seguir para obter calquera caste de autorización. Para unha simple conferencia había que presentar, primeiramente, unha solicitude na Delegación

Provincial de Información y Turismo, organismo de censura existente naqueles tempos, aportando o nome do conferenciante e o seu domicilio, o título da súa disertación e un guión o máis amplo posible, solicitude que tiña que ir firmada por un responsable da organización. No caso de que a autorización fora positiva, había que facer unha nova solicitude dirixida ao Goberno Civil, á que se axuntaba a aprobación de Turismo, e a agardar a que houbera unha resposta que, case sempre, tardaba en chegar, cousa moi habitual no caso de que o grupo estivera radicado fóra dunha cidade.

As arbitrariedades das autoridades franquistas, que en casos tiñan que consultar a Madrid, estaban sempre presentes nos organizadores dándose situacións nas que o que se aprobaba para un lugar era denegado noutros. Había rexistros de locais, realizábanse pescudas policiais sobre as persoas, ben no seu lugar de traballo ou centro de estudo, no colexio profesional onde estivera inscrito ou no propio domicilio; facíanse rixidos seguimentos decote e nas asembleas regulamenta-

GOBIERNO CIVIL
DE
LA CORUÑA
Sección de Administración General

Fecha: 13 de Mayo de 1976
Negociado: 12.1. ORDEN PÚBLICO
Número: 476
Ref.: Actos Sociales
Ref.: Petición de 4-5-76
Asunto: Autorizando DOS CONFERENCIAS.

Recibido su escrito de la referencia, su licitando en calidad de Presidente de la Agrupación Cultural "O FACHO", autorización gubernativa, para celebrar DOS CONFERENCIAS conmemorativas del "DÍA DAS LETRAS GALEGAS", a cargo de D. JOSE LUIS FRANCO GRANDE, Abogado, - que versará sobre el tema "O RACIONALISMO DA POESÍA DE CABANILLAS" y D. MANUEL LORENZO PEREZ, Maestro, sobre el tema "O TEATRO DE CABANILLAS", de acuerdo con los guiones que se adjuntaban; he acordado acceder a su petición, - para que dichos actos puedan celebrarse, los días 17 y 20 del corriente mes, respectivamente a las 20 horas, en el Salón de Actos de la Casa de la Cultura. No se autoriza el colóquio.

EL GOBERNADOR CIVIL

SR. D. MANUEL CAAMAÑO SUAREZ, PRESIDENTE DE LA AGROPACION CULTURAL "O FACHO".

LA CORUÑA

Para cada acto había que solicitar permiso ao Goberno Civil, advertindo, cando se concedía, que non se autorizaba o coloquio

rias a policía da temida Brigada Social sentábase a carón do presidente, tomaba nota de todo o que alí acontecía e, en casos, facía autoritarias observacións se non entendía o que se estaba a tratar; e, claro está, de cando en vez caía unha multa, ter que ir a comisaría ou acudir á secretaría Goberno Civil. Nalgunha ocasión colisionaban as atribucións das autoridades, feito que non deixaba de producir un certo pasmo. Así, nunha ocasión íase celebrar un curso de ensino do galego nun Instituto, pero figuraban como patrocinadores del os dous centros que había na cidade. Ambos apoiaban a actividade, organizada por unha agrupación pero o Goberno Civil, cun gobernador galego desautorizouno porque sí. Mais como queira que eses cursos se celebraban dentro das actividades de extensión cultural da Universidade, na que estaban encadrados os centros de ensino, o daquela Reitor, non poderíamos dicir se era máis autoritario que o galeguiño represor, concedeu autorización cun enérxico comunicado para que se celebrara o curso baixo a súa autoridade e facendo uso das súas atribucións.

De certo que a semente dos pioneiros xermolou con forza e o influxo galeguizador rebordou o marco puramente asociativo e, en moitas ocasións, os postulados das agrupacións primeiras foron dalgún xeito asumidos en ámbitos castelanizados ou, en casos, hostís ou indiferentes. Sociedades tradicionais de cidades e vilas, asociacións de veciños, teleclubs, centros parroquiais, concellos ou centros de ensino, non só encetan a respectar o que ese movemento anovador representaba senón que se chegaban a sentir identificados con el, realizando labores culturais que aquel propugnaba.

Hoxe en día pouca xente se lembra, ou sabe, de cando se andaba á esmola para conseguir un local, ou para que un libreiro puxera libros galegos no escaparate da súa librería e xa non digamos un posto na rúa, ou para que se publicase unha notiña nos medios de comunicación anunciando algún acto, aínda que neste apartado hai que dicir que o tratamento dispensado pola maioría deles, unha vez superadas as dificultades que poñían as autoridades, apreciábase unha corrente de simpatía e de apertura, e lográbanse colaboracións, nalgúns casos arriscadas, en moitos Colexios profesionais, sobre todo de Avogados e de Médicos, en centros de ensino secundario, Casas da Cultura, Cámaras de Comercio, ou en sociedades vedrañas e de longa tradición como son os casos do Liceo ourensán, do Circo de Artesáns coruñés ou do Círculo das Artes lugués, entre outras.

O mundo cultural e institucional naquela etapa

Cómo era, en xeral, o mundo da cultura e académica nos tempos facareños dos anos 60 e 70? Qué había en Galicia no eido da cultura galega cando xermolan e se consolidan as agrupacións culturais?

Agás o punto referencial que representaba a editorial Galaxia, acompañada despois da súa fundación de pequenas editoriais (Benito Soto en Pontevedra, Monterrei en Vigo ou Bibliófilos Gallegos en Santiago de Compostela), estaba a Real Academia Galega, institución aletargada, integrada por unha ringleira de académicos que pouco ou nada tiñan que ver coa cultura galega; fundárase, cun esforzo heroico, o *Patronato Rosalía de Castro*, coa finalidade de preservar o patrimonio rosaliano e a Casa da Matanza, cousa que se logrou coa notable e xenerosa entrega do santiagués Xosé Mosquera “o vello dos contos”, grazas ao cal hoxe temos un activo padroado que vela pola “Casa de Rosalía” e o seu legado, nas terras de Padrón. A Universidade de Santiago, a

única existente por aquel entón, non tiña de galega máis que o seu emprazamento físico, pois todos os profesores que formaban parte do “Seminario de Estudos Galegos” foran expulsados dela sen remisión.

Os alentos nos primeiros tempos procedían, ademáis de por Galaxia, dalgúns galeguistas vencellados á editorial que axudaban no que podían para que foran vendo a luz as novas agrupacións. A vía de exemplo temos, entre outros, a Ramón Piñeiro, Domingo García-Sabell ou Carlos Maside, en Santiago de Compostela; a Celestino Fernández de la Vega ou a Ánxel Fole, en Lugo; a Otero Pedrayo, Ferro Couselo, Leuter Salgado, Bieito Fernández ou Xaquín Lorenzo, en Ourense; a Marino Dónega, Jenaro Mariñas del Valle e Isaac Díaz Pardo, en A Coruña; a Xosé Luís Fontenla (pai), en Pontevedra; a Domingo e Francisco Fernández del Riego, os irmáns Álvarez Blázquez, Xaime Isla ou Rufo Pérez, en Vigo, etc., etc.

Ao mesmo tempo que o gurgullar das agrupacións fóronse producindo unha serie de conquistas produto, sen dúbida, do ambiente ilusionado xerado pola mocidade. Novas institucións relacionadas coa cultura e co ensino foron saíndo á luz e no ano 1963 nace en Vigo a Fundación Penzol, grazas á entrega á causa de Galicia dun nacionalista como Fermín Penzol Labandera, dotándose así a unha cidade tan importante da súa primeira biblioteca pública.

Créase o Patronato do Pedrón de Ouro no 1964, coa finalidade de recoñecer cada ano as persoas e entidades que se houberan distinguido pola defensa e promoción de Galicia; no ano 1965 implántase na Facultade de Filosofía e Letras da Universidade a Sección de Filoloxía Románica destinada ao estudo do idioma e literatura galegas, e no 1971 no propio ámbito universitario nace o ILGA (Instituto da Lingua Galega) feito que se celebrou con ledicia no mundo das agrupacións e no mundo galeguista en xeral; o 7 de xaneiro de 1969 declara a igrexa ao idioma galego como lingua oficial dela, despois dunha longa etapa reivindicativa, motivada por considerar a xerarquía da Igrexa en Galicia ao castelán como a lingua vernácula de Galicia no 1963. A raíz deste feito, Alfonso Álvarez Gándara, membro da Asociación Cultural de Vigo, foi merecedor polo seu traballo publicado na revista católica *Signo* “La iglesia no habla la misma lengua que los gallegos” do Premio “Fernández Latorre” instituído por *La Voz de Galicia*, premio que, por certo, lle trouxo ao xornal graves penalizacións polo Ministerio que por aquel entón dirixía Manuel Fraga. No 1970, o activismo creativo de Isaac Díaz Pardo e de Luís Seoane, sacan á luz o Laboratorio de Formas de Galicia, inspirador das factorías cerámicas emprazadas no Castro de Samoedo (Sada) e en Sargadelos (Cervo), así como a creación no primeiro lugar do Museo de Arte Carlos Maside.

Outra das grandes conquistas, un vello anxeio dos homes do Seminario de Estudos Galegos, foi a creación do Museo do Pobo Galego, que se pon a camiñar no ano 1976, tendo como finalidade “a recadádiva, clasificación e preservación de materiais e datos etnográficos e a súa investigación e divulgación”, cousa que ven facendo dende aquelas datas acadando no transcurso dos anos un alto prestixio.

Créanse novas editoriais: Castrelos e Edicións Xerais en Vigo; Edicións do Castro, en O Castro (Sada); SEPT, en Santiago de Compostela; Edicións do Rueiro en A Coruña; Xistral, en Monforte de Lemos. E fúndase a empresa cultural Escola Aberta, afanada na educación e no ensino, que no tempo que tivo de vida publicou varios textos educativos e unha historia galega en diapositivas,

chamada *Galicia en imáxenes*, premiada en varios certames. E ponse a andar a AS-PG (Asociación-Sociopedagoxica-Galega) no 1975.

E chegamos á situación procedente da Reforma política. Constitución, preautonomía, *Realidade Galega*, Estatuto, referendo, autonomía,... Como se dun carrusel se tratara danse voltas e reviravoltas, discusións nocturnas e diúrnas, humillacións, galegos a milleiros polas rúas –cousa pouco previsible– contra o aldraxe, eleccións, goberno autónomo con moi poucos autonomistas ao fronte del, galeguistas históricos –moitos deles apartidistas de sempre, algúns dos cales se comprometen con opcións políticas alleas ás necesidades e dereitos do país–, confusión a todas horas, caciquismo de novo cuño, liortas, nacionalistas desnortados, lusismo-reintegracionismo versus oficialismo, surrealismo por onde queira que se vaia ou se bote unha ollada, ...

Galaxia e Ramón Piñeiro

No 25 de xullo de 1950 nace en Santiago de Compostela a editorial Galaxia, ideada e fundada por Francisco Fernández del Riego e Xaime Isla Couto, coa finalidade de editar libros e crear conciencia galega no país, sobre todo no mundo da Universidade. Posteriormente, á saída do cárcere, incorporárase, xunto con outras persoas, Ramón Piñeiro, quen pasaría a ser o seu director literario.

Galaxia será durante moitos anos o punto de referencia para a maioría das xentes que tiñan preocupación polo país. Coa súa actividade tentara facer presente a identidade cultural do pobo galego en toda Galicia, e fóra dela; estíbese á espreita de que aparecera algún libro da editorial, como se fora un alimento necesario para seguir pensando no país, cousa que tamén acontecía coa revista *Grial*, unha vez recuperada a autorización, prohibida nos primeiros tempos, para poder continuar publicándose periodicamente. No decurso de moitos anos o seu labor influirá grandemente na incorporación de mozos e mozas das xeracións galegas de posguerra ao compromiso con Galicia.

No documento *Nova orientación do galeguismo*, presentado no ano 1957 na clandestinidade á maioría da familia galeguista, considérase que, dada a desgaleguización e colonización que o franquismo e o paso do tempo ían producindo nas novas xeracións, o galeguismo nucleado arredor da editorial, ademais de manter presenza reivindicativa dentro da oposición política soterrada contra o réxime franquista, debía iniciar un labor político para espertar a conciencia galega nas novas fornadas de mozas e mozos galegos, labor que así decidiron facer. Ramón Piñeiro, que entendía o galeguismo como a defensa da personalidade cultural de Galicia e do seu autogoberno, foi persoxaxe clave na política de resistencia e da reconstrución cultural. Xunto con Francisco Fernández del Riego, entre 1943 e 1950, traballou na clandestinidade para resucitar o Partido Galeguista, e co seu paciente labor fixo dende Santiago, onde residía dende a súa saída do cárcere de Yeserías, que se foran incorporando numerosos xoves que logo impulsarían, acudindo ou non na súa axuda, á creación por toda a xeografía galega de plataformas de resistencia cultural.

Confirmada a estabilidade e consolidación do réxime franquista, e coincidindo coa morte de Castelao no ano 1950 no exilio bonaerense, o galeguismo do interior nunha grande parte, toma decisións importantes que máis adiante o movemento xuvenil máis politizado das agrupacións

culturais xulgará con dureza, sobre todo o feito da autodisolución do Partido Galeguista, traballosamente reconstruído, así como o de non lle dar valor ou ignoralo ao Consello de Galiza, organismo resucitado na emigración americana por deputados galegos exiliados encabezados por Castelao.

Dende a súa atalaia de Xelmírez 15 –un facho de vixía permanente–, Ramón Piñeiro seguía atentamente, moitas veces con sorpresa, o acontecer dos grupos dado o dinamismo e creatividade das que daban mostra os grupos culturais nas súas actividades. Con dilixencia atendía as peticións que nos primeiros tempos lle chegaban dende a maioría dos grupos, principalmente de *O Galo*, *O Facho*, *Amigos da Cultura* ou *Francisco Lanza*. Non obstante, algunha iniciativa que se lle propuña como director literario de Galaxia, ou como orientador, non contaba coa súa aprobación, pois os seus criterios, sen amosalos claramente e tal vez por unha calculada prudencia, referentes a toda acción que tivera que ver coas reivindicacións ou co tratamento de temas de fasquía social.

No traballo galeguizador de Ramón Piñeiro tamén estivo moi presente o da política concreta. Nun intre do ano 1963 en que el considera que a política partidaria volvía a ter sentido, emprega grandes esforzos e tempo entre os mozos e non tan mozos, todos eles encadrados nos grupos culturais, cara á constitución de forzas políticas sen dependencias alleas a Galicia e impulsa dúas correntes ideolóxicas democráticas imperantes daquela na Europa occidental: a democracia cristiá e o socialismo democrático. Parte dos mozos galeguistas, xa daquela moi virados cara ao nacionalismo, e parte do galeguismo chamado histórico, inclínanse pola segunda opción mentres que outros optaron pola primeira. A terceira opción, que el non controlaba como as outras dúas, a do marxismo revolucionario que moi seducida polos movementos de liberación nacional no chamado Terceiro Mundo, encarnáronse na Unión do Pobo Galego (UPG), que escollerá un camiño sen a tutela de Ramón Piñeiro a quen, en moitos casos, algúns dos seus membros fustrigarán sen clemencia dando orixe á creación das adxectivacións *culturalismo* e *piñeirismo* se se trataba de falar de Galaxia ou de Piñeiro.

As dúas opcións creadas á qüentura das agrupacións culturais e apadriñadas por el, constituíronse en partidos políticos: o Partido Socialista Galego (PSG) en agosto de 1963 e o Partido Galego Socialdemócrata (PGSD), xunto co xermolo democratacristián, que non aparecerá organizado ata 1974. Inclínadas aquelas dúas forzas no decorrer da década dos 60 por enxertarse decididamente no nacionalismo democrático e asumir unha delas o marxismo, Ramón Piñeiro quedou contrariado por esas importantes modificacións coas que non concordaba. Así como o grupo de marxismo revolucionario, dirixido polo centralismo democrático, tivo relevancia nas asociacións de Vigo e algo na de Ourense, o grupo socialdemócrata estivo moi vencellado ás agrupacións *O Facho*, *O Galo*, *Auriense* e, en menor medida, á *Asociación Cultural de Vigo* ou a *Amigos da Cultura*. Co paso do tempo reformularán os seus postulados iniciais, rematarán coa dependencia de Piñeiro e collerán un rumbo diferente que non se tentará modificar co diálogo e co razoamento. Dicía a este respecto quen mellor o coñecía, Francisco Fernández del Riego, das diferenzas dos mozos con Ramón Piñeiro nunhas declaracións na revista *Irimia* que “A parte da formación galeguista el practicaba un xeito de oposición a determinada idea política e a xente nova é xente rebelde, e el non o era. Non era rebelde e non tiña espírito novo e iso creou inimidade por parte dalgúns dos seus discípulos que deron en chamar piñeirismo”.

Antecedentes do nacemento dos grupos culturais de posguerra

Para mellor comprender o labor dese movemento de mocidade, e da idea central que o movía, non está de máis facer referencia á situación de galeguización de Galicia nos tempos pretéritos e as consecuencias que a guerra fratricida trouxo consigo para o país e para o galeguismo que ía collendo corpo na etapa da Segunda República. Despois dun tempo de avance na recuperación da consciencia identitaria, co traballo desenvolto polas Irmandades da Fala, Xeración Nós, Seminario de Estudos Galegos e Partido Galeguista, cuxas consecuencias levaban á consolidación do nacionalismo galego, a desfeita producida polos vencedores fará que, unha vez máis, haxa que partir de novo para recuperar o tempo perdido.

Os membros e simpatizantes daquelas institucións, sobre todo do SEG, do Partido Galeguista e das Mocidades, foron sometidos a implacables castigos, como aconteceu con Alexandre Bóveda, Ánxel Casal, Roberto Blanco Torres ou Camilo Díaz Baliño que foron vilmente asasinados. Os que lograron salvar a vida, se exilian ou permanecen na terra, uns son represaliados, outros permanecen escondidos e todos eles mergullados no silencio máis absoluto na agarda de tempos mellores. As duras e arbitrarias medidas aplicadas polos que asaltaran violentamente o poder legalmente constituído, asañáronse de xeito agudo no galeguismo supervivente ao igual que noutras forzas republicanas, de esquerda ou de dereita. Por moitos anos lograron que desaparecera da vida pública a máis pequena testemuña expresiva da personalidade diferenciada de Galicia, agás as manifestacións que tiñan que ver co folclore que o réxime ditatorial mesmo fomentaba.

Galicia, outra volta, permanece muda e medorenta, e a desgaleguización tomará corpo en todos os sectores da sociedade. Os homes e mulleres que mellor interpretaban e representaban á Galicia esencial sufriron toda caste de castigos e vense na obriga de manterse pechados no silencio. A única voz galega que se mantén viva e operante está a moitas millas de distancia, na outra beira do Atlántico. Soamente os exiliados en Bos Aires, Montevideo ou México representaban un verme de luz que alumaba na emigración.

A preocupación dela polos eidos nativos manifestouse na creación de xornais e revistas que daban informacións do que aquí acontecía, e na posta en marcha de editoriais e emisións radiofónicas. Todas as publicacións, que levaban a cabo e que axudaban a non desfalecer dentro da situación represiva en que se vivía, facíanse chegar polos medios máis insólitos. O papel xogado por Luís Seoane foi moi importante xa que o seu alento, enerxía e amor ao país fixo levar adiante moitas das empresas nas que se comprometía. O libro *Sempre en Galiza*, de Castelao, impreso en Bos Aires, era moi demandado pola xente concienciada ou en vías de concienciación, ata tal xeito que resultaba ser unha peza cobizada que pasaba de man en man en canto era posible, cousa que tamén ocorría cos dous tomos tamén publicados alí da *Historia de Galiza*. Pero o sector da emigración máis comprometida politicamente transcendeu o ámbito da cultura e por iso se xuntaron para constituíren o Consello de Galiza, entidade que daba continuidade á legalidade tronzada da Segunda República e que, debido á falla de entendemento entre o galeguismo da emigración e o residente no país, acabou desaparecendo. Dese xeito enterrouse unha ferramenta que aos cataláns e aos vascos lle prestou un gran servizo cando se produce a nova situación política derivada da Constitución de 1978.

As cativas e precavidas forzas do galeguismo republicano procedentes do Partido Galeguista e das súas Mocidades, espalladas por Galicia adiante collen folgos e, pouco a pouco, empatan co labor que en terras americanas tomara corpo, lugar onde vivían moitos dos exiliados e emigrantes que exercían de galeguistas, como Castelao, Delgado Gurriarán, Ramón Martínez López, Rodolfo Prada, Manuel Puente, M. Meilán, Xesús Canabal, Elpidio Villaverde, Luís Seoane, Rafael Dieste, Arturo Cuadrado, Lorenzo Varela, Blanco Amor, etc.

A política e as reivindicacións sociopolíticas

A creación de agrupacións culturais era algo simultáneo ao nacemento de xermolos dun movemento político nacionalista, que viría a ser obra das mesmas xentes, e que durante máis de quince anos logrou manter un equilibrio que permitiu que se producira un labor diferenciado, difusor e mentalizador grande. Boa proba diso é que no 1970 houbo unha xuntanza convocada pola denominada *Federación de Asociacións Culturais Galegas*, co obxecto de unificar criterios, mais no decorrer dos anos seguintes apareceu un desexo de controlar todo e de poñelo ao servizo dun nacionalismo pouco integrador.

As arbitrariedades das autoridades franquistas, moitas veces desconcertadas polo vigor que collía o activismo da mocidade, eran moeda corrente e o que nunha demarcación provincial era tolerado noutra era denegado. Os axentes do franquismo poñían dificultades sen conto porque coidaban, e así era, que os grupos culturais tentaban co seu labor concienciar ás xentes, despertalas e mostrarlles a realidade oculta de Galicia. Iso, naturalmente, viña ser cultura na súa acepción máis ampla e, xa que logo, cando se podía, os temas sociais e políticos non estaban ausentes no quefacer asociativo. Foi tanto o pulo idealista que aniñaba nos corazóns e nas mentes das novas xeracións galeguistas, á par da indixencia e pasividade dunha cidadanía colonizada e apouvigada, que a laboría continuada das plataformas culturais tiña que sobardar nos primeiros quince anos o puro traballo cultural.

Nesta primeira etapa que se está a glosar apresuradamente, moitos dos membros que tiñan responsabilidades no funcionamento dos grupos organizados tomaron parte activa a nivel individual na oposición á ditadura, na axitación no terreo cívico e na creación dos primeiros grupos políticos e sindicais nacionalistas, dentro de formulacións teóricas, na meirande parte dos casos, que entroncaban coas correntes vixentes no mundo, ás veces cunha fasquía de gran radicalismo.

Vaian unhas mostras, algunha delas merecedora dun demorado estudo ao igual que o fenómeno asociativo hoxe aínda pouco divulgado e considerado.

A simbiose cultura-política, producida dende que comezaron a roular polo país adiante as agrupacións, non impediu ata moi adiantada a época dos setenta que houbera unha visión ampla e plural da realidade do país. Non existía un comportamento político determinado nas agrupacións, cousa que si se produciría máis adiante. Todas elas cadraban conformes cunha política cultural e reivindicativa común, e por iso, ao non existiren plataformas políticas, fixo que se recorrea ao abeiro dos grupos culturais, únicas fendas polas que poder introducirse e traballar dalgún xeito a prol do desenvolvemento de Galicia. O que aconteceu logo, e as consecuencias do realizado, sería motivo doutras cavilacións.

Varios feitos nos inicios dos sesenta contribuíron decisivamente a que se fixesen traballos colectivos coa única finalidade de lograr a maior eficacia posible. Cando xa *O Galo*, no abrente de 1961, está a encetar o seu traballo cultural programouse para maio de 1962 unha peregrinación a Trasalba para honrar ao gran petrucio D. Ramón Otero Pedrayo. Alí acudimos unha trintena de mozas e mozos que xa andaban a organizarse noutras agrupacións, entre os que estaban Aurichu Pereira, Franco Grande, Arcadio López-Casanova, Salvador García-Bodaño, Rosa María Maside, Alfonso Paz Andrade, Rodríguez Pardo, Pérez Fuentes, Henrique Iglesias, Eduardo Martínez, Alfonso Álvarez Gándara, López Nogueira, Tata Vidal, Mario Orjales, Antón Santamarina, Manuel Caamaño e os arxentino-galegos López Prado e Abalo.

Nesa primeira etapa (1960-1978) de consolidación dos grupos culturais, nados cun estilo anovador e rupturista, sentían a necesidade de ampliar a esfera puramente cultural e involucrarse en tarefas que bordeasen o social e o político. Así moitos dos seus membros, con responsabilidades no seu funcionamento, tomaron parte activa fóra das plataformas culturais, ou baixo o manto protector delas, na oposición á ditadura, mediante a axitación no terreo cívico e na creación dos primeiros grupos políticos e sindicais nacionalistas, con formulacións teóricas que, nalgúns casos estaban tinguidas dun notable radicalismo.

Cando no ano 1963 se crea a organización chamada *Consello da Mocidade*, na que se xuntan por primeira vez as xeracións nacionalistas/galeguistas desconformes coa actitude do vello galeguismo –o galeguismo histórico– moi polarizado cara ao labor cultural, nela estaban presentes moitos dos fundadores e dinamizadores das incipientes asociacións, entre os que estaban Xosé L. Fontenla, Mario Orjales, Xosé L. Méndez Ferrín, Ramón Barral, X. M. Harguindey, Antonio Concheiro, Henrique Iglesias, Salvador García-Bodaño, Arcadio López-Casanova, Rodríguez Pardo, Antón Moreda ou quen asina este traballo. Nun dos derradeiros encontros celebrado na Coruña no mes de outubro de 1963, estaban presentes membros das agrupacións constituídas ou en vías de constitución *Amigos da Cultura*, *O Galo e O Facho*, e outros dispersos pola xeografía galega. Nas ponencias expostas no domicilio dun dos participantes reflectiuse nitidamente as diferenzas ideolóxicas, tanto verbo da política como da cultura. Pouco despois dese encontro coruñés vaise esfarelar o grupo e moitos daqueles mozos participan deseguido na fundación do Partido Socialista Galego (PSG), da Unión do Pobo Galego (UPG) e, máis adiante, do Partido Galego Socialdemócrata (PGSD). A diferenza fundamental púxose de manifesto en dúas concepcións ideolóxicas: a da constitución de formacións políticas de corrente unitarista, rexidas polo centralismo democrático, que coidaban que o partido ou organización única era o que precisaba o país, e os que sostiñan unha concepción ideolóxica pluralista que, nun comezo aceptaron as formulacións do galeguismo histórico de crear partidos galegos universais, diferenciados segundo ideoloxías de carácter universal. Uns, os que se acolleron na UPG, e outros, os que se afiliaron ao PSG, mantiveron durante un tempo, que vai ata mediados da década dos setenta, a convicción de que o labor nas agrupacións non se debería ver contaminado pola política partidista anque isto trocouse co paso do tempo e mesmo se chegaron a producir confrontacións dialécticas, algunhas moi duras.

Outro dos feitos protagonizados polos grupos coordinados, conscientes da importancia sociolingüística de que o galego fóra declarado como lingua oficial da igrexa, foi o que tivo rela-

ción con ela en Galicia. Cando a igrexa oficial, nunha actitude clara de institución colonizada e colonizadora, declara, a raíz das conclusións do Consilium do Concilio Vaticano II (1963), ao castelán como lingua vernácula de Galicia creárase un vigoroso movemento reivindicativo impulsado polos mozos e mozas, con ou sen adscrición relixiosa, esixindo a corrección desa ofensa ao país, movemento que correrá a cargo de asociados das primeiras agrupacións, algúns de cuxos membros se encadraron na denominada *Mocidade Galega Católica* creada e dirixida por Xosé L. Fontenla. Co gallo do Ano Santo de 1965 as agrupacións xa creadas acordaron facer unha peregrinación reivindicativa a Compostela o 16 de maio e alí se xuntaron, naqueles tempos, unhas 300 persoas mozas xunto con algunhas de máis idade procedentes de todo o país. Mobilizados polas agrupacións *O Galo*, *O Facho* e *Os Novos*, percorreron as rúas de Compostela cun grupo de gaiteiros á fronte e co cántico medieval “Ultrera”, adaptado para a ocasión por Manuel Vidán Torreira, que espertou a curiosidade de moita xente apostada nos soportais da rúa do Vilar, entre ela Ramón Piñeiro, por feito tan insólito. Na catedral escoitouse, por primeira vez en moitos anos naquel recinto, o idioma galego na voz dun bispo, neste caso do Dr. Nóvoa Fuentes, por ausencia do cardeal Quiroga Palacios. Logo de moitas voltas e reviravoltas, coa presión de moitos cidadáns sen esmaíolar na súa procura de xustiza, en xaneiro de 1969 o idioma galego foi declarado idioma oficial da Igrexa galega.

En novembro de 1966, a oposición democrática ao réxime de Franco manifesta, con escritos dirixidos a Carrero Blanco, o seu parecer sobre o “Referendo da Lei Orgánica”. Os galeguistas daquela hora, vellos e novos, dirixen un escrito desde Galicia con 35 sinaturas, das que máis de 20 eran de membros activos das agrupacións de Ourense, Vigo, Pontevedra, Santiago de Compostela e A Coruña. Entre os asinantes estaban Salvador Rey, Bieito Fernández, Xesús Ferro Couselo, Ramón Otero Pedrayo, Alfonso Álvarez Gándara, Camilo Nogueira, Xaime Isla, Francisco Fernández del Riego, Francisco Cerviño, X.M. López Nogueira, Daniel Vilela, Domingo García-Sabell, Marino Dónega, Jenaro Mariñas del Valle, Rodríguez Pardo, Sebastián Martínez-Risco e Manuel Caamaño.

Dentro dunha concepción progresista do futuro de Galicia, o sentido solidario e integrador mantivo unidas, inda que coas lóxicas discrepancias, á maioría das sociedades relacionadas máis arriba durante un longo período de quince anos. Mais a partir de mediados dos anos setenta, cando ocorre a morte do ditador e se producen aceleradamente os acontecementos, a política partidaria entra de cheo en moitas delas, cousa doada de entender agás o control férreo e sectario que se pretendía impoñer e que xa estaba presente en varias agrupacións. A inexistencia de canles onde facer política, de non ser na clandestinidade pura e dura, facía que as agrupacións serviran de acubillo máis ou menos disimulado, das xentes que se sentían inclinadas ao labor político e sindical, e moitas delas modifican o rumbo que viñeran seguindo. Hai que dicir a este respecto que moitas das sociedades que entendían que debía respectarse o pluralismo ideolóxico non se deixaron arrastrar por esa utilización sectaria. Coa aprobación da Constitución de 1978, e a situación reformista que se deriva dela, o tronzamento dos ferrollos ditatoriais e, conseguintemente, a restauración dos dereitos roubados polo golpe militar, modificarán moitas condutas e co paso do tempo o enfeblecemento da vitalidade creativa dos primeiro quince anos de vida das plataformas culturais.

Coda

As tarefas desenvolvidas naquela etapa ben se poden cualificar de satisfactorias e fecundas. A historia dese movemento que veño de resaltar, non sen paixón e con certo apresuramento, estivo oculto ou ignorado neste país noso de xentes ensimesmadas e soñadoras. Grazas ao Consello de Cultura Galega e á vontade do profesor Gurriarán, que realizou un esforzo titánico, foise logrando reconstruír dalgún xeito os logros do activismo despregado nos anos 60 e 70 polas novas xeracións galegas de posguerra. Non se alcanza a comprender o silenciamento que se mantivo durante tantos anos e non sería porque o movemento non tivera unha dimensión e importancia fundamental na toma de conciencia galega no país. Xa no ano 1970 o xornalista e profesor Víctor Fernández Freixanes, nun artigo titulado “Asociacións culturais”, dicía que “A historia e significación do asociacionismo cultural na nosa terra esixe un estudo profundo que está por facer”.

A día de hoxe o traballo levado a cabo por Ricardo Gurriarán só merece loanzas. Cómpre, de todos os xeitos, proseguir na recadádida de material e de testemuñas coas que centrar mellor os esforzos xuvenís na etapa 1960-1978 e, tamén, para evitar que haxa unha apropiación indebida por quen compartiron ese fecundo labor e non fixeron máis que sentir cobiza por esa vontade colectiva de facer país. Máis de corenta anos despois do desexo manifestado por Víctor Freixanes, a exposición inaugurada no Museo do Pobo Galego –que dou pé a que acudira ao celeiro dos records para deixar constancia, desordenadamente, da miña visión duns tempos nos que, por un período de quince anos, vertín os meus esforzos e ilusións polo país amado nas fileiras da *Agrupación Cultural O Facho*– debe seguir para que algún día a nosa nación se esqueza do mito de Sísifo, que nos esixe andar unha e outra vez na procura da Galicia soñada. 🙏

Logo da Agrupación O Facho, deseñado por Reimundo Patiño

Bibliografía

- MEMORIA DE O FACHO (1991) *A Agrupación Cultural O Facho. A Coruña na cultura galega*. A Coruña.
- CAAMAÑO SUÁREZ, M. (1988) *Sobre Galicia como responsabilidade*. O Castro-Sada: Ediciós do Castro.
- CAAMAÑO SUÁREZ, M. (2006) *Dun tempo e dun país*. Bertamiráns-Ames: Edicións Laiovento.
- VV. AA. (2012) *Un canto e unha luz na noite. Asociacionismo cultural en Galicia (1961-1975)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega e Fundación 10 de marzo.
- VV. AA. (1974) *Almanaque Galaxia 1950-1975*. Vigo: Editorial Galaxia.

A celebración de San Pedro Mártir en Galicia

CLODIO GONZÁLEZ PÉREZ

Museo do Pobo Galego

Valentín Lamas Carvajal, no poema “Os meigallos” pon nos beizos dunha mociña enferma de mal de amores estes versos:

- Naiciña, non sei que teño,
meu mal non o entende nadie,
díxome o crego que tiña
que ir a Santiago a curarme
n-os derradeiros d’o Abril
día de San Pedro Mártir...

(Lamas Carvajal 1875)

E en “O tangaraño” conta como a un neno “sen forzas, enfermo, sen sangue, mirrado”, a nai puxéralle unha bolsa con escapularios, medallas, figas, pel de cobra e ollos de sapo, o abade esconxuráralo, na romaxe de San Bieito de Cova de Lobo (Piñor) pasárano tres Mariás polo furado da pena e

Por si acaso fose
o ramo cativo, ¡non era mal ramo!
a San Pedro mártir
dúas vellas con moitas ofertas levárono...

(Lamas Carvajal 1880)

O poeta ourensán sabía ben como se desenvolvía a celebración deste taumaturgo inquisidor por ter vivido varios anos en Compostela, onde cursou parte da carreira de medicina (1871-74) e tamén por ir algunha vez a Ribadavia.

Malia que agora sexa o único que aínda subsista en parte, daquela o que menos chamaba a atención era a bendición da auga e dos ramos que os labregos logo levaban para protexerse eles, as casas, os animais e as sementeiras; ou que lle ofrecesen espigas de millo pero levando de volta algunha das que xa estaban no cesto, pola crenza de que nacía mellor e daba máis gran. O único que se poñía en tea de xuízo era que a Igrexa permitise que persoas –algunhas forzadas– pasasen

por debaixo da imaxe do santo dando berros ou que xurasen durante a misa, dicían que para botar o demo fóra do corpo.

Actualmente estas escenas xa non son máis que historia, pero non tan afastada como para que aínda non vivan persoas que foron testemuñas de como se desenvolvían na última época, nalgún caso ata a década dos anos sesenta do século pasado, hai por tanto pouco máis de medio século.

I. O Santo

San Pedro Mártir ou de Verona (por ter nado nesa cidade italiana), viviu entre os anos 1190 e 1252. Ingresou na orde dominica da man do fundador, Domingos de Guzmán, en 1221, sobre-saíndo como predicador e inquisidor contra a herexía cátara ou albixense na rexión italiana da Lombardía, onde foi asasinado por uns herexes nas proximidades de Séveso o 6 de abril de 1252, sábado de Pascua. Recibiu sepultura nunha igrexa de Milán, acadando tal soa de milagreiro que só 337 días despois do pasamento, o 9 de marzo de 1253, o papa Inocencio IV xa o elevou á gloria dos altares, sendo unha das canonizacións máis curtas da historia da Igrexa.

Ademais de protomártir da orde dominica, a súa morte cadra coa fundación dos primeiros conventos polo que se lle deu dende o intre de declaralo santo unha extraordinaria importancia á propagación da súa vida, milagres e martirio. No que atinxe a Galicia, o de Santiago fundárase antes, contra o ano 1224, pero o de Ribadavia, que é o segundo, foi en 1254, cando estaba nos altares e, por suposto, todos os seguintes: Tui (1272), Lugo (c. 1274), A Coruña (c. 1280), Pontevedra (1282), Viveiro, Ortigueira, Betanzos, Monforte de Lemos, San Sadurniño, Ourense e Padrón.

A teor do que escribe Giacomo della Vorágine, irmán de orde e contemporáneo, xa recibía culto en Santiago en 1259, tendo en conta que co seguinte milagre obrado na *civitate compostellana* conclúe a súa haxiografía na *Legenda aurea sanctorum* ou *Flos Sanctorum*:

Vivía daquela nesta cidade un home chamado Bieito, tan enfermo e deformado que parecía un monstro,

“as súas pernas, de tan inchadas, semellaban dous odres; o seu ventre presentaba o mesmo aspecto có dunha muller embarazada; a súa cara tiña tantos tumores que ninguén podía velo sen horrorizarse; todo o seu corpo estaba espantosamente inflado”
[Vorágine 1982: 276].

Andaba mendigando e unha muller díxolle que debía ir ao convento dos predicadores e encomendarse a San Pedro Mártir. Así o fixo e o día seguinte pola mañá ben cedo presentouse á porta da igrexa, pero como aínda non estaba aberta deitouse no chan e botouse a durmir. Durante ese tempo soñou que o cubría un frade coa súa capa e cando espertou estaba totalmente curado. E remata Giacomo della Vorágine:

“Este suceso encheu de estupor e de admiración aos habitantes da cidade, que todos puideron ver como aquel home antes monstruoso, que case non se podía mover, e a

Un dos primeiros milagres de San Pedro Mártir sitúase neste lugar, á porta da igrexa de San Domingos de Bonaval (Museo do Pobo Galego)

quen todos coñecían, quedara enteiramente curado da súa espantosa enfermidade”. (VoráGINE 1982: 276).

Esta historia debeu influír no culto do santo en Galicia e máis en Santiago de Compostela, onde contou dende o comezo con capela propia na igrexa de Bonaval.

No que respecta ás imaxes, polo de agora a máis antiga que se coñece en Galicia debe ser a representación do seu martirio nun dos capiteis da igrexa do convento dominico de Tui, de comezos do século XV (Iglesias Almeida 1986: 222). Á que lle segue a do baldaquino da igrexa de Santa María de Caldas de Reis, de contra mediados do século XVI, no que a imaxe de San Pedro Mártir quizais sexa a que queda á esquerda vista a peza de fronte, sendo as outras de San Domingos de Guzmán e San Telmo, os tres relacionados coa navegación, como testemuñan os barcos que campan entre as súas figuras.

Morte de San Pedro Mártir nun capitel da igrexa do convento dominico de Tui (deseño de E. Iglesias Almeida)

II. A festa

Non se coñecen os motivos que levaron á Igrexa a situar a súa festividade o 29 de abril, pois non cadra co nacemento, coa morte, nin tampouco coa data de canonización.

Tampouco se sabe a orixe da bendición dos ramos e da auga, malia que haxa haxiógrafos que a relacionen con dous milagres obrados polo santo en Piacenza: un pozo que mandou abrir que a auga curaba os enfermos, e as pólas dunha oliveira que el plantou que protexían ás persoas, casas e campos de todos os males. En particular verbo deste costume, escribía en 1724 J. B. Corachán na ampla haxiografía que publicou do santo:

“En el día de S. Pedro Martyr se bendizen en su invocacion Palmas, ó ramos de Olivo, y Laurel, á semejança de los del Domingo de Ramos, los cuales tienen especial virtud, para guardar de todo genero de tempestades, y de temporales contrarios á los frutos del campo. Esta Bendicion, segun entiendo, tuvo su principio en Milan, y despues se ha estendido por diversas partes, particularmente por Italia, y España; pero jamas he podido descubrir el motivo verdadero, que hubo para ella...”.

Había quen afirmaba que era por seren a palma, a oliveira e o loureiro símbolos da vitoria, outros que por predicir a súa morte o domingo de Ramos, e algúns que viña de considerar como reliquias os ramos que adornaban o carro que transportou o seu cadáver a Milán.

Moitos devotos levábanos

“para atarlos en los arboles, echarlos en los sembrados, o guardarlos en sus casas, esperando, que por su medio Dios les libraré de los daños, que suelen hazer las tempestades, y tiempos contrarios. En algunos Pueblos fixan en sus terminos ramos grandes, para tenerles resguardados”.

De seguido o mesmo autor conta algúns prodixios:

“ha sucedido talar la piedra un campo, destruyendo toda la cosecha, y no tocar en el campo del lado, porque estava resguardado con estos Ramos [...] en el Estado de Milan se tiene por cosa averiguada, que algunos Lugares, que estaban vexados de piedra, y tempestades, han hallado remedio con los Ramos de S. Pedro Martyr [...] tienen virtud para sossegar las tormentas del mar, echandolos en el agua. Aprovechan tambien para no ahogarse en las aguas [...].

E por último, o

“que se pide á Dios en la bendicion de los Ramos, es, que se digne de bendezirlos, y santificarlos, para que los que les reciben, y guardan en veneracion de S. Pedro Martyr, ellos, y los lugares donde les pusieren, estén libres de tempestades, y qualquier infes-

tación del demonio, y las personas consigan la salud de la alma, y cuerpo por la intercesión del Santo” (Corachán 1724: 278).

A auga, como aínda se fai agora onde non se perdeu o costume, os devotos bebían e tamén a levaban para as súas casas para eles e para os animais, e como escribía o devandito J. B. Corachán en 1724, “para remedio de los partos, y dolencias”.

O máis seguro é que a data da festa se fixese coincidir cos últimos días de abril para santificar restos de cultos de carácter agrario que se mantiñan dende a antigüidade, dedicados a varias deidades, como Ceres e Maia, do mesmo xeito que se fixo con outros que se desenvolven nos días seguintes, sobre todo o primeiro e o tres de maio. De aí que o seu culto fose tan ben acollido polas xentes do rural, non xa para curar certas doenzas, coma o *ramo cativo*, senón tamén para coa auga e os ramos benditos propiciar e protexer as colleitas e os animais.

Os ramalliños espetábanse nos campos cultivados, mellor aproveitando que tivesen dúas pólas e formasen unha cruz, e o mesmo nas portas das casas, nas cortes, etc., como aínda se facía na terra de Melide na década dos anos trinta do século pasado (Risco e A. Rodríguez 1933: 431). E a noite do mesmo día do santo, sen relación directa con el pero si cos cultivos, mantívose nalgunhas comarcas ata non hai moitos anos o ritual do *alumear o pan*, consistente en bendicir con fachucos de palla ardendo as colleitas, ao tempo que se entoaban salmodias propiciatorias relacionadas cos froitos sementados (González Pérez 1988).

O culto a San Pedro Mártir perdeu importancia ao abolirse a Inquisición en 1834, da que era patrón, e máis coa exclaustración e desamortización ao seren expulsados os relixiosos dos conventos, manténdose abertos unicamente os templos; e xa logo ao irse xeneralizando a medicina, quedando dende entón reducido a protector da agricultura e contra o poder das meigas e doutros seres malignos, pero nos últimos tempos é a propia Igrexa a que o cingue ao estritamente relixioso, afastando do mesmo canto antes había de supersticioso, aínda que mantendo só nalgunhas partes a bendición dos ramos e da auga.

Como queda dito, o seu propio día é o 29 de abril, pero debido a que non é festivo, agás en Xunqueira de Ambía que é local para todo o concello, nos últimos anos en Lantaño (Portas) adiántano ao sábado anterior e en Ribadavia ao domingo, mentres que en Merín (Vedra) é o domingo seguinte. O único sitio onde a celebración non ten nada que ver co 29 de abril é na Pereiriña (Cee), que tradicionalmente sempre se celebraba o xoves da Ascensión, ata que deixou de ser festivo e pasárono ao domingo seguinte.

III. Algunhas celebracións

San Pedro Mártir festéxase en todos os conventos de dominicos e dominicas dende que foi declarado santo en 1253, encargándose eles de propagar o seu culto polas misións e novenas. O primeiro revés que sufriu foi o da exclaustración ao teren que abandonar os frades os conventos, aínda que en casos, malia que a igrexa xa non dependese dos dominicos, os párrocos continuaron coa celebración, como en Ribadavia e Santiago de Compostela (nesta última cidade posteriormente foi trasladada a imaxe para o convento feminino da mesma orde).

Imaxe do convento de Belvís, que antes estaba no de Bonaval

como se desenvolvía a finais do século XVIII por un artigo de José María Gil Rey, “Una mirada hacia atrás. Santiago en 1780”, publicado na *Revista de Galicia* en 1841.

Conta o devandito autor que a comitiva organizábase na desaparecida Casa da Inquisición, situada na actual Praza de Galicia, a tarde do 28 de abril para asistir a vésperas e a mañá do 29 para acudir á celebración solemne:

“salía primero un pendón de damasco rojo, en pos de él familiares del Santo Oficio con frac, y calzón de casimir negro y espadín con puño de plata, y por último los jefes y secretario del temido tribunal, condecorados con la poderosa medalla”.

Había grande concurrencia de espectadores, sobre todo labregos: a procesión

“recorría las calles atascadas de gente, venida de treinta leguas en contorno sólo a tocar los vestidos de los inquisidores, a respirar su aliento y a sujetarse a su mágica influencia. Al pasar arrastraba tras si a la muchedumbre, en la cual se veían mil sayos de buriel con solapas de grana o de bayeta blanca, mil calzones de pana azul turquí con hermosos botones esmaltados, del grandor de un duro, y doble o triple número de mujeres con blancas cofias

Nos últimos anos perdeu en todas partes a importancia que tiña antano, cinguíndose agora exclusivamente á función relixiosa e, como moito, á bendición dos ramos e da auga.

1. Belvís (*Santiago de Compostela*)

Orixinariamente non se festexaba no convento das dominicas de Belvís, senón no veciño de dominicos de San Domingos de Bonaval, non sabemos dende cando, pero é de supoñer que dende o intre en que é elevado aos altares, o 9 de marzo de 1253, tendo en conta que o convento compostelán xa fora fundado 29 anos antes, e máis polo feito de que Giacomo della VoráGINE sitúe un dos seus milagres á porta desta igrexa, onde contou con capela ata que abandonaron o convento por mor da exclaustación (1834).

A celebración acadou pulo dende que se establece en Santiago o tribunal da Inquisición, e, en particular, a partir de 1569 en que o papa Pío V ordena que os inquisidores deben acudir á súa función e procesión, que sabemos

engalanadas de cintas, y los ricos coses de moda; aquellos jubones de tantos pliegues, con mangas franciscanas encargadas al mismo tiempo de cubrir los brazos y de servir de bolsillo para las manzanas nacidas en la aldea y para los panecillos comprados debajo de los arcos del nuevo seminario o junto a las casitas de madera que olleros y barberos colocaron en frente al Hospital de peregrinos...” (Gil Rey 1841).

O tema do artigo de Gil Rey son os amores de Pedro e Dominga, que ante a negativa do pai dela a consentilos,

“se fingió loca, endemoniada. Reía a grandes carcajadas, gritaba, se enfurecía contra las imágenes de los santos, convulsa y espumando blasfemaba del Altísimo y llenaba de improperios a su padre y a sus vecinos, que no cesaban de llevarla reliquias, amuletos, hijas [sic] de azabache, astas de unicornio o colmillos de jabalí.– “Tiene el diablo en el cuerpo”, decían los hombres. “Padece el ramo cativo”, “le han dado de sesos de gato”, contestaban las mujeres; –y todos concluían que era necesario curarla por la iglesia, hacerla exorcismos, llevarla a Santiago, y ponerla en la boca del estómago la medalla de la Inquisición o la reliquia milagrosa del mártir de Verona. Así se determinó y pocos días después vino a Santiago con toda la gente de la aldea, a la cual la encomendó su padre encarecidamente, no pudiendo él mismo acompañarla”.

Di que na costa entre a Porta do Camiño e o edificio conventual había moitos postos de venda con obxectos relixiosos, dos que algúns aínda se poden ver nos nosos días en Belvís: “crucifijos de estaño en cruces rojas, los escapularios bordados de bricho y lentejuelas con lazos de seda, o las medallas de bronce y los rosarios de cristal ...”, así como tamén “montones de olivos, laureles, ruda y más arbustos, dispuestos para la bendición en vistosos ramilletes altos como pinos...”. Non faltaban as rosquilleiras para que os devotos levasen de volta algún doce aos fillos ou netos, nin tampouco os cegos vendendo os *escritos*.

Segue coa descrición da romaxe:

“En esta fiesta enteramente popular era el pueblo el que más gozaba, especialmente por los alrededores del convento. Las bellas labradoras compraban lujosos escapularios para obsequiar a sus queridos, eligiendo los mejores, porque luego habían ellos de mostrarlos en todas partes sobre sus pechos, encima del chaleco de grana. Los zagales adornaban sus sombreros con medallas, y buscaban un rosario de gruesas cuentas azules, con cadena de alambre dorado, para premiar con él después de bendecido, el afectuoso regalo de las mozas. El pueblo ciudadano a su vez gustaba con placer de la candorosa bulla de los moradores del campo y los explotaba al mismo tiempo en utilidad propia con admirable sagacidad; y sobre todo esto, aún había otra clase de gente, que también llamaré pueblo, aunque no le parecía bien si me lo oyera, la cual sólo se ocupaba en reirse de la sencillez de los campesinos, y en martirizar de

mil modos a las pobres mozas endiabladas, que con fe o con malicia, venían de todas partes en tal día a buscar la salud a aquella iglesia” (Gil Rey 1841: 37-49¹).

Outro costume tradicional era tocar na imaxe do santo os escapularios, rosarios, cruces, ramallos, etc., desaparecido nos últimos anos dende que as monxas de Belvís acordaron poñela na clausura, protexida polas reixas.

Gil Rey afirma referíndose aos dominicos que eran os “amigos de la Inquisición y de las endemoniadas”, pero cando isto escribe, en 1841, non quedaba máis que o “convento, ruinoso, macilento y triste”, é dicir, xa se producira a exclaustación polo que os frades tiveran que abandonar o edificio e tamén desaparecera a Inquisición. O único que permanecía aberto era o templo, dependente da parroquia de Santa María do Camiño, no que se mantivo a celebración de San Pedro Mártir ata que regresaron as monxas a Belvís, en 1843, acordándose entón trasladar a imaxe para este convento, onde continuou a romaxe do mesmo xeito, pero mingando os asistentes cada vez máis, como testemuñan as seguintes crónicas de 1876 de *El Diario de Santiago* do 29 de abril e do 3 de maio:

“Esta mañana se ha celebrado en el convento de Belvís la función de San Pedro Mártir, siendo grande el número de labradores que como es costumbre concurren á ella con el imprescindible ramo de oliva.

Sin embargo esta fiesta ha bajado al recordar como se celebraba en otros tiempos.

Poco digno de recuerdo ha dejado de su vida el mes de Abril que vimos desaparecer en medio de una inundacion.

Solo puede mentarse, no por lo que hoy llame la atencion, sino por lo que en otros tiempos ha significado, la fiesta ó romería de S. Pedro Mártir en Belvís, que se celebra el penúltimo día de aquel mes.

Alli acudian en otras épocas los que se decia tenian el “ramo cativo”, dando voces y alaridos, gesticulando y retorciéndose, y á S. Pedro Mártir iban á recibir una bendicion que las (sic) curase de su mal, trayendo despues como preservativo un ramo de olivas en la mano.

La concurrencia que en Belvís se veia congregada entonces con este motivo era asombrosa: hoy ha disminuido considerablemente. Hasta la funcion se verifica con menos solemnidad y las bendiciones que se dan al pueblo, que antes eran en la iglesia, hoy se verifican á campo raso, bendiciendo el sacerdote á la multitud desde el balcon del convento.

Acaso la moda, ya que no otras circunstancias, contribuya al decaimiento de esta festividad”.

A finais do século XIX describe a festa de Belvís o médico compostelán Ángel Anido (1852-1901), que comeza cuns parágrafos verbo do meigallo e de botar o demo fóra do corpo, afirmando que non

1 Texto completo: apéndice I. En 1915 publicou un resumo deste artigo José María Gil López, “O ramo cativo”, *Labor Gallega*, A Habana, ano 2, 6, 25-xullo-1915.

Os escritos que aínda se venden en Belvís (2006)

Co ramo de oliveira (2006)

eran máis que ataques de histeria, e remata coas bromas pesadas dos universitarios que ata lles espetaban alfinetes ou daban beliscos ás mozas para que berrasen, empurrándoas entón ao altar para que botasen o meigallo fóra. A maioría dos devotos eran labregos (sempre moitas máis mulleres que homes), que viñan bendicir a auga e os ramos, que traían da casa ou mercaban na *Praza do pan vella* (agora de Cervantes), ou nas inmediacións do convento. Había postos de venda de obxectos relixiosos (rosarios, escapularios e *escritos de toda clase baratos e benditos*), de rosquillas e refrescos.

O momento máis duro era cando o crego daba a bendición facendo cruces co hisopo, en que as *posuídas do demo* empezaban a berrar e a contorsionarse ata que o botaban fóra, “á veces hasta en forma de culebrón”. Ao remate da cerimonia, “las que habían sido más atacadas y precisaban descanso, eran trasportadas al pié del altar mayor, donde las separaba del resto del público una barandilla, permaneciendo allí hasta que desaparecían el ataque y las molestias consiguientes” (Anido 1899:38)².

Como ofrenda deixaban millo, fabas, allos, galiñas, trigo e outros froitos, que se poxaban o día seguinte, entregándolle ás monxas o importe recadado.

En particular os *escritos* ou *rescritos* que aínda se venden agora en Belvís –xa fotocopiados– datan de finais do século XIX e foron autorizados polo arcebispo de Santiago o 11 de xuño de 1894, constando nos mesmos a seguinte advertencia:

“Tengan presente los fieles que el llevar con reverencia esta cruz y jaculatoria es un acto de devoción, pero atribuirles un EFECTO INFALIBLE, usar de ellas para malos fines, es un acto de superstición y por lo mismo un pecado. Son de ningún efecto, sin la competente bendición”.

Hai dous: o grande, ilustrado con gravados de santos dominicos, destinábase para os animais, mentres que o pequeno, cunha cruz entre dous anxos, era o das persoas.

² Parte do texto, apéndice II.

Actualmente (2013) aínda se celebran varias misas, pero os devotos, en particular mulleres, son maiores e do rural. No adro hai algún posto de obxectos relixiosos (estampas, *rescritos*, rosarios...), varias rosquilleiras e unha ou dúas señoras vendendo ramos de oliveira, loureiro, romeu e ruda. Ao remate de cada misa procédese á bendición dos ramos e da auga que collen na fonte que deita fronte á capela da Virxe do Portal do convento.

Agora xa ninguén se lembra dos enfermos do *ramo cativo*, nin das mozas posesas do demo. A xente ofrécese por outras doenzas e, sobre todo, por problemas familiares (enfermidades incurables, drogadicción, paro...), e, en moi poucos casos, para afastar o mal de ollo, para o que mercan os *rescritos*, pero, malia a todo, a concorrencia é insignificante se se compara só coa de hai corenta anos.

2. A Coruña

A celebración mantense no convento de San Domingos o día propio, pero como se desenvolve agora non se semella en nada á como era antes. Eugenio Carré Aldao (1928: 671) escribía nas primeiras décadas do século pasado, que:

“se verifica la bendición general de frutos, efectos, etc. Asiste numerosa concurrencia de las aldeas, y los alrededores del templo están rodeados de puestos, donde se

A Coruña: San Pedro Mártir por Mateo de Prado (1653)

San Pedro Mártir no fronte da capela de Lantaño (Portas)

venden escapularios, medallas, pan, frutas, granos, etc., para que los adquieran los que deseen sean benditos”.

No ano 1968 aínda se mantiña algo do pasado, predominando como en Santiago de Compostela e noutras poboacións os devotos procedentes do campo, neste caso dos arredores da cidade da Coruña, o mesmo que noutras partes por se considerar un santo sobre todo avogoso dos froitos (Alonso Aragus 1968: 44).

Hoxe en día non quedan máis que os actos relixiosos.

3. Lantaño (Portas)

A función relixiosa celébrase na capela do pazo do Cachal, na parroquia de Lantaño (Portas), fronte á que se ergue un fermoso cruceiro, quizais de finais do século XVIII, coñecido popularmente polo cruceiro do Culebrón, polo enorme saurio con dúas patas que campa no varal con Adán e Eva. Durante moitos anos non houbo festa, pero dende que a capela e o cruceiro foron doados polo propietario do pazo ao concello de Portas, en 1995, recuperouse a celebración, non o día propio, senón o sábado anterior ao 29 de abril.

As persoas maiores non se lembran de que antes viñesen doentes a botar o demo fóra, nin tam-

pouco de que se bendicisen a auga e os ramos. O único que se mantiña era que un veciño sementase millo antes de tempo para que fose o suficientemente grande para con el facer unha *coroza* para adornar o cruceiro.

Téñeno por avogoso dos males da cabeza e protector das colleitas.

4. Lobelos (A Pereiriña, Cee)

A ermida de San Pedro Mártir queda no camiño de Santiago a Fisterra, no lugar de Lobelos da parroquia da Pereiriña. O día tradicional da romaxe non é o propio do santo, senón o xoves da Ascensión, pero como este agora non é festivo, pasárono ao domingo seguinte.

Segundo as persoas maiores, antes levaban os nenos para que durmisen ben e tamén cando non andaban, neste caso lavábanlles os pés na fonte, pero

Procesión de S. Pedro Mártir, Lobelos
(Foto M. Vilar)

“Poñendo o santo”, Lobelos (Foto M. Vilar)

actualmente só se ofrecen para curar a dor, encargándose unha persoa de poñer o santo –unha imaxe pequena– sobre as partes doridas dos devotos.

Desapareceu a bendición dos ramos e da auga, propia dos oficios relixiosos deste santo, aínda que se segue considerando con virtudes para curar certas doenzas a da “Fonte Santa”, situada de par da ermida.

5. Merín (Vedra)

Antes a celebración era o 29 de abril, pero dende hai algúns anos trocárona para o seguinte domingo, polo que as máis das veces xa cadra no mes de maio.

No templo hai dúas imaxes do santo, unha no retablo do altar maior e outra que sae na procesión.

Na igrexa de Merín (Vedra) hai dúas imaxes de San Pedro Mártir

A primeira é máis antiga e, segundo información do párroco, antes estaba na sancristía. A primeira leva a palma na man dereita, na esquerda un libro e no peito espetada unha seta de bésta, mentres que a segunda porta a palma na man esquerda e a dereita sobre o peito no que ten chantado un puñal.

Ofíciense varias misas, coa bendición dos ramos, aquí exclusivamente de oliveira e da auga, e logo da solemne sae a procesión con tres imaxes: en primeiro lugar a de San Pedro Mártir, seguida da do patrón San Cristovo e a de Santo Antonio de Padua (esta portada por mulleres). O párroco leva na man un relicario do santo co que imparte a bendición dende o cruceiro do campo da festa. A auga bendita e as poliñas de oliveira son para protexer as casas, as persoas e os animais, e antes tamén para espetar nas sementeiras, soas ou facendo cruces. Segundo contan, a súa presenza afasta o meigallo, os aires ruíns, fai medrar os froitos, etc.

Actualmente (2013) non queda ningún vendedor de obxectos relixiosos pero contan que adoitaba haber varios, con rosarios, medallas, estampas, *rescritos*, etc. Tamén baixou o número de devotos, insignificante se se compara co de hai tres ou catro décadas, cando concorían de todas as parroquias da contorna.

6. Ribadavia

É de supoñer que se celebre dende a fundación do convento de San Domingos en 1254, tendo en conta que neste ano xa fora elevado aos altares, pero seguro dende mediados do século XIV, segundo a manda testamentaria que fai Xoán Gomes, escudeiro e veciño de Ribadavia, o 19 de decembro de 1361:

“Et outro açumbre [de aceite] aa lampaa dante o altar de San Pedro mártir polos seus días [...] Item, mando mays que me digan cada ano pera senpre eno dito mosteiro de Sam Domingo hua mysa cantada por día de Sam Pedro Mártir e vaam sobre miña sepultura meter oraçón.” (Ferro Couselo 1967: 90 e Enríquez Paradela 1987: 67).

Relicario e estampa gravada por Brocos (Merín, Vedra)

Contaba con capela propia dentro da igrexa, colateral coa maior, que o conde de Ribadavia, Luís Sarmiento, tentou converter en panteón familiar, malia que logo non se chegou a levar a termo, por acordo ratificado en 1569 no capítulo provincial dos dominicos celebrado en Valladolid³.

A celebración sempre foi o día 29, agás os últimos anos que como non é festivo acordouse trasladala ao domingo anterior, pero como se desenvolve agora non semella en nada a como era ata a década dos anos sesenta do século pasado, en que aínda pasaban os enfermos por debaixo das andas, sobre todo mulleres, e fóra vendíanse *rescritos*, medallas, estampas..., ata *merda do demo*, que uns dicían que era brea e outros carbón ou feluxe do tren.⁴

Os seguintes versos publicados en 1888 no semanario *O tío Marcos d'a Portela* de Ourense, abundan para tirar unha idea de como se desenvolvía a celebración nesta época, que aínda se mantivo moitos anos:

[...] Era a vila do Ribeiro
 unha feira de meigallos,
 un formigueiro de xente,
 o demo e a nai de escándalo;
 había en cada corruncho
 cuasque un bosque de ramallos,
 un mundo de incenso e mirra,
 de rescritos un oceano,
 e de figas, xa non se diga,
 había pra encher un carro;
 e todos mercaban nelas
 pra escorrentar os meigallos,
 pra se librar do mal de ollo,
 pra esparxer o tangaraño
 e pra que o ramo cativo
 non lles medrase n-o cacho:
 moitos que n-estas andrómenas
 algús cartiños gastaron,
 podía ser que non tivesen
 pra pan xiquera dez chavos;
 que non falta quen co-a fame
 adoeza tod'o ano,

e primeiro que correla
 ponse á correr os meigallos,
 qu'é unha fame condenada
 que n-o esprito fai estragos.
 As endiañadas d'agora
 son difrentes d'as d'antano
 non berran como berraban
 ô chegar n-a misa á Santos
 nin soltan tantas brasfemias,
 nin botan tantos pecados,
 (conecese que os diañiños
 se foron civilizando),
 están tristes, esbaidas,
 levan os corpos muy magros,
 retórcense canto poden,
 poñen os ollos en branco,
 cuspen como si sentisen
 náuseas pra botar o bazo,
 pro fan todas estas cousas
 sin barullos nin escándalos
 cal si se volvesen mudas,
 todo vai pol-o calado. [...]

3 Archivo de la Casa Ducal de Medinaceli, Sevilla: Ribadavia, atado 5, documentos 5, 6, 9 e 10.

4 Tratábase da asafétida, substancia obtida da planta asiática *Ferula assafoetida*. Segundo Otero Pedrayo, as follas da asafétida levábanas consigo algúns pernileiros no século XIX, utilizándoas subrepticamente para producir mal cheiro na agulla coa que furaban os xamóns e lacóns, co obxectivo de mercar máis barato, porque os vendedores desprendíanse deles a calquera prezo, despois de comprobar por si mesmos que non estaban en boas condicións (Información facilitada pola Asociación Cultural-Ecolóxica Ridimoas).

4 Sen título e autor, comeza "Á vila de Ribadavia...", publicado en *O Tío Marcos d'a Portela*, parrafeo 227, Ourense, 6 de maio de 1888.

Ribadavia: vendedora de *rescritos* e outros obxectos o día de San Pedro Mártir, c. 1955 (Foto Conde, Museo Etnolóxico de Ribadavia)

Para os primeiros anos do século XX dispónse da descrición que fai o escritor Jaime Solá na novela *Ramo cativo (El Ribero del Avia)*, publicada en 1918: daquela vendíanse *rescritos*, mirra, incenso, escapularios, medallas... para todos os males, e os labregos bendicían ramos de oliveira, loureiro, trobisco, uz, romeu, “romanín, herba concheira, herba caraveleira, herba d’Anduriña, herba viboreira, herba de Nosa Señora, herba Luísa, herba do becho, herba da prata, herba cicuteira...” (Solá 1918: 48)⁵. Pero o máis impresionante eran os berros

5 Parte do texto reproducéase no apéndice III. Os membros da Asociación Cultural-Ecolóxica Rídimois (Beade), Pablo Rodríguez Oitabén e Xusto Veloso, fixeron a seguinte identificación das plantas que menciona Jaime Solá, algunhas ben coñecidas, pero outras non tanto: Trobisco, *Daphne gnidium*; uz de flor branca, *Erica arborea*, de flor rosa, *Erica australis* (hai as dúas no Ribeiro); ruda, *Ruta chalepensis*; loureiro, *Laurus nobilis*; romanín, *Lavandula stoechas*; romeu, *Rosmarinus officinalis*; herba concheira, *Scrophularia auriculata* e *Scrophularia scorodonia* (hai as dúas no Ribeiro); herba caraveleira, *Geum urbanum* (tamén se pode

Un *rescrito* de Ribadavia (Xosé Ramón Estévez, Ribadavia)

como *cans doentes* das posesas, ao seren obrigadas a pasar por debaixo da mesa sobre a que estaba o santo, facendo nove veces a cruz.

Tanto a procesión como os demais actos que tiñan lugar na igrexa constituían un macabro espectáculo, abondando os berros que daban as *endiañadas* que á forza de empurróns de familiares e amigos tiñan que pasar por debaixo do santo (sete ou nove veces), ao tempo que lles dicían: *Bótao fóra!, bótao fóra!* E así ata que trouxaban escuma pola boca, non faltando pillabáns –como din as persoas maiores– que lles espetaban alfinetes nas nádegas para que desen máis berros (González Pérez et ali 2005: pista 5). Tamén levaban os nenos pequenos enfermos do enganido ou tangaraño, para que andasen ou medrasen.

Os *rescritos* que coñecemos de Ribadavia eran diferentes aos dous de Santiago de Compostela, pois servían tanto para persoas como animais, escribíndolle por detrás os que os vendían para quen era e para que se quería (Risco 1946 e Álvarez Blázquez 1951).

Todo isto foi indo a menos, ata desaparecer na década dos anos sesenta do século pasado por expresa prohibición do párroco, ao non deixar pasar por debaixo do santo, nin tampouco permitir a venda de obxectos. Actualmente os actos cínguense exclusivamente á misa e á procesión.

A festa de San Pedro Mártir era a máis importante de Ribadavia despois da da Virxe do Portal, e foi o antecedente inmediato da *Feira do viño do Ribeiro*, que se celebrou por primeira vez en 1963⁶.

7. Xunqueira de Ambía

Este concello ourensán é o único galego que ten como festivo local o día de San Pedro Mártir, o 29 de abril. A importancia da súa celebración vén de antigo, quizais de cando a colexiata era da orde de San Agostiño, pasando a igrexa parroquial a partir da desamortización (1835).

O santo conta con capela propia no lugar do Campo, onde permanece todo o ano, agás cando comeza a novena que entón trasládase en procesión ata o templo parroquial. O día propio –como queda dito, festivo local–, celébranse varias misas e, por último, a procesión ata a súa capela, onde xa queda ata o ano seguinte.

Aínda acode moita xente, pero da función antiga non resta máis que a bendición dos ramos (en particular de loureiro), andar arredor da imaxe do santo, tocarlle co pano ou coa man para logo pasalos pola parte dorida e, por último, bicar un relicario. Segundo as persoas maiores é avogoso dos males da cabeza.

Unha proba da súa devoción na contorna, amósase no feito de que na igrexa de Xunqueira de Ambía haxa unha fotografía grande do santo para deixarlle esmolas e poñerlle candeas (agora substituídas por lámpadas eléctricas).

referir a algún caravel cultivado ou silvestre); herba da anduriña, *Chelidonium majus*; herba viboreira, *Echium rosulatum* e *Hechium plantagineum* (no Ribeiro hai as dúas especies), herba da Nosa Señora, *Artemisia vulgaris*; herba Luísa, *Lippia triphylla*; herba do becho, *Helichrysum stoechas* ou *Lunaria annua* (coñécense as dúas con esta denominación); herba da prata, *Ranunculus penicillatus* e *Ranunculus omiophyllus*; e herba cicuteira, *Conium maculatum*.

6 Agradecimentos: á Asociación Cultural-Ecolóxica Ridimoas (Pablo Rodríguez Oitabén e Xusto Veloso), ao Museo Etnolóxico de Ribadavia e a Xosé Ramón Estévez director de *Cadernos de Ribadavia*.

San Pedro Mártir (Xunqueira de Ambía)

Capela de San Pedro Mártir (Xunqueira de Ambía)

IV. Recapitulación

Malia que nos máis dos casos se celebre nas cidades, onde fican os conventos dos frades dominicos, os ritos relacionados co culto a San Pedro Mártir sempre se consideraron propios de persoas do rural. Dende a bendición dos ramos, ata o trocar espigas de millo por outras xa ofrecidas, ou, como no caso de Lantaño (Portas), sementar antes de tempo varios pés de millo para con eles engalanar o cruceiro que se ergue de par da capela.

Destas manifestacións non quedan máis que restos cada vez de menor importancia, do que se deduce que non tardarán moito en deixar de existir, como xa antes ocorreu coas mulleres endemoñadas e os conseguintes ritos para botar o meigallo fóra do corpo, obxecto de duras críticas para a Igrexa dende o século XIX por permitilos e aínda fomentalos, dos que dicía Ángel Anido en 1899, referíndose en particular a Belvís:

“El conjunto de estas manifestaciones corresponde á la enfermedad nerviosa que la ciencia médica denomina histerismo. Es la enfermedad de las alucinadas y de las curaciones milagrosas [...] Sacudimientos, gesticulaciones, gritos acompañados de palabras incoherentes, revelando á veces indiscretamente que alguna pasión amorosa anda por medio; parálisis, éxtasis ó pérdida de conocimiento y alguna actitud cómica ó dramática completan un cuadro de mucho aparato exterior, pero que casi siempre desaparece sin mayores consecuencias para la salud de la enferma [...] El clero no dejó de sacar partido de tanta confusión en las teorías de esta enfermedad, en tiempos

antiguos; y en verdad que, en ciertos momentos, encontró justificada su intervención al ver que el diablo hacía de las suyas en alguna función religiosa y más cuando la hostia ó el cáliz eran alzados por el sacerdote en el sacrificio de la misa [...] Cuando son predispuestas al histerismo, ya dentro de la iglesia las impresiones del aparato que las rodea, la pesada atmósfera que respiran, las emociones de la música, el calor de las velas, el cansancio á veces, y tantas otras circunstancias conspiran á hacer que las crisis se produzcan aproximadamente en los momentos de alzar la hostia ó el cáliz, haciéndose entonces evidente el furor del diablo ante un público que no llega á analizar todos estos detalles, causa ocasional del ataque”.

E conclúe afirmando que a culpa tñaa a Igrexa por autorizar dende o púlpito “escenas tan bo-chornosas y reñidas con la civilización y la cultura”. (Anido 1899:37).

A orixe desta manifestación quizais se deba á *Legenda Aurea* de G. della Voragine, ao dicir na haxiografía do santo que “librou dos demos a multitude de mulleres posesas, obrigando a saír dos seus corpos aos diabos en forma de vómitos de sangue”.

Pola contra, en Galicia non temos constancia que fose invocado polos mariñeiros, como no mar Mediterráneo, quizais por coincidir, tanto no nome como na orde relixiosa e ata na época, con San Telmo ou Pedro González Telmo de Tui. A única testemuña sería o baldaquino da igrexa de Santa María de Caldas de Reis, de mediados do século XVI, no que hai dous barcos entre as imaxes de San Domingos de Guzmán, San Telmo e San Pedro Mártir.

Como outras celebracións, de moita relevancia en tempos pasados, a do protomártir da orde dominica dentro de poucos anos será unha máis, sen nada digno de especial mención. 🙏

Apéndices

San Pedro Mártir, Santiago de Compostela, 1780.

El ramo cativo

He muito para notar
cura tam bem acertada,
pois que pudo ser curada
samente com ó encontrar.
Camoens.

En aquel tiempo, como ahora, era necedad aguardar modestamente en su casa que la felicidad viniese a buscar al hombre; querer lograr una buena fortuna sin favor y sin diligencia, fué

siempre tan ridículo, como lo sería actualmente la pretensión de ser diputado sin estar inscripto en una candidatura. Bien lo sabía Pedro, y este convencimiento, las punzadas del aguijón que más o menos todos hemos sentido, y además el conocimiento de sus propias fuerzas, le hicieron activar el asunto y llevarle a cabo sin valerse de negociadores. Altivo como un príncipe de 18 años en nocturna orgía, y fiero como el caudillo del pueblo en una revolución, nuestro héroe se presenta a los padres de su amada, seguro de conquista: mas luego le confunden las mil dificultades en que el anciano envolvió una repulsa tácita y misteriosa, pero decisiva como las notas diplomáticas de algunos gabinetes. Se exalta, se estremece, suena cerca de su corazón un rugido estertoroso y su brazo de hierro está pronto a alzarse sobre la cabeza del hombre que le humillaba, pero era el padre de Dominga y debía respetarle por amor de ella. Dirígele una mirada desdeñosa, y se retira entonces para volver a media noche a rondar aquella puerta y asegurar de su fidelidad a la bella labradora causa de sus tormentos. Fué sin fruto esta su primera velada y las sucesivas; inútilmente los ladridos de los perros avisaban a la hija y a los padres de la llegada del pobre mozo; inútiles también fueron sus cantares, entonados a cierta distancia para disimular la voz y el objeto; no pudo volver a verla, porque estaba aprisionada y un padre era el alcaide que había que seducir.

Así pasaron algunas noches y algunos días. El estaba continuamente pensativo, ella continuamente desesperada; él desconfiaba de ella, y desnudo poco a poco de las ilusiones de 20 años en que vemos tantos ángeles como mujeres, temía al cabo que hubiese sido la elección de Dominga uno de los fríos resultados que se obtienen tantas veces de la combinación del amor propio con la casualidad; ella, adquiriendo cada día nuevas ilusiones y de consiguiente nuevas fuerzas, vivía por el solo sentimiento de su corazón y estaba pronta a obedecer instintivamente al que amaba, cualquiera que fuese la demostración de su voluntad. En este estado advirtió que venía la festividad de San Pedro mártir, y se fingió loca, endemoniada. Reía a grandes carcajadas, gritaba, se enfurecía contra las imágenes de los santos, convulsa y espumando blasfemaba del Altísimo y llenaba de improperios a su padre y a sus vecinos, que no cesaban de llevarla reliquias, amuletos, hijas (sic) de azabache, astas de unicornio o colmillos de jabalí.– “Tiene el diablo en el cuerpo”, decían los hombres. “Padece el *ramo cativo*”, “le han dado de sesos de gato”, contestaban las mujeres; –y todos concluían que era necesario curarla por la iglesia, hacerla exorcismos, llevarla a Santiago, y ponerla en la boca del estómago la medalla de la Inquisición o la reliquia milagrosa del mártir de Verona. Así se determinó y pocos días después vino a Santiago con toda la gente de la aldea, a la cual la encomendó su padre encarecidamente, no pudiendo él mismo acompañarla.

Entonces había al pie de la ciudad un convento y unos frailes que todos acordamos, frailes que eran amigos de la Inquisición y de las endemoniadas; ahora sólo quedó el convento, que podéis ver ruinoso, macilento y triste, más allá de la calle de las Ruedas, ostentando sobre su portería la efigie de Santo Domingo, que estrecha en su izquierda un libro cerrado, alza en su diestra una cruz simbólica y misteriosa, que no parece la cruz del Salvador, y tiene a sus pies un perro blanco y negro con una hacha encendida en la boca. La iglesia de este convento está aún defendida con rejas, el claustro tenía una alfombra de bojes, y en los corredores muchos cuadros que representaban los horrorosos martirios dados por los infieles a individuos de la Orden. Si habéis vistos estos

martirios y habéis reflexionado sobre ellos, sobre el perro y sobre el hacha encendida, comprenderéis sin más historia porqué aquellos frailes eran los amigos de la Inquisición.⁷

En este convento, desde la tarde del 28 de abril al mediodía del 29, se celebraba una gran función, que sólo podré bosquejaros. De la casa en que están hoy las oficinas administrativas⁸, sellada entonces con un escudo que se ha perdido, en el cual figuraban un ramo de palma, una cruz y una espada, y además con otro escuartelado con leones y castillos; cerca de la hora de vísperas en el 28 y otra vez a las diez de la mañana del 29, salía primero un pendón de damasco rojo, en pos de él familiares del Santo Oficio con frac, y calzón de casimir negro y espadín con puño de plata, y por último los jefes y secretario del temido tribunal, condecorados con la poderosa medalla. Esta procesión recorría las calles atascadas de gente, venida de treinta leguas en contorno sólo a tocar los vestidos de los inquisidores, a respirar su aliento y a sujetarse a su mágica influencia. Al pasar arrastraba tras sí a la muchedumbre, en la cual se veían mil sayos de buriel con solapas de grana o de bayeta blanca, mil calzones de pana azul turquí con hermosos botones esmaltados, del grandor de un duro, y doble o triple número de mujeres con blancas cofias engalanadas de cintas, y los ricos coses de moda; aquellos jubones de tantos pliegues, con mangas franciscanas encargadas al mismo tiempo de cubrir los brazos y de servir de bolsillo para las manzanas nacidas en la aldea y para los panecillos comprados debajo de los arcos del nuevo seminario o junto a las casitas de madera que olleros y barberos colocaron en frente al Hospital de peregrinos. Entre esta vestimenta se hallaban algunos cientos de capotes con mangas, sombreros apuntados que cubrían empolvadas cabezas, con coleta, y también innumerables manteos rotos y raídos, en que se envolvía la revoltosa juventud de aquel tiempo; juventud preciosa por su amor a la bulla y al placer y por las medias de seda de sus torneadas pantorrillas y las ricas hebillas de sus zapatos. De trecho en trecho, como flor privilegiada, resplandecía la capa de grana o paño blanco de algún elegante que se había dignado mezclar con la plebe, o alguna bella santiaguesa con el pelo en horizonte, blanqueado por la harina de habas, o con hermosa piocha guarnecida de diamantes.

Por mucho tiempo después que Compostela, extendiendo sus brazos tiró con las murallas que la oprimían, quedaron como restos de ellas, en la extremidad de algunas calles, unos arcos sombríos, sostenidos por dos cubos descalabrados, de gruesas paredes vestidas de líquen y de yerba, en las cuales aparecían enclavados por defuera antiguos blasones y por dentro se notaban aún, de un lado, los goznes sobre los que giraban las puertas forradas con dobles chapas de hierro, y al otro las argollas en que se sujetaban con candados las cadenas de los rastrillos. Encima, allá cerca de la bóveda, se veían unas estatuas de reyes pigmeos adorando a una virgen toda cabeza, o acaso una efigie de Santiago que en lo bruto de sus formas revelaba los primitivos tiempos del arte, y las toscas manos que habían convertido aquella piedra en un monstruo para dar gusto a una generación poco melindrosa.

Por uno de estos y viejos arcos, ya sin puertas ni rastrillo, salía de la ciudad la procesión, dirigiéndose a la iglesia del convento y con ella iba la multitud, impetuosa como un torrente,

7 Refírese ao convento e igrexa de San Domingos de Bonaval.

8 A casa da Inquisición, construída en 1729, estaba no mesmo soar que actualmente ocupa o Hotel Compostela, na praza de Galicia. Foi destruída a comezos do século XX.

y se derramaba por el extenso campo de Santo Domingo, desde el paraje que ahora ocupa la Alhóndiga hasta la portería, abierta en lo alto de la pendiente. Los muchachos, más previsores, u obedeciendo ciegamente al instinto que mueve al género humano hacia el progreso, se habían subido para ser más altos, a un banco de piedra que junto a aquella puerta tenía la policía urbana de entonces, banco en verdad muy pequeño para tantos, pero muy propio para nivelarlos con los hombres. Otros, titiriteros por naturaleza, o en presagio de futura superioridad, se habían encaramado en los tres o cuatro álamos que sombreaban la humilde fuente, escalando por los acorchados troncos hasta verse sentados allá arriba entre las gruesas ramas. Desde allí observaba aquella generación, sin conocerlo ella misma, si los inquisidores, que iban pasando serios y altivos por debajo de los pies que habían de hollarlos, tenían los rostros tan terribles como sus sentencias, o tan medrosos como las historias que habían oído de ellos en boca de la madre o de la abuela; y si en sus ojos había algo más que en los de los otros hombres para poder escudriñar los secretos retiros del corazón. ¡Con qué gana miraban a aquellos señores, enemigos del diablo y los hechizos; a aquellas medallas de plata que tenían la admirable virtud de paralizar las brujas y desvanecer los duendes, cuyo solo nombre oído de noche les hacía temblar! ¡Con qué rapidez descendían de su elevado puesto luego que pasaba la procesión!... Ansiosos de verlo todo y de precederla a la iglesia, se abrían camino con manos y cabeza por entre los grupos de aldeanos y corrían al templo sin reparar en nada. Aquí pisaban los crucifijos de estaño en cruces rojas, los escapularios bordados de bricho y lentejuelas con lazos de seda, o las medallas de bronce y los rosarios de cristal de los tenduchos sin cuento sembrados por el campo; allí saltaban por encima de los montones de olivos, laureles, ruda y más arbustos, dispuestos para la bendición en vistosos ramilletes altos como pinos, y tal vez se caían en medio de los ramos, y eran aporreados en su caída por las aldeanas vendedoras; más allá tropezaban en una mesa de rosquillas, o en un ciego que poco antes gritara cantando “¡escritos para toda la casa!”. En esta fiesta enteramente popular era el pueblo el que más gozaba, espaciándose por los alrededores del convento. Las bellas labradoras compraban lujosos escapularios para obsequiar a sus queridos, eligiendo los mejores, porque luego habían ellos de mostrarlos en todas partes sobre sus pechos, encima del chaleco de grana. Los zagales adornaban sus sombreros con medallas, y buscaban un rosario de gruesas cuentas azules, con cadena de alambre dorado, para premiar con él después de bendecido, el afectuoso regalo de las mozas. El pueblo ciudadano a su vez gustaba con placer de la candorosa bulla de los moradores del campo y los explotaba al mismo tiempo en utilidad propia con admirable sagacidad; y sobre todo esto, aún había otra clase de gente, que también llamaré pueblo, aunque no le parecía bien si me lo oyera, la cual sólo se ocupaba en reírse de la sencillez de los campesinos, y en martirizar de mil modos a las pobres mozas endiabladas, que con fe o con malicia, venían de todas partes en tal día a buscar la salud a aquella iglesia.

También estaban allí Dominga y Pedro; ella hechizada por amor, él impaciente por verla y como ambos no tenían ojos para más que para buscarse, fácil había de serles el encuentro –bien podría ella burlar a sus guardias y volver a oír la bronca voz del lidiador, adulzada por el arte y la pasión para que no hiriese los oídos de su amada-. Como extraños en la gran distancia, ni el uno ni el otro tendrían, en las tres bendiciones sucesivas, ramos de olivo que columpiar sobre

sus cabezas, ni rosarios que colgar de sus cuellos, ni cruces, ni escapularios que levantar al aire portador de las bendiciones; tampoco irían llevados por la voluntad y el tropel a tocarlos a la estatua del santo, elevada sobre sus andas allá en medio de la nave, junto a los bancos rojos de la Inquisición; tendrían empero en su pecho juramentos de amor y en su cabeza proyectos de felicidad; y esto bastaba para que ella gritase como verdadera energúmena, al principiar la misa, en mitad del sermón y al alzar la hostia sacrosanta, y que ¡extraño! gritaba para que Pedro corriese a su voz, le pedía socorro en la jerga de los diablos, le llamaba furiosa, como la vaca en la pradera al toro del monte, y sus agudas voces, reflejadas por la bóveda y saltando de columna en columna por encima de tantas cabezas, habían de llegar por fin a su eco más natural, al tímpano de un hombre que miraría en torno con la vivacidad de un amante, y que a virtud de esfuerzos repetidos y disimulados, se acercaría hasta el contacto a la boca preciosa que lanzara aquellos gritos.

(José María Gil Rey. 1841. "Una mirada hacia atrás. Santiago en 1780". *Revista de Galicia*, pp. 37-49).

San Pedro Mártir, Santiago, 1899.

El ramo cativo

[...] Pero toda enfermedad tiene un santo abogado de su predilección, y ésta [o *histerismo*] no podía quedar sin el suyo, siendo el elegido San Pedro Mártir, que se venera el 29 de abril. En la iglesia del convento de Belbís (sic), de Santiago, se dedicaba ese día á sacar todos los maleficios por medio de bendiciones y exorcismos. Desde muy temprano, allá se dirigían en tropel los labradores de las aldeas inmediatas, acompañando á la enferma que tal desahucio poseía, provistos de un ramo de olivo que previamente habían adquirido en los puestos de la *Plaza d'o pan vella* (Plaza de Cervantes) ó en las inmediaciones del citado convento, y el que, después de bendecido, había de servir para conjurar todos los males de la casa y dependencias, aun las más inmundas.

No faltaban allí los puestos para vender rosarios, escapularios ó *escritos de toda clase baratos é benditos* y confiterías ambulantes con rosquillas, *resolios* y refrescos, que buena falta les hacían á aquellos infelices, después de los apuros en que se habían visto para *botar ó meigallo fora d'o corpo*.

En el interior de la iglesia esperaban que subiese al púlpito un sacerdote revestido de sobrepelliz y estola; y desde allí, hisopo en mano, lo blandiese haciendo cruces sobre aquellas infelices poseídas del demonio. Entonces eran de ver las contorsiones y gritos que las enfermas lanzaban al sentir los esfuerzos que el diablo hacía por salir de su cuerpo, á veces hasta en forma de *culebrón!*

Acabada esta ceremonia, que se repetía frecuentemente, las que habían sido más atacadas y precisaban descanso, eran trasportadas al pié del altar mayor, donde las separaba del resto del público una barandilla, permaneciendo allí hasta que desaparecían el ataque y las molestias consiguientes.

Mientras tanto, las otras beneficiadas con las bendiciones y acompañantes, pasaban á depositar al pié de un San Pedro Mártir su correspondiente ofrenda de maíz, habas, ajos, gallinas, trigo

ú otros frutos, que otro día eran vendidos en subasta, ya que el santo no podía aprovecharlos por ser de madera.

Á la salida se comentaba los accidentes de la *sacada d'o meigallo*; y después de consumir algunas rosquillas y copas de vino ó de un mal licor, regresaba á su aldea, convencida de la bondad de la ceremonia, cuando no en amoroso coloquio, alguna pareja, que mejor que nadie se explicaba las causas de todo aquel aparato.

Esta ceremonia tenía su lado cómico y aun grotesco. El elemento estudiantil, pronto siempre para cualquier manifestación bulliciosa, era infaltable aquella mañana á la citada iglesia. “A Belbis” era el grito de guerra lanzado en todas las Facultades, y allá se iban en alegre caravana *los estudiantes*, cuál, por la animada *Rua de San Pedro*, cuál por el solitario *Calexón d'as trompas*, de históricas ó novelescas tradiciones feudales.

Llegados á la Iglesia, se dividían en grupos eligiendo respectivamente una víctima para realizar sus travesuras. La elección recaía con preferencia en alguna joven de formas exuberantes, que quizá nunca pensara en padecer de histerismo, aunque, á veces, no había escrúpulos en la elección. Alguno se encargaba de iniciar el fuego con disimulado alfilerazo ó calculado pellizco, contra el que ella, herida ó por decoro, protestaba, y entonces el combate se generalizaba. Sin duda algún futuro médico hallaba propicia la ocasión para ejercitarse en las prácticas del masaje ó verdadera sobadura.

Ellos sostenían que todo era obra del diablo, y ella, enfurecida, redoblabla sus protestas dándoles nuevo motivo para defender la necesidad de su oficiosa intervención; y quieras que no, forcejeando todos, era llevada hasta las gradas del altar mayor, sofocada y sudorosa, refunfuñando é imprecándolos de *pillos*, *galupíns*, *xudíos* y tantos otros dicerios como podían ocurrírsele en aquel apurado trance y que jamás producían daño alguno á quien iban dirigidos [...]

(Ángel Anido.1899. “El ramo cativo”, *Almanaque Galle-go para 1899*, por M. Castro López, Buenos Aires).

San Pedro Mártir, Ribadavia, 1918.

Aquella mañana se había levantado muy alegre el sol. Era domingo y era 29 de Abril. Ribadavia celebraba su fiesta de San Pedro Mártir [...]

Ya de víspera, Braulio II –el sacristán en funciones de la rama gloriosa de acólitos de la gótica iglesia de Santo Domingo– había colocado el santo sobre su anda. Y después el anda sobre su mesa. Y después había arrastrado la mesa al centro del templo. Y no se había preocupado con desempolvar la imagen porque era ésa función que correspondía á los devotos. Ya ellos, pasando sus pañuelos y los de sus deudos y los de sus vecinos por el rígido ropaje del santo, se encargarían de dejarlo como una patena. No el polvo, el barniz y acaso alguna caverna de la polilla se llevarían ellos entre sus trapos hasta la rusticidad de aquellas montañas de donde iban descendiendo, en la fresca y clara hora matinal, hacia la villa augusta que veían blanquear allá abajo, entre las cintas de aquel lazo de plata –el Miño y el Avia– que parecía prenderla, celoso de su prestigio antañón, á la gaya y alegre y fecunda y vasta haz de la Arcadia de Galicia.

Delante del templo, á lo largo de la carretera, iba levantando sus tiendas la legión de los mercaderes. Más cartaginesa que fenicia, miraba, socarrona, á la bolsa de la superstición. Y á medida que se nutría el vivac empezaba ante él el desfile de la credulidad aldeana. Quien ofrecía, sobre una mesa, escapularios del santo y rosquillas de Ribadavia –las genuinas del país– en amigable consorcio con unas botellas y unas copas de aguardiente de la tierra; quien emergía de una pila de aquellos panes –“os geinetes”– que después de benditos servirían para acorrer á cualquier mal de los que la fé solía curar á espaldas del galeno; quien pregonaba el talismán contra el fuego del cielo: la mirra y el incienso que habrían de quemarse, en la oquedad de la lareira, en los negros días de tormenta.

–¿Quen por un can non leva a caron do peito o santiño avogoso?

–A ver, a ver quen me merca un rescripto. Contra os males d’o gado, señor. Contra os males d’a xente. Contra os males d’a facenda, amantiño. Veña acá, hom. Estes sónlle os mellores entorcedoiros.

La fé campesina hacía, pródiga, el gasto delante de las mesas de los rescriptos. Eran unos papeles grotescos surcados de cruces y de figuras deformes, cantores, en latín bárbaro, de la magia de sus virtudes. Habíalos para varias funciones y se dividían en dos familias: la de los que miraban á la salud de las personas y la de los que preservaban la propiedad de todo maleficio. Los primeros, á perra, que alguna vez había de ponerse en el país al individuo sobre la hacienda; los segundos á la mitad de precio.

Más de temprano en temprano que de tarde en tarde, al llegar de su aldea, deteníase un labriego delante de una de las mesas. Rascaba la cabeza. Echaba mano al bolsillo. Y soltaba su perra. Entonces, entre formal y burlón, pero más burlón que formal, le preguntaba el vendedor:

–¿E logo, qué quer poñer?

Provisto de un tintero y una pluma, entre borrón y borrón enjaretaba el requerimiento aldeano á la virtud del papelucho.

–Xa está posto, meu santo: “En el nombre del buey”. Agora abóndalle apregal’o papeliño n’o cortello.

Los rescriptos de la primera categoría –que si tenían doble precio también tenían doble tamaño y doble virtud– exigían más literatura. Y, delante de ellos, el vendedor, trémulo en la perspectiva del esfuerzo caligráfico, miraba al cielo antes de escribir. Pero al fin –¡oh fuerza de la costumbre!– quedaba estampada la jaculatoria. Era la misma siempre. “Para que no les pase mal á la familia ni á la hacienda”.

Pero no eran exclusivamente urbanos los amuletos. También nacían en el seno de las montañas, entre los dientes de la serranía, á los sonos del aullar del lobo, debajo de las garras de los milanos. Eran plantas llenas de aroma, algunas cargadas de flores que titilaban como estrellas polícromas. Una vez benditas tenían aquellas hierbas tanta virtud para los labriegos, como los rescriptos. Más acaso, que ya tenían la de no costarles nada. El “trovisco”, la uz, la ruda, el laurel, el romanín, el romero; la púrpura de la “herba concheira”, que más tarde cortarían el mal de la escrófula; el delicado perfume de la “herba caraveleira”, competencia de la jardinería de Dios al arte de los jardineros humanos; el oro de la “herba d’Anduriña”, talismán para los ojos enfermos; el

rojo de la “herba viboreira”, curadora de la mordedura del “can doente”, la “herba de Nosa Señora”, la “herba Luisa”, la “herba do becho”, la “herba da prata”, la “herba cicuteira”, cuanto el campo yergue hacia el cariño del sol de Abril se hacinaba debajo del brazo de las aldeanas. Y Ribadavia, invadida por aquel improvisado vergel, empezaba á oler á jardín y á montaña á lo largo de sus callejas angostas, de sus porches sombríos, de sus joyantes huertas y del prestigio secular de sus glorias románicas [...]

En la iglesia penetraba el sol por los altos ventanales góticos y se irisaba sobre las cabezas de los fieles. Y éstos, muy pocos aún en la primera hora matinal, más en seguida, enorme masa después, iban agrupándose en torno del anda del santo mártir. Unas enlutadas mujeres, á las cuales se añadieron después unas pulidas mozas y más tarde unos hoscos labriegos, se arrodillaban delante de la mesa que hacía las veces de altar y se metían debajo de ella. Y empezaban á trazar con sus cuerpos, encorvados debajo del tablero, las cruces que atraerían sobre sus personas y sobre sus cosas la protección contra las arterías demoniacas. Entraban por el lado del altar mayor y salían por el contrario. Después por un costado. Y así, siempre de rodillas, siempre encorvados, animosas al principio y jadeantes luego, aquellas gentes dibujaban sobre el duro suelo, con el paso cansino de sus harapos y de su fé, las nueve cruces necesarias para lograr la liberación del diablo. A ésto sobre todo otra cosa iban á allí. Eran enfermas del espíritu ó enfermas del cuerpo también. A veces gentes crédulas nada más. Y no faltaba entre ellas algún sátiro del agro ó de la población que siempre tenía la rara oportunidad de empezar las cruces y de meterse debajo de la mesa cuando lo hacía una buena moza. Una buena moza que de tanto arrastrarse y de tanto tropezar y de sostener tan temerosas luchas para avanzar en medio de la ola humana que se debatía debajo del santo, no tardaba en mostrar alguna inferior redondez, cuando no en dejar girones de la ropa sobre el pavimento y pintorescos panoramas, de más alto relieve, en los ojos de los curiosos. En tanto, en las tenebrosidades de aquel hacinamiento de carne humana que hacía temblar al anda y vacilar al santo, la seudo devoción de los sátiros ponía la vista en el tacto y de las manos mandaba á el alma los goces de una bella visión.

De cuando en cuando llegaba, entre dos ó tres aldeanos, un raro devoto. Generalmente su rostro amarillo delataba el paso de una enfermedad. Le habían traído casi á la fuerza ó á la fuerza sin casi. Llegaba jadeando. Tal vez jadeaban también los conductores. Y el grupo, sudoroso, trágico, se detenía un momento delante del santo. La luz de los ventanales se proyectaba sobre él. Y los rayos rojos, ó los rayos azules, o los rayos rubios, pintaban fantásticamente los rostros demudados y les daban el aspecto siniestro de aparición infernal. No estarían los demonios en escena, pero la decoración era digna de ellos.

De pronto del pecho del enfermo manaba un grito que quedaba, como una nota sostenida, flotando en el aire.

—¡Ay!, ¡ah!, ¡ah!, ¡aaaaaaaay!

Y las gentes aldeanas, con el corazón traspasado de lástima, murmuraban la plegaria de sus comentarios.

—¡Probiño!

—¡Malpocado!

–Mismo parés un can d'a rabia.

Los loqueros, los deudos, los exorcistas, los explotadores –lo que fuesen – se arrojaban sobre el paciente y lo precipitaban debajo de la mesa. Y entonces empezaba para el infeliz el martirio de trazar sus nueve cruces contra su voluntad y á veces contra su resistencia heroica.

–¡Deixádeme! –solía gritar, repeliendo el empuje de sus guardadores.

Y éstos, muy fornidos, muy sérios, muy poseídos de su importante papel, implacables con el endemoniado –que esto era, al decir de la gente– lo empujaban desde un lado de la mesa y lo arrastraban desde el contrario, lo hacían salir, lo recogían, ya inerme, y, jadeante, lo volvían á meter por entre las récias patas del armatoste. Sudaban ellos y sudaba el enfermo, y éste, al brotar del antro, bañado en la luz roja ó en la luz azul que bajaba de los ventanales, semejava el mismo demonio saliendo de sus escondrijos.

Faltaba aún una parte de aquella peregrinación espantable y había que descansar. Y de pronto, nuevamente el grito de angustia, del dolor material, de la resistencia inútil, acaso la protesta contra la ridiculez, emergía del pecho anhelante del enfermo. Y su voz, trémula, nacida de la agitación, del pavor, del esfuerzo, de la renunciación, tenía modulaciones cavernosas.

–¡Ay!, ¡ah!, ¡ah!, ¡aaaaaaaay!

Las mujeres aldeanas comentaban empavorecidas.

–¡Evol'o demo quen fala n'íl.

–¡Escoitade! ¡Coma un can doente! [...]

En tanto, vestido de Luzbel por la luz, bañado en el misterio de aquellos colores siniestros que bajaban de las ojivas, el mozo vaciaba sobre las cabezas atónitas de la multitud el grito monorítmico en que su alma vencida condesaba el misterio de su enfermedad.

–¡Ay!, ¡ah!, ¡ah!, ¡aaaaaaaay!

Pero ya había empezado entonces la misa mayor, y otros enfermos habían hecho las nueve cruces, y otros gritos habían promovido la pavidéz en los fieles y otras espeluznantes historias habían temblado en otros labios labriegos. Y el sacerdote levantaba en sus manos el Pan Ácimo.

Entonces de algunos lados de la iglesia surgió la voz demoniaca. Salía por los labios de aquellos singulares enfermos y era una injuria á la caridad y á la grandeza de Dios. Grito natural de un estado de conciencia creado por la superstición, ó amaño de una industria grosera, hería el aire con la arrogancia de una imprecación. Y la fé vibraba entonces en el alma aldeana y abría las bocas ó abatía las frentes en un reconocimiento tácito, silencioso, solemne, de aquella maldad que había hecho bajar de sus antros montaraces al pueblo labriego á buscar, debajo del anda de San Pedro, la protección de Dios: una protección decisiva contra aquel espíritu que en el momento de salir, desahuciado, del alma inóptica de los posesos, escupía sus maldiciones contra el poder celestial que le apartaba del fácil dulzor de sus presas. Antaño, en aquella ocasión, aquellos gritos, que ahora podrían contarse, fueron casi alarido general. Esto tiende á morir. Por fortuna. O por desgracia. Es una tradición pintoresca que se pierde. Es una emoción que se va...

(J. Solá. 1918. *Ramo cativo (El Ribero del Avia)*. Novela, Vigo: pp. 48 ss.)

Bibliografía

- ÁLVAREZ BLÁZQUEZ, J. M^a. (1951) *Romerías gallegas*. Buenos Aires: Ediciones Galicia.
- ANÓNIMO. (1888). “Á vila de Ribadavia...”. *O Tío Marcos d’a Portela*. Parrafeo 227. Ourense: 6 de maio: 6-7.
- ALONSO ARAGUZ, A. (1968) *San Pedro de Verona: primer mártir dominico*. Santiago de Compostela.
- ANIDO, A. (1899) “El ramo cativo”. *Almanaque Gallego para 1899, por M. Castro López*. Buenos Aires.
- BOUZA BREY, F. (1951) “Sobre los hermanos Gil Rey y la Etnografía gallega”, *El Museo de Pontevedra* VI: 97-98.
- CARRÉ ALDAO, E. (c. 1928) “Provincia de la Coruña”. *Geografía General del Reino de Galicia*. Carreras Candí (dir.). Barcelona: Alberto Martín.
- CEBRIÁN FRANCO, J. J. (1982) *Santuarios de Galicia: Diócesis de Santiago de Compostela*. Santiago de Compostela: Arzobispado.
- CEBRIÁN FRANCO, J. J. (2006) “San Pedro Mártir ou San Pedro de Verona”. *Tempos de Festa en Galicia*, I. A Coruña: Fundación Caixa Galicia.
- CORACHÁN, J. B. (1724) *Noticias breves de la portentosa vida, martyrio, glorias, y patrocinio del Glorioso S. Pedro Martyr, de la Orden de Predicadores...*, Valencia: Imprenta de Antonio Bordazar.
- ENRIQUEZ PARADELA, M^a. del C. (1987) “Colección diplomática del monasterio y convento de Santo Domingo de Ribadavia”. *Boletín Auriense*, anexo 8.
- FERNÁNDEZ CARRERA, X. / VILAR ÁLVAREZ, M. (2011) *Romarías da Costa da Morte*. Vimianzo: Seminario de Estudos Comarcais.
- FERRO COUSELO, X. (1967) *A vida e a fala dos devanceiros*, I. Vigo: Galaxia.
- GIL LÓPEZ, J. M^a. (1915) “O ramo cativo”. *Labor Gallega*. A Habana, ano 2, 6, 25-xullo-1915.
- GIL REY, J.M. (1841) “Una mirada hacia atrás. Santiago en 1780”. *Revista de Galicia*: 37-49.
- GONZÁLEZ PÉREZ, C. (1988) “Aproximación ó ‘ciclo de Maio’ en Galicia: Alumea-lo pan ou Danzas do pan”. *Gallaecia* 9-10: 135-160.
- GONZÁLEZ PÉREZ, C. / GARCÍA, P. / MARÍN, X. R. (2005) *Conversas no Ribeiro. Encontros coa tradición. O Viño*. Esposende, Ribadavia: Asociación Álvaro das Casas, (pista 8).
- IGLESIAS ALMEIDA, E. (1986) “La iglesia y convento de Santo Domingo de Tui (Estudio histórico-artístico)”. *Tui. Museo y Archivo Histórico Diocesano* 4: 211-227.
- LAMAS CARVAJAL, V. (1874) *Espiñas, follas e froes, Colección de versños gallegos*. Ourense.
- LAMAS CARVAJAL, V. (1880) *Saudades Gallegas*. Ourense.
- PARDO VILLAR, A. (1939) *Los dominicos en Galicia*. Santiago de Compostela: Imp. y Enc. del Seminario C. Central.
- RISCO, V. (1946) “Notas folklóricas. La romería de San Pedro Mártir”. *Boletín de la Comisión de Monumentos de Orense*, XV: 105-107.
- RISCO, V. e RODRÍGUEZ MARTÍNEZ, A. (1933) “Folklore de Melide”. *Terra de Melide*. Santiago de Compostela: Seminario de Estudos Galegos: 425-535.
- SOLÁ, J. (1918) *Ramo cativo (El Ribero del Avia) Novela*. Vigo: Tall. Gráf. de Vida Gallega.
- VORÁGINE, J. de la (2006) *La Leyenda Dorada*. Madrid: Alianza Editorial, 2006.

De convento a hospicio: remodelacións en San Domingos de Bonaval

MARI VEGA CERQUEIRO*

O Concello de Santiago de Compostela estaba encargado da beneficencia municipal e no ano 1840 solicita ao goberno o convento de San Domingos de Bonaval para instalar o hospicio. O convento pasa á propiedade do Concello por medio da Lei da Desamortización de Mendizábal –1834– para o uso solicitado. O hospicio estivo situado no convento de Bonaval durante 118 anos, dende o ano 1841 ata 1959, ocupando dependencias que hoxe forman parte das instalacións do Museo do Pobo Galego. De principio funcionou como hospicio e asilo, estando amoreados nenos, nenas e anciáns. A partir de 1863 os nenos e as nenas tiñan os seus propios espazos e os anciáns tiñan unha dependencia acondicionada como asilo.

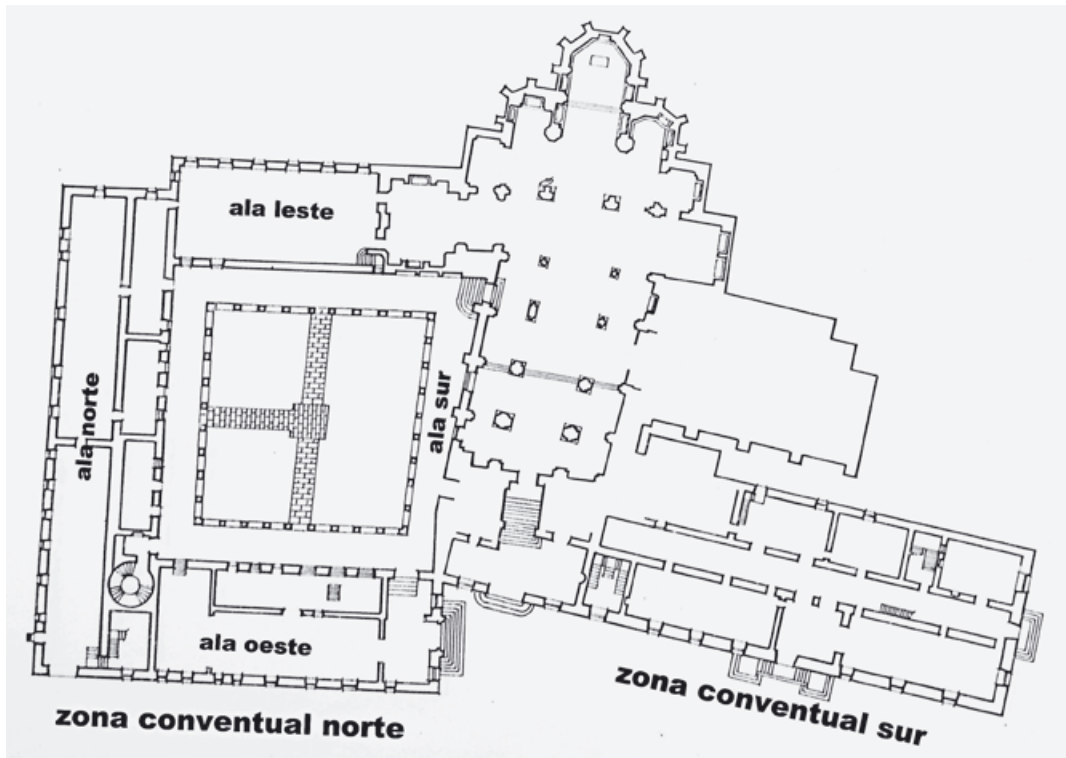
O edificio conventual estaba nun estado ruinoso e as primeiras obras que se levan a cabo para instalar os hospicianos son escasas: acondiciónase a cociña exterior e arránxase unha pequena parte do edificio conventual correspondente á ala oeste. A cociña era un edificio anexo ao convento, situado no exterior e pegado á ala oeste, –foi derrubado no ano 1969–, comunicábase por medio dunha xanela, convertida en porta, coa dependencia da cociña interior feita polo arquitecto Domingos de Andrade a finais do século XVII. Hoxe esa porta volve estar convertida en xanela. A súa transformación é evidente porque tanto as pedras das xambas coma as do entrepeito foron colocadas sen ser inseridas na parede, como deberían estar se fosen da primeira construción.

1. Concesión do convento de San Domingos de Bonaval ao Concello para instalar o hospicio no ano 1840

A Xunta Municipal de Beneficencia, organismo oficial do Concello encargada dos asuntos relacionados coa beneficencia, acordou solicitar ao Concello, o 30 de xuño de 1840, que se dirixa á “Junta Superior de Enagenaciones”, para que lle conceda o convento de San Domingos para establecer nel o hospicio. Ao día seguinte, na acta de 1 de xullo, aparece reflectida a decisión de solicitude por parte do Concello:

“Igualmente se ha visto otro [oficio] de la junta de Beneficencia de esta Ciudad de treinta del anterior, posiciando al Ilre. Ayuntamiento haber acordado en vista de la falta de comodidad, extensión y

* A autora quere dar as grazas a Manuela Arcos, José Castro “O Madrileño”, Gloria da Costa, Tonho Ferreiro, Carmen Lage, Xesús Martínez, Rosa Méndez, Iria Rivas, Francisco Javier Rodríguez, Manuel Vilar, equipo docente da EASD “Antonio Faílde” e persoal do Museo do Pobo Galego.

(Fig. 1) Plano xeral do edificio do convento de San Domingos de Bonaval. (AMPG)

malas disposicións que concomitan en el actual Edificio chamado Chouchiños, que serve p.^a Hospicio en esta poboación, pedir al Gobierno el ex-Combenito de St^o. Domingo con su bosque, p.^a. colocar el citado Establecemento, á cuyo efecto ruega á la Municipalidad se sirva dirigirse con urgencia á la junta superior de enagenacion, á fin de conseguir el mencionado local p.^a. el indicado destino”¹.

A concesión do convento ao Concello aparece reflectida na R. O. de 12 de agosto de 1840, con base na Lei do ano 1834 da Desamortización de Mendizábal e tamén con base no Real Decreto de 1836, onde a Raíña Gobernadora, dispón que “os edificios que foran mosteiros e conventos nesta Corte se destinen...a beneficio dos pobos...”. A concesión foi para dous usos a maiores do hospicio, un para escola primaria e outro para xardín botánico:

“Se dió cuenta de un oficio del comisionado pral. de Rentas y arbitrios transcribiendo la R. O. de 12 agosto, concediendo el edif. de Sto. Domingo con su huerta p^o establecer en el 1° la casa Hosp^o. y una escuela de instrucción primaria y en la 2^a un jardín botánico p^o la enseñanza de la Cátedra de Agricultura mandada plantear”².

1 AHUS, *Actas del Ayuntamiento*. 1 de xullo de 1840, f. 82.

2 AHUS, *A.M. 397, Consistorios*. 15 de setembro de 1840, f. 106.

Dos tres usos concedidos, só dous se levaron a cabo: o hospicio que foi situado na ala oeste da zona conventual norte e a escola, que xa estaba funcionando no baixo da zona conventual sur³.

O terceiro, o uso da horta para xardín botánico, nunca se chegou a materializar por parte da Real Sociedade de Amigos del País, entidade á que se lle adjudicaron os terreos coa finalidade de que se destinaran á ensinanza da “Cátedra de Agricultura”. No canto diso, alugáronlle a horta ao hospicio para cultivo⁴.

O hospicio situado no convento, chamado Casa-hospicio na documentación consultada, comezou acollendo a tódolos asilados, tanto anciáns como nenos. A pesar de que a Xunta Municipal de Beneficencia, cando decide o presuposto das primeiras obras para instalar aos acollidos, reclama que se gasten parte dos cartos en adaptar unha sala para asilo, esta petición non é atendida⁵. Así se pode ver no primeiro informe, do ano 1843, enviado ao presidente da Deputación Provincial, dous anos despois de comezar a funcionar o hospicio:

“El número de personas que en clase de hospicianos existen en el Establecimiento es el siguiente: hombres mayores de diez y seis años: 2; niños desde siete á diez y seis años: 8; mugeres mayores de catorce años: 8; niñas de nueve a catorce años: 4; total: 22”⁶.

Continúa o informe de 1843, sinalando que están todos amoreados, nenos e nenas con xente maior e que algúns destes maiores teñen desequilibrios mentais. O documento tamén resalta que hai un costume continuado por parte da autoridade de ingresar neste hospicio a delinquentes que non teñen unha pena tan grave como para ir para á cadea⁷.

Neste caso non se respecta a diferenza de dependencias segundo idade, necesaria para un mellor coidado e protección dos dereitos dos menores, sexan expósitos, desamparados ou orfos. Estas dependencias serían a “inclusa” ou casa de lactancia, onde se recollen nenos dende o seu nacemento ata os 5 ou 7 anos; hospicio, dende a infancia ata a puberdade; e asilo de mendicidade ou casa de pobres para maiores (Hernández Figueirido 2007: 31).

Vinte e dous anos máis tarde, no 1863, os anciáns pasan para o convento de Santo Agostiño, convertido en asilo⁸. En 1892 volven para o convento de San Domingos, ocupando unha depen-

3 *Comisión de amortización del Partido de Santiago. Acta del inventario y entrega del convento de Stº. Domingo de Bonaval. “Ala parte del Sur hay un tramo que consta de dos pisos y sus bajos; estos están entregados al Ayuntamiento para la Escuela de instrucción primaria, contienen seis luces con sus rejas de fierro, y la puerta que da entrada a estos bajos vieja enteramente. Los pisos altos de este otro tramo estan inutiles, las luces q.e comprende no tienen marco ni bentana alguna”*. AHUS, A.M. 1472, 30 de xuño de 1841, f. 74-75.

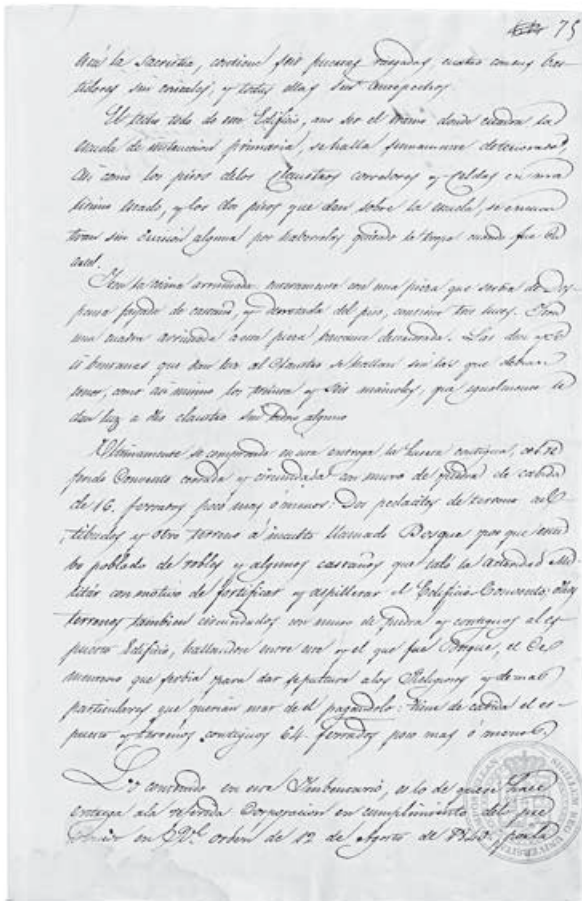
4 *Expediente de cesión e posterior arrendamento da horta do convento de San Domingos de Bonaval (1840-1842)*, ARSEAPS, Caixa: 27, Anos: 1866-1867. Acta do 19 de febrero de 1842.

5 A Xunta de Beneficencia solicita que a cota sinalada pola Deputación, para a creación da escola de párvulos, sexa invertido nunha sala de asilo. AHUS, A.M. 1.407, 19 de xuño de 1841.

6 *Proyectos para el sostenimiento y reforma de los establecimientos de mendicidad de Santiago*. AHUS, A.M. 1.472, Expediente: 111-129, 26 de abril de 1843. Este proxecto foi enviado ao presidente da Deputación, porque os establecementos de beneficencia estaban rexidos polo Concello e gobernados pola Deputación Provincial.

7 AHUS, A.M. 1.407, 19 de xuño de 1841.

8 Concesión por parte do Estado, do edificio de Santo Agostiño, en usufruto ao Concello de Santiago, para asilo de beneficencia con base na Real Orden de 2 de agosto de 1876: “lo hizo á condición de que sea de cuenta del Municipio su conservación y restauración”, AHUS, A.M. *Edificio de San Agustín 1845-1945*, pág. 75.

(Fig. 2) Terceira páxina das catro das que consta a *Acta del inventario y entrega del convento de St^o. Domingo de Bonaval. Comisión de amortización del Partido de Santiago*. (AHUS)

dencia exclusiva para asilo⁹. Dende ese momento o nome da institución muda de “Casa-hospicio” a “Casa de Beneficencia municipal”. A xustificación de tal cambio é que ese nome é o máis adecuado para esa institución que funciona como hospicio e asilo¹⁰.

2. Primeiras obras no convento para instalar o Hospicio, ano 1841

Na acta do inventario, feita polo Concello o 6 de maio de 1841, queda reflectido que o edificio conventual, cando pasa a propiedade do Concello, era practicamente unha ruína¹¹; polo tanto, para acomodar aos hospicianos era necesario facer obras. O presuposto de partida, para subhasta pública das obras é dun importe total de 5.744 reais e estaba repartido deste xeito: 3.230 reais para acondicionar a cociña exterior e 2.514 reais para as reparacións no edificio conventual. A proposta aceptada polo Concello foi a feita polo contratista Antonio Pereira y Nieto, pola cantidade de 4.900 reais¹².

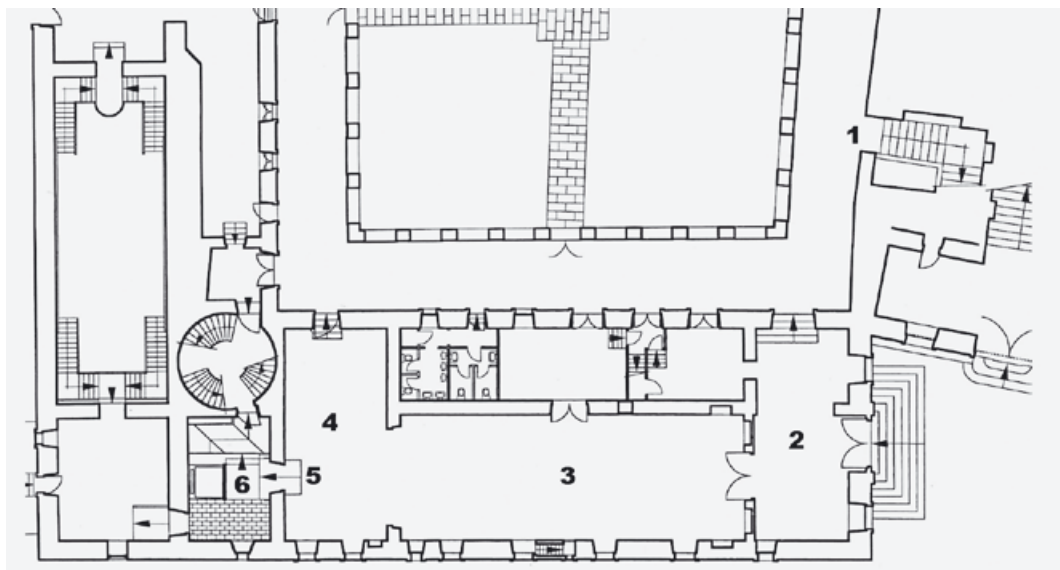
Estas obras son insuficientes, tanto para ter unha mínima comodidade

9 “Instalar el Asilo en el edificio de Santo Domingo”. AHUS, *Actas del Ayuntamiento*, 11 de xullo de 1892, f. 90 v.

10 “Dará el nombre de “Casa de Beneficencia municipal” al Hospicio y Asilo. Adquisición de rótulos”. Acompañando á solicitude de cambio de nome, a Comisión propón substituír os rótulos que o establecemento ten na fachada e nas dependencias da planta baixa: “En vistas de lo expuesto, y teniendo en cuenta que la rotulación de hierro esmaltado, és para aquellas dependencias la más adecuada por su estética, duración y economía; la Comisión tiene el honor de proponer á V.E. se sirva autorizar los gastos de adquisición y transporte de las placas necesarias al objeto que se intenta y que procedentes de la fábrica de D. Manuel Viñado, de Zaragoza, no excederán seguramente de quinientas pesetas”. No mesmo expediente con data do 26 de febreiro e coa firma do secretario, o Concello acepta a proposta. AHUS, A.M.1.472. *Casa Hospicio Antecedentes varios 1821-1900*, 23 de febreiro de 1894, f. 382.

11 *Comisión de amortización del Partido de Santiago. Acta del inventario y entrega del convento de St^o. Domingo de Bonaval*, AHUS, A.M. 1.472, 30 de xuño de 1841, f. 74-75.

12 Presuposto para as obras do hospicio, firmado polo arquitecto Manuel de Prado y Vallo, o día 12 de maio de 1841. Aceptación da proposta do contratista Antonio Pereira y Nieto o 11 de agosto de 1841. AHUS, A.M. 1.407, 12 de maio de 1841.

(Fig. 3) Plano actual da planta baixa do convento: ala oeste e parte da norte e da sur. (1) escaleira de pedra que comunica o claustro da ala norte co segundo andar; (5) porta que comunicaba a zona do comedor do hospicio (4) coa cociña interior (6). Lectura en base ao traballo de Ríos Miramontes (1982) das dependencias do século XVII, construídas polo arquitecto Domingos de Andrade: (2) *portería*: entrada principal do convento; (3) *refectorio*: comedor dos frades –hoxe sá do mar–; (4) *hospicio*: hospital dos frades, máis tarde comedor do hospicio –hoxe sá do mar; (6) *cociña*: cociña interior do convento –entrada para o ascensor–. (AMPG)

como hospicio, como para que o convento non continuase en estado ruinoso. No primeiro informe enviado á Deputación Provincial no ano 1843, queda plasmado que a pesar de gastar arredor duns 5.000 reais, o convento segue nun estado lamentábel e non está habitábel: fáltnlle a maioría das portas e xanelas; hai varios corredores enteiros sen pisos; algunha das paredes da cociña exterior están nun estado de ruína e a escaleira helicoidal sen varanda¹³.

2.1. Reparacións no edificio conventual

A maioría das obras que se realizan no edificio conventual, para acomodar aos hospicianos, están situadas no primeiro e segundo andar da ala oeste. Esta ala abrangue dende a fachada norte ata a fachada da portería.

¹³ *Proyectos para el sostenimiento y reforma de los establecimientos de mendicidad de Santiago*. No informe de 1843 que se fai para a Deputación aclara que: “el magnífico caracol delas tres escaleras sin barandillas lo cual hace preciso que se cierran las comunicaciones á él, para evitar una desgracia”, AHUS A.M. 1472, 26 de Abril de 1843, f. 111-129. No ano 1886, colócanse parte das antigas reixas da Alameda como varandas da escaleira helicoidal: “Concesión de parte de las verjas de la Alameda para la entrada de la capilla, escalera de caracol y cocina de la casa Hospicio”. AHUS, 1886, A.M.1.407.

Os arranxos lévanse a cabo no tellado, nos sobrados, nas portas de entrada aos cuartos e nas xanelas. Tamén nesta mesma ala, ábrese un vano para situar unha porta –coa súa folla de madeira e ferraxes– (na fig. 3 co nº. 5). Esta porta comunica o comedor do hospicio (na fig. 3 co nº. 4) –hoxe é a sala do mar do Museo do Pobo Galego– coa dependencia da cociña interior do século XVII–, actualmente é a entrada para o ascensor do MPG– (na fig. 3 co nº. 6)¹⁴. Na ala sur acondiciónase unha das dúas escaleiras de pedra que comunican o claustro co segundo andar (na fig. 3 co nº. 1)¹⁵.

2.2. Obras para acondicionar o edificio da cociña exterior

Segundo o inventario de 1841 o convento tiña dúas cociñas: unha no interior e outra no exterior. A interior estaba situada nunha dependencia interna da ala oeste (Fig. 3, nº. 6) e foi construída por Andrade no século XVII (Ríos Miramontes 1982: 549-554, 557)¹⁶. Non fixo a función de cociña do hospicio, pero máis tarde, entre os anos 1970 e 1989, nesa mesma dependencia estivo situada a cociña do Parque de Bombeiros, lugar ocupado hoxe polo ascensor do Museo do Pobo Galego.

A cociña exterior, era un edificio anexo ao convento e estaba pegada á fachada da ala oeste. O seu tamaño era máis ou menos de 80 metros cadrados de superficie útil. Fixo a función de cociña durante o tempo que o hospicio estivo instalado no convento. No seu acondicionamento invístese máis da metade do presuposto, isto está xustificado porque excepto os muros, tivo que reconstruírse todo o edificio de novo, incluído o tellado¹⁷.

Como se pode ver no plano da figura 4 e nas fotografías aéreas (figuras 7 e 8), a cociña exterior formaba parte do conxunto de tres edificios, os outros dous segundo o inventario eran unha despensa e unha cuadra:

“Item la cocina arruinada enteramente con una pieza que serbia de Despensa fayada de castaño, y derrotada del piso, contiene tres luces. Item una cuadra arrimada a esta pieza bastante deteriorada”¹⁸.

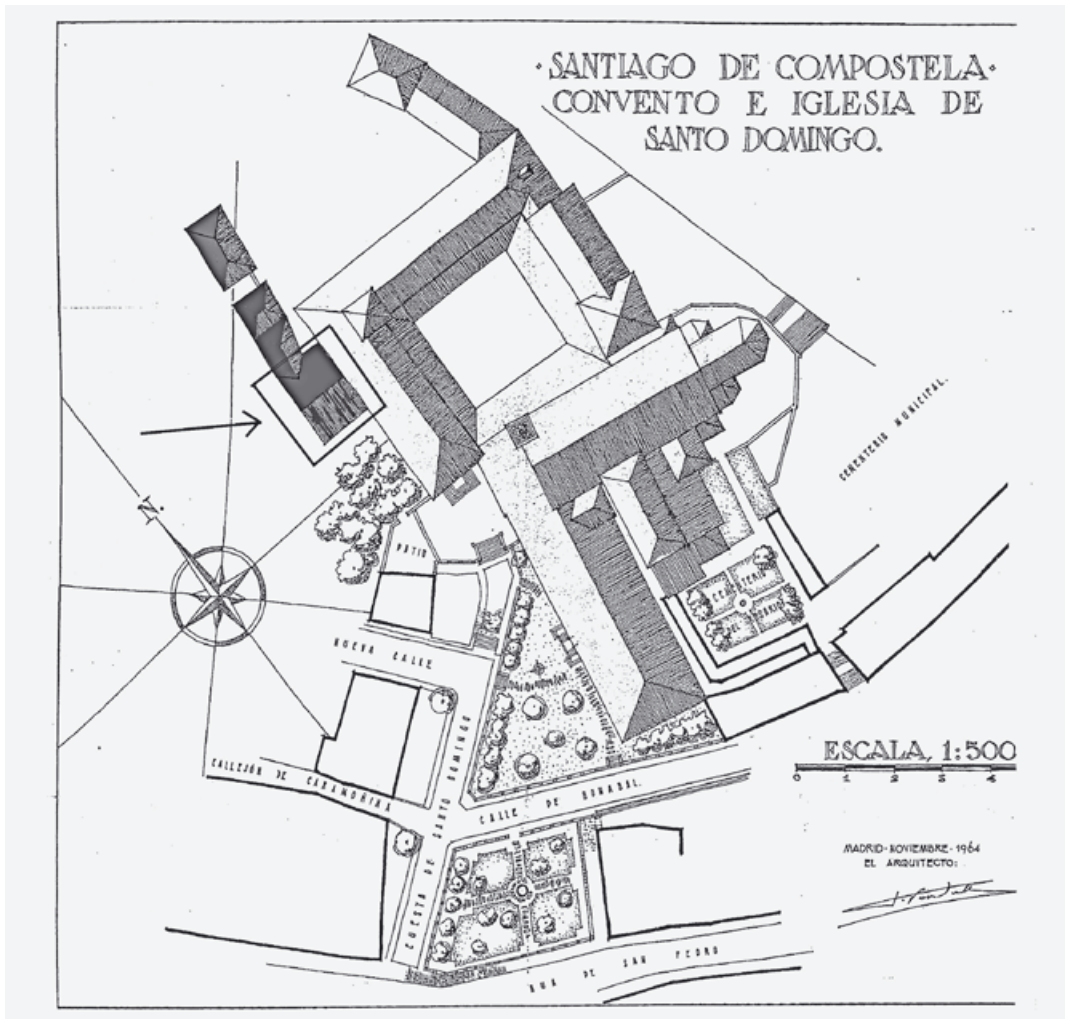
14 No informe de revisión das primeiras obras no hospicio que presenta o arquitecto ratificado polos tres comisionados, aparece reflectido que se lle pagan a maiores 180 reais ao contratista por facer un vano para unha porta coa súa folla de madeira e ferraxes. AHUS, A.M. 1.407, 8 de setembro de 1841, Nº: 1.

15 Presuposto para as obras do hospicio, firmado polo arquitecto Manuel de Prado y Vallo, o día 12 de maio de 1841. Aceptación da proposta do contratista Antonio Pereira y Nieto o 11 de agosto de 1841. AHUS, A.M. 1.407, 12 de maio de 1841.

16 Ríos Miramontes sinala que Andrade comezou no ano 1693 a “reedificación de tres lienzos” do claustro, iguais ao que xa estaba feito e tamén a construción da escaleira helicoidal. Nas dependencias do baixo da ala oeste o arquitecto coloca: “antepfundis, de profundis, refectorio, hospicio, cocina y proveeduría”.

17 Expediente formado para remate de las obras de reparación que deben ejecutarse en el suprimido Convento de Santo Domingo, p^a habilitar la parte destinada á Hospicio. AHUS, A.M.1.407. Casa de Beneficencia (Santo Domingo). Obras (1841 a 1902). Na cociña exterior, segundo o presuposto, construíuse de novo o tellado con 163 varas de robusta armazón de madeira de castiñeiro e as súas tellas correspondentes. No corredor, que dende a cociña comunica co edificio, pónense dez varas cadradas de *tejadillo* e nove varas cadradas de piso *holladero*, tamén de castiñeiro sobre canzorros de carballo. Nos extremos do corredor colocaranse dúas portas de común construción. O corredor levará seis varas lineais de pasamán, con balaústres cadrados de madeira, tamén de castiñeiro, e con escuadras de ferro, onde sexa preciso. Tamén se fan de novo dúas xanelas de castiñeiro con dous vidros en cada unha, con ferraxe, e pintadas igual que as do edificio, ao óleo de terra vermella.

18 Comisión de amortización del Partido de Santiago. Acta del inventario y entrega del convento de St^o. Domingo de Bonaval, AHUS, A.M. 1472, 30 de xuño de 1841, f. 74-75.

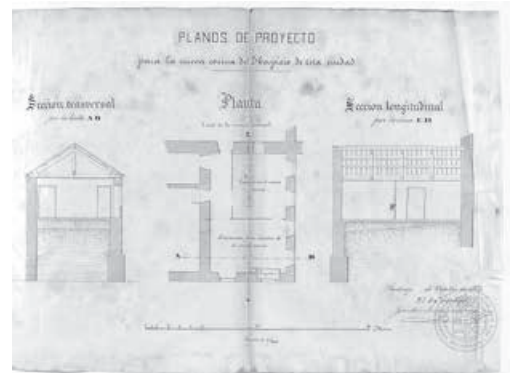
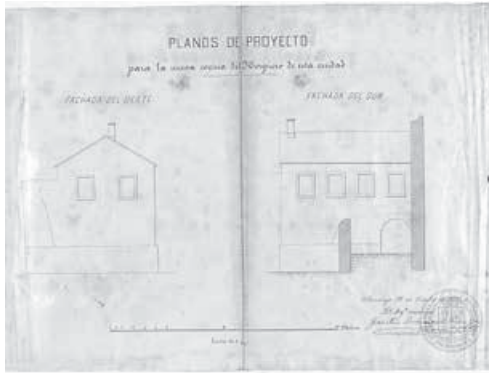

(Fig. 4) Plano do arquitecto Pons Sorolla de 1955. Sinalización con frecha e recadro do edificio da cociña exterior –nova cociña de 1883–. Pegados á cociña en dirección norte hai outros dous edificios: panadería-despensa e forno. (SXCRBBCC)

Grazas a unha doazón de setecentos pesos, estas dúas dependencias arránxanse no ano 1874¹⁹. Na dependencia da despensa habílitase unha parte para panadería, na cuadra, constrúese un forno para cocer pan para consumo dos acollidos²⁰. Na actualidade non existen estas tres dependen-

19 Expediente instruido para hacer efectiva la cantidad de setecientos duros legados por D. Benito Nogueira y Gonzalez á la Casa-hospicio de esta Ciudad. AHUS, A.M. 1.472, 1872 a 1874, f.160-208.

20 Expediente instruidos para la construccion de un horno en la Casa-Hospicio. A construir un horno con caja-boveda y chimenea en una de las casetas contiguas a la despensa de la Casa-Hospicio. AHUS, A.M.1407, 30 de abril de 1874.

(Figs. 5 e 6) Planos da nova cociña de 1883 feitos polo arquitecto municipal Faustino Domínguez. (AHUS)

cias, pois foron derrubadas polo Concello no ano 1969, dez anos despois que o convento deixara de funcionar como hospicio²¹.

3. Transformacións na cociña ao longo da historia do Hospicio: 1841-1959

O edificio da cociña exterior foi obxecto de dúas grandes obras ao longo da historia do hospicio. A primeira, a reconstrución total –menos os muros– cando se instalan os hospicianos en 1841, e a segunda no ano 1883, que foi derrubado totalmente o edificio –incluídos os muros– e construído de novo no mesmo lugar pero con grandes cambios, como consta no *Expediente de subasta para la construccion de los muros exteriores del local destinado para la nueva cocina de la Casa-Hospicio y la de todos los huecos que indica el plano lebandado con tal objeto*²².

3. 1. Situación da cociña exterior

Do edificio da cociña acondicionada de 1841 non se atopou documentación gráfica. Sabemos da súa situación pola acta do inventario, polos planos do arquitecto municipal Faustino Domín-

Fírmase un contrato no Concello, por un importe de 3.100 reais, co Sr. D. Lorenzo Blandean para construír un forno no hospicio de tres metros de diámetro por un de alto, para cocer pan para consumo dos acollidos nos Establecementos de Beneficencia. Hábilitase o local da despensa para panadería do hospicio polo prezo de 1.357 pts. *Expediente para la reparacion del local en que se halla establecido el horno de la Casa-Hospicio de otra habitación contigua para panadería*

21 *Expediente: demolición de dos edificios, uno destinado a horno y otro a cocina, en la huerta del edificio de Santo Domingo*. AMS, 30 de agosto de 1969, Carpeta: Santo Domingo, Sección: Edificios, 1902-1965.

A obra do derrubamento foi realizada polo contratista Rodolfo Cividanes Patiño, nun prazo de 15 días e por un importe de 80.000 pts. Neste expediente refírese ás dependencias de forno-panadería como só forno.

22 *Expediente de subasta para la construccion de los muros exteriores del local destinado para la nueva cocina de la Casa-Hospicio y la de todos los huecos que indica el plano lebandado con tal objeto: "Por el derribo de la construccion actual desmontando los muros exteriores hasta el nivel de la repisa que indican los planos de tinta negra 150 ptas.* Planos do arquitecto municipal Faustino Domínguez. AHUS, A.M. 1.407, 1883, f. 7.

guez para facer a nova cociña de 1883, e polas fotografías aéreas dos anos 1960 e 1968.

Temos unha referencia a maiores, que son as marcas actuais das rozas de incrustacións dos tellados na parede da fachada da ala oeste do convento. A roza máis alta e co lado esquerdo do tellado máis longo –roza do *tejadillo* que ía sobre o corredor– corresponde á cociña acondicionada de 1841, –recreación na ilustración da figura 10–. A roza máis baixa pertence á nova cociña de 1883, ten os dous lados do tellado iguais ao desaparecer o corredor.

Outra referencia da situación do edificio da cociña exterior é a marca de cor negra na parede da fachada da ala oeste, provocada polo fume dos fogóns da lareira e da cheminea, as dúas eran de ladrillo²³. No ano 1886 múdase a lareira por unha cociña de ferro²⁴ e fanse varias reformas: recébase e píntase²⁵. Tamén se colocan as antigas reixas da Alameda na porta de entrada á cociña²⁶. No ano anterior pavimentárase o chan con pedras extraídas da rúa do Preguntoiro²⁷.

23 *Adquisición de una cocina de hierro para la Casa-Hospicio que sustituirá a la actual de ladrillo*, AHUS. Actas del Ayuntº, 12 Abril 1886. f. 79 v.

24 A nova cociña de ferro era igual á que estaba colocada no Gran Hospital. Adquiriuse pola cantidade de 3.500 pts. O fabricante, D. Ildelfonso Echevarría, que era de Victoria, tiña que transportala e colocala, AHUS, A.M. 1407, 10 de xullo de 1886.

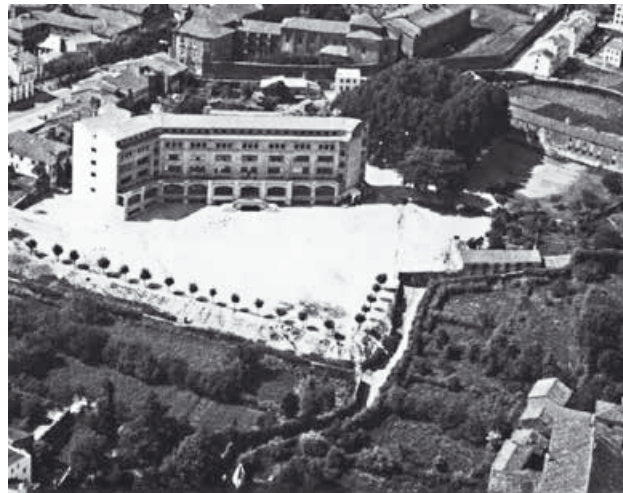
25 A Xunta de Beneficencia, pide obras na cociña, xa que "El nuevo local destinado para cocina de la Casa hospicio se encuentra desprovisto de Cales de recebo y llana, siendo por consiguiente desagradable aspecto que en tal estado presenta". AHUS, A.M. 1407, 23 de febreiro de 1886.

26 *Concesión de parte de las verjas de la Alameda para la entrada de la capilla, escalera de caracol y cocina de la casa Hospicio*, AHUS. A.M.1.407, 1886.

27 A Xunta de Beneficencia solicita ao Concello as canterías extraídas da rúa do Preguntoiro para "baldosar el pavimento del nuevo local destinado á cocina de la Casa-hospicio", porque é necesario e urxente e case non chega ás 500 pts. AHUS. A.M. 1407, 18 de novembro de 1885.

(Fig. 7) Fotografía aérea de 1968-. Apréciase o edificio de Bonaval e a cociña de 1883 pegada ao convento, coa nova cheminea que sobresa do tellado; aprécianse, tamén, as dúas dependencias da panadería-despensa e do forno. (AMPG)

(Fig. 8) Fotografía aérea do convento de 1960. Apréciase a nova cociña de 1883 pegada ao convento coa nova cheminea, que sobresa do tellado, e tamén as dependencias da panadería-despensa e forno. (ACLS)

(Fig. 9) Fotografía actual da ala oeste do convento onde estivo situada a cociña exterior do hospicio. Aprécianse dúas marcas de *rozás* de tellado: a máis alta e coa parte do tellado da esquerda máis longo –*tejadillo sobre el corredor*– sinala onde estaba situada a cociña acondicionada de 1841; a *roza* máis baixa e coas dúas partes do tellado do mesmo tamaño sinala onde estaba situada a nova cociña de 1883. (Fotografía da autora)

(Fig. 10) Recreación da cociña acondicionada de 1841. (Debuxo de Natalia Vieites)

A cociña de ferro, mercada no 1886, era dun tamaño industrial, xa que a cifra de acollidos no hospicio foi en aumento ao longo dos anos, por exemplo no ano 1884, o número de varóns era de 1045 e de femias 915, que facía un total de 1960 hospicianos²⁸. Este elevado número de acollidos debeuse, en parte, que a partir do ano 1864 comezou a funcionar no convento a Escola para xordomudos e cegos de Galicia. As aulas impartíanse aos nenos e nenas pobres que tivesen algún destes problemas, quedando internos nas mesmas condicións que os hospicianos²⁹.

A cheminea de ladrillo ía colocada directamente na parede, por iso existe unha marca de fume que vai todo ao longo da parede ata sobrepasar o tellado do convento. Na actualidade apréciase unha pedra de diferente cor, colocada para reconstruír o lugar por onde o sobrepasaba a cheminea (Fig. 11).

A pesar de que a cheminea no ano 1947 está nunha “eminente ruína”³⁰, non se substitúe ata despois do ano 1958, xa que se aprecia na fotografía do grupo de alumnos do curso 1957-1958 do Colexio La Salle que segue sendo de ladrillo³¹. Na fotografía aérea de 1968, (Fig. 7 e 8), está substituída a cheminea de ladrillo por un accesorio circular de saída de fume.

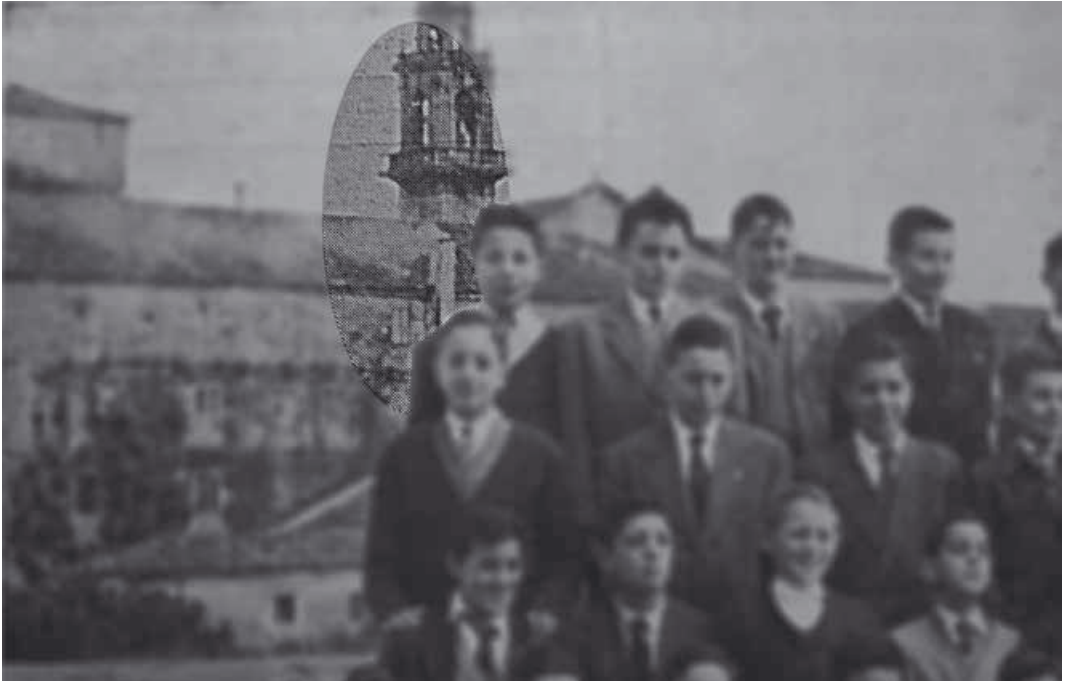
(Fig. 11) Fotografía actual da ala oeste do convento. Na zona nítida pódense distinguir as marcas do fume, tanto a da cociña da lareira sobre a fiestra de forma cadrada, como a da cheminea de ladrillo que vai todo ao longo da parede. Apréciase tamén unha pedra de diferente cor, –sinalada por unha frecha– colocada para reconstruír o lugar por onde o sobrepasaba a cheminea. (Fotografía da autora)

28 *Entarimado en el comedor del Hospicio. Habilitación de local para dormitorio de dormitorio de niñas. Reparación en la galería de tránsito y en los comunes del departamento de sordo-mudas y ciegas. Retejo, y otras obra.* AHUS. A.M. 1.472, 1884, f. 209. Neste expediente reflíctese a cantidade de acollidos nese momento no convento.

29 *Antecedentes varios sobre a creación e o funcionamento do Colexio de Sordomudos e cegos.* AHUS. A.M.1.498, 1860-1894, 5 agosto de 1863, f. 32.

30 Un informe de 1947 da Comisión de Beneficencia solicita: “que se produza la reconstrucción de la chimenea de la cocina, en trance de eminente ruína”. AHUS. AMS, Sección: Edificios 1902-1985, 8 de outubro de 1947.

31 *Memoria Escolar: Colexio “La Salle” Santiago de Compostela, nº: 5, curso: 1957-1958, ACL.*

(Fig. 12) Fragmento dunha fotografía dun grupo de nenos do colexio "La Salle". Na zona máis nítida aprecíase a saída de fume da cheminea de ladrillo do hospicio. ACLS

3.2. Sistema de comunicación da cociña exterior co edificio conventual

O edificio da cociña, tanto a acondicionada de 1841 como a nova 1883, estaba situado sobre unha repisa de material macizo, de cinco metros e setenta centímetros de altura, como se pode apreciar nos planos das figuras 5 e 6³². O sistema da repisa foi utilizado para acadar a altura suficiente e así comunicar a cociña exterior co interior do convento por medio dunha xanela convertida en porta.

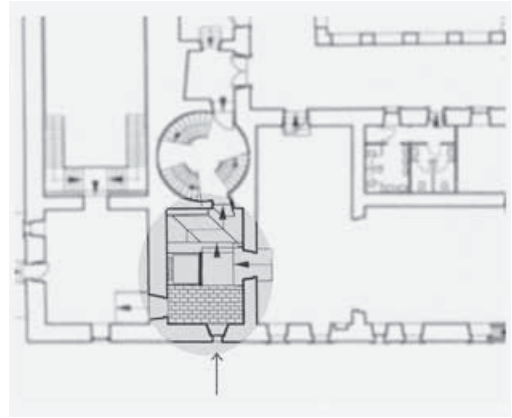
A cociña acondicionada de 1841, comunícase co edificio conventual por medio dun corredor que remata na xanela convertida en porta que dá paso á dependencia onde estaba situada a cociña construída por Andrade no século XVII (Ríos Miramontes 1982: 549-554).

"...El refectorio (Fig. 3, nº: 3) pisado de piedra pizarra con seis luces, y en estas dos marcos debentana viejos, y una mesa de piedra en el suelo, pero esta pieza se halla sin asientos, sin barandillas defierro el pulpito, y la fuente sin agua y destruida. A este sigue para la parte del N. otra pieza pisada como la anterior (Fig. 3, nº: 4);

³² Sobre a repisa hai representado unha especie de porta con forma de arco, segundo se pode apreciar nos planos da fachada sur da figura 5. Esta representación do arco nos planos da fachada sur, provoca confusión en canto a súa situación, tendo en conta a maiores que non aparece representado na figura 6 na sección lonxitudinal. Consultadas fontes directas, existía un pasadizo en forma de arco polo ano 1965 que atravesaba a repisa da cociña e que se utilizaba para pasar á zona da horta.

(Fig. 13) Alzado actual da fachada da ala oeste. Na zona nítida da imaxe e sinalada cunha frecha está situada a xanela convertida en porta para comunicar a cociña acondicionada de 1841 coa cociña antiga do convento do século XVII. Fonte: *Mosteiros e Conventos de Galicia, Descripción Gráfica dos declarados Monumentos*

(Fig. 14) Plano actual da planta baixa da ala oeste do convento. A frecha sinala a xanela convertida en porta para comunicar a cociña acondicionada de 1841 coa cociña interior do século XVII. (AMPG)

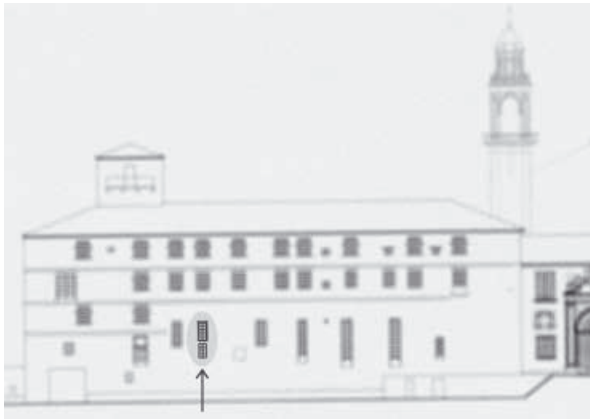
tiene una reja de fierro en una luz, y en las demas nada. Al N. de esta otra pieza que daba entrada ala Cocina, su piso inútil” (Fig. 3, nº:6)³³.

O arquitecto municipal Faustino Domínguez, co deseño dos planos para a construción da nova cociña de 1883, consegue dúas melloiras evidentes en relación á anterior. Unha é a comunicación da cociña co edificio conventual, que fai por medio da xanela convertida en porta dá acceso directo ao comedor do hospicio.

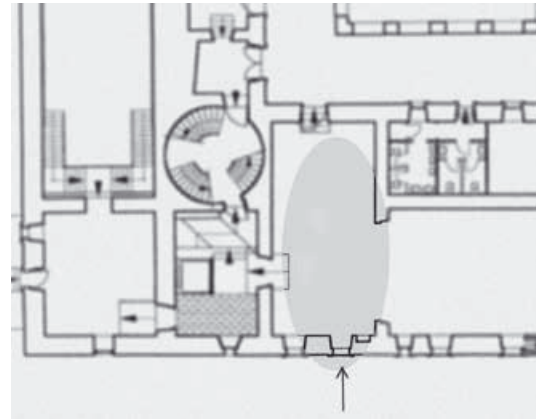

(Fig. 15) Fotografía actual dun primeiro plano da fachada da ala oeste do convento. No lado esquerdo da fotografía apréciase a xanela convertida en porta –coa roza do tejadillo que ía sobre o corredor– para comunicar a cociña acondicionada de 1841 coa dependencia interior do convento onde estaba situada a cociña do século XVII. (Fotografía da autora)

³³ Comisión de amortización del Partido de Santiago. *Acta del inventario y entrega del convento de Stº. Domingo de Bonaval*. AHUS. A.M. 1472, 30 de xuño de 1841, f. 74-75.

(Fig. 16) Alzado da fachada ala oeste do convento. Na zona nítida da imaxe e sinalada cunha frecha está situada a xanela convertida en porta para comunicar a nova cociña de 1883 co comedor do hospicio. *Mosteiros e Conventos de Galicia, Descripción Gráfica dos declarados Monumentos*

(Fig. 17) Plano actual da planta baixa da ala oeste do convento. A frecha sinala a xanela convertida en porta para comunicar a nova cociña de 1883 e o comedor do hospicio –zona nítida do plano-. (AMPG)

(Fig. 18) Fotografía actual da fachada da ala oeste do convento. Primeiro plano da xanela –lado esquerdo– convertida en porta para comunicar a nova cociña de 1883 e o comedor do hospicio. A xanela de forma cadrada –lado dereito– construída para pasar a comida directamente ao comedor. (Fotografía da autora)

Outra, a abertura dun oco no muro da ala oeste, de forma cadrada como se pode ver na fotografía (Fig. 18), para trasladar directamente a comida da cociña ao comedor:

“Un hueco de ventana de cantería de 0,80 por un metro practicada en el muro del Este para comunicar la cocina con el refectorio por el coste de 80 pesetas”³⁴.

Hoxe en día as xanelas convertidas en portas mudaron novamente en xanelas. A súa transformación é evidente porque tanto as pedras das xambas coma as do entrepeito foron colocadas sen ser inseridas na parede, como deberían estar se fosen da primeira construción.

³⁴ Expediente de subasta para la construcción de los muros exteriores del local destinado para la nueva cocina de la Casa-Hospicio y la de todos los huecos que indica el plano levantado con tal objeto. AHUS. A.M. 1.407, 1883, f. 7.

4. Evolución en relación ao coidado dos nenos e nenas do Hospicio

A época en que o hospicio estivo instalado no convento de San Domingos de Bonaval, de 1841 a 1959, foi unha etapa de grandes cambios para a historia da atención aos nenos orfos ou abandonados. En comparación con épocas anteriores, houbo unha maior preocupación pola súa educación e pola súa preparación para ter un futuro laboral. Tamén se aprecia unha maior sensibilidade, a nivel xeral, da xente da cidade de Compostela, tanto das institucións da sociedade civil como a nivel individual, con doazóns ou organizacións de diferentes actividades para recadar fondos.

Un claro exemplo, da evolución en canto á preocupación pola educación, coidado e protección dos dereitos das nenas e nenos, podémolo ver no regulamento do hospicio do ano 1891³⁵. O regulamento concreta que o obxectivo desta institución é recoller aos nenos dun e outro sexo do distrito municipal para darlles alimento e vestido, educación relixiosa e moral, e instrución na arte ou oficio. Tamén se tiña en conta a idade para ser admitidos: non podían ter menos de sete anos nin máis de dez, só en casos especiais poderían ser admitidos ata os catorce.

Para a aprendizaxe dun oficio, instaláronse talleres de xastrería, zapatería, carpintería, ebanistería, costura etc.; seleccionaban nenos e nenas para cursar estudos superiores; e, tamén, se acondicionaron dependencias para facer exercicios ximnásticos e xogos de pelota, etc.

O convento continuou con outros usos relacionados coa beneficencia. Así, instálase a Escola de xordomudos e cegos de Galicia, que se inaugura no ano 1864, para impartir aulas aos nenos pobres que tivesen algún destes problemas. Instálase tamén no convento a academia da Banda Municipal de Música en 1876, data na que se fai cargo o Concello da banda, que estará composta maioritariamente por nenos do hospicio.

Despois das primeiras obras para instalar o hospicio (1841), viñeron moitas máis, pero dado o tamaño tan grande do edificio, o estado en que estaba cando pasou a propiedade do Concello e que este nunca tiña suficiente liquidez, as obras realizadas eran en zonas que ameazaban ruína ou, despois, de derrubamentos. As obras máis completas e a nivel de todo edificio fixéronse a partir do ano 1977, data en que o convento e a súa horta son cedidos para que se instale nas súas dependencias o Museo do Pobo Galego, grazas ao cal a conservación de Bonaval é un feito real. 🗨️

Bibliografía

- RIOS MIRAMONTES, M. T. (1982) “El Convento de Santo Domingo de Bonaval en Santiago de Compostela”. *Cuadernos de Estudios Galegos*, tomo 33 (98): 549-557.
- HERNÁNDEZ FIGUEIRIDO, J. R. (2007) *Las Hijas de la Caridad en Ourense, Beneficencia y enseñanza (siglos XIX y XX)*. Ourense: Deputación Provincial de Ourense.

35 Expediente reglamentario casa-hospicio e dependencias de Santiago. AHUS. A.M. 1891, páx. 45.

Plan Director do Conxunto de San Domingos de Bonaval de Santiago de Compostela e actual sede do Museo do Pobo Galego (DOSIER B). Oficina Técnica. Taller de Proxectos do Consorcio de Santiago.

FRANCO TABOADA, J. A. e TARRIO CARRODEGUAS, S.B. (Dir.) (2002) *Mosteiros e Conventos de Galicia, Descripción Gráfica dos declarados Monumentos.* Santiago de Compostela: Dirección Xeral de Patrimonio Cultural.

Fontes documentais

AHUS. Arquivo Histórico Universitario de Santiago de Compostela.

ARSEAPS. Arquivo Real Sociedade Económica Amigos del País.

AMS. Arquivo Municipal de Santiago de Compostela.

ACLS. Arquivo do Colexio La Salle de Santiago de Compostela.

AMPG. Arquivo do Museo do Pobo Galego.

SXCRBBCC. Arquivo da Subdirección Xeral de Conservación e Restauración de Bens Culturais: Dirección Xeral do Patrimonio Cultural. Consellería de Cultura Educación e Ordenación Universitaria.

Vida e obra de Evaristo Martelo Paumán

LAURA SUÁREZ LLANO

1. Vida

Evaristo Martelo Paumán naceu na cidade da Coruña o 25 de abril de 1850.

Sendo fillo único e, polo tanto, único herdeiro tamén dunha das familias nobres de maior avoengo de Galicia, sucede:

- 1) Por liña paterna: No morgado do Pombal de Boaño, coas súas agregacións, entre as que se atopa a fortaleza e señorío directo do lugar da Torre de Vimianzo.
- 2) Por liña materna:
 - a) Na Casa de Faxardo, nos solares de Rianxo, herdo dos Soutomaioir desde o que foi primeiro señor de Rianxo e o seu antepasado, o trobador Paio Gómez Chariño.
 - b) Na casa e morgado do pazo de Fonte Carmoa e Casa de Traba, herdanza dos Andrade, que se remonta ó século XII e que vincula a Evaristo Martelo co seu proxenitor, don Pedro Froilaz, conde de Traba.
 - c) Na casa da Coruña ou Andeiro, procedente do seu bisavó don Antonio Zuazo, marqués de Almeiras e vizconde de Andeiro, e documentada desde finais do século XIV.

Seu pai, don Ramón Martelo-Núñez de Leis, era natural de Laxe, e nesta vila naceu o 24 de outubro de 1804. Era un progresista en política, de signo contrario, polo tanto, á ideoloxía tradicionalista profesada polo autor.

Súa nai, Dolores Paumán del Nero e Zuazo, naceu en Santiago de Compostela e morreu o 31 de maio de 1850, aos trinta e catro anos, trinta e seis días despois do nacemento do escritor. A esta circunstancia, así como á súa orfandade, aluden os seguintes versos:

De mi madre ya sabes nunca he visto,
que al nacer la perdí, ni una sonrisa.
(PLMS 11. 87, 88).

Y al huérfano triste
del alma enlutada,
ay! nadie me dice
despierta el amor.
(PLMS 16.36-51).

Retrato de Evaristo Martelo Paumán sobre a bandeira galega na cuberta do poemario *Landras e bayas*

O Castelo de Vimianzo, coñecido tamén como As Torres ou As Torres de Martelo, nunha imaxe procedente do álbum *Las Bellezas de Galicia*

Do seu bisavó materno, don Antonio Vicente Zuazo de Mondragón, herda o título de marqués de Almeiras.

A Antonio Vicente Zuazo Mondragón pasou a casa nomeada Palacio de Almeiras, na rúa San Andrés da Coruña, e o primitivo solar dos Andeiro, no municipio de Cambre, xunto co seu vizcondado, o que lle permitiu a Paumán considerarse descendente dos antigos e prestixiosos Andeiro, en particular de Xan de Andeiro, conde de Ourém, abandeirado da causa petrística na Galicia do século XIV e da unión de Galicia e Portugal no seu longo poema narrativo titulado: *Andeiro, poema histórico-brigantino da Unión Ibérica. Século XIV.*

Sendo aínda moi novo, dirixírase con seu pai e un paxe desde o Pombal ás torres de Vimianzo para coñecer o importante legado patrimonial e xenealóxico que, sendo o seu vinculeiro –ó adquirir seu pai a fortaleza e por parentesco cos vendedores– lle correspondía. Máis tarde, unha vez herdado o castelo, Martelo restauraríao e acondicionaríao para, como acontecía co seu pazo de Rianxo, convertelo en residencia temporal.

Á súa vinculación nobiliar e á do seu pai cos sucesivos herdeiros das torres de Vimianzo, fan mención os seguintes versos:

Aí tés nosas torres, salúdaas, meu fillo.
 Aí nosos Laras, Castros e Moscosos,
 nosos aborixens de sangue queridos,
 antigos señores de canto estás vendo.
 (LB 16.48-51)

De 1862 a 1868 cursa o bacharelato no Instituto Local de Segunda Ensinanza da Coruña, agás o primeiro curso, que estuda no instituto de Santiago. Rematado o bacharelato en 1868, con deza-sete anos, obtén o grao de Bacharel en Artes.

Todos os seus biógrafos confirman o seu ingreso como garda mariña na Escola Naval de Ferrol, pero esta praza nunca a chegou a ocupar.

Á súa vocación militar, seguindo a tradición familiar, e á renuncia por non abandonar a seu pai a quen adoraba, así como á frustración ocasionada pola adopción desta decisión, refírense os seguintes versos:

Del materno solar la vieja historia
 al vástago postrero destinaba
 á correr sobre un puente tras la gloria
 por el inmenso mar, que idolatraba.
 Fue el primer sueño, la ilusión primera
 desvanecida como el humo al viento;
 solo el padre adorado
 solo en el mundo al yo partir se viera,
 y en holocáusto al justo sentimiento
 con un suspiro me arranqué las alas
 con que volar pudiera.
 Mi sombrero apuntado,
 mis dos capones de oro, mis cordones,
 con el bélico sable, no olvidado,
 descansan en troféo
 Y aquella edad primera de ilusiones
 dormida allí como en su nido véo.
 (PLMS 56. 26-44)

En Santiago, cursa a carreira de Dereito sen interrupción desde 1868 ata 1871, abandona os estudos por un período de dezasete anos e reanuda e finaliza a carreira no curso académico 1888-1889, obtendo o grao de Licenciado en Dereito á idade de 38 anos e non de 35 como consta no

seu expediente académico. Probablemente este dato sexa a causa de que nas biografías realizadas sobre o poeta conste o ano 1853 no canto de 1850 como o ano do seu nacemento.

Declarado soldado polo Concello da Coruña no sorteo do ano 1870, concédeselle licenza absoluta do servizo militar por redención realizada por un importe de seiscentos escudos.

Durante os seus anos universitarios participou activamente na vida política compostelá, amosándose partidario de Carlos VII e participando activamente nos sucesos levados a cabo en contra da coroación de Amadeo de Saboya.

Prodúcese, entón, un cambio radical no comportamento do estudante e comeza a frecuentar os ambientes aristocráticos composteláns, cambio e período que son descritos cos seguintes termos:

Oh! amigo, cambio mágico;
 contraste completísimo!
 un baile aristocrático
 y esplendido un salón!

Mi frac y mi corbata,
 mi guante, mi chaleco...
 la moda, si, retrata;
 soy todo un figurin;
 saludo á cada paso,
 haciendo una piruéta...;
 me manda la etiqueta
 volverme un maniquí.

Ata aquí, confesa o poeta:

ilusiones mil,
 nunca hartarme de gozar
 y en pos del placer llevar
 la vida en ferrocarril
 sin pararme á respirar
 (PLMS 65. 6-10)

Pero acontece un feito que había de ser decisivo durante moitos anos na súa vida sentimental: namórase apaixonadamente dunha fermosa muller maior ca el.

Vive a dóce experiencia do primeiro amor, para o vate:

(.....) aquellas horas
 primeras de la vida, encantadoras
 como la ardiente luz del firmamento

que en olas fecundantes
vierte en los orbes vida y movimiento,

horas queridas, ya de mi distantes
(PLMS 56.107-112)

Pero se vive este amor con paixón, tamén sofre intensamente cando experimenta a dor e o fastío producido polo desengano amoroso:

Rudo fué mi dolor; bajé la frente
como su copa el pino desgajado
al golpe fiero de huracan rujiente.
(PLMS 56.113-115)

A súa fortaleza de espírito, porén, axúdalle a superar este desengano, trocando o sentimento amoroso pola entrega ó estudo, á razón e á poesía:

la ciencia, la razon, mi lira amada
al espíritu ofrecen puerto ameno,
y, así pensando, mi dolor fue nada;
cual otras noches me dormí sereno
sin una espina en la mullida almohada
(PLMS 56.122-126)

Todo o libro titulado *Poesías líricas*, escrito en castelán, como poñen de manifesto as citas ata aquí empregadas, e publicado no ano 1871 –cando aínda cursaba a carreira de Dereito– é un canto romántico ó amor, á muller e, en particular, á muller que, despois de espertar de novo o sentimento amoroso do poeta, había de ser a súa esposa.

Coñece en Santiago a Josefa de la Maza e Agar; e deste feliz encontro escribe no seu poema autobiográfico “Confesión” o seguinte:

Dulcisima recuerda
mi mente aquella hora
en que á mis ojos, ávidos de verla,
hallé en el mundo la escondida perla,
oriente de mi vida ensoñadora
(PLMS 56.132-136)

Os versos citados a continuación reflicten, superado xa o desengano da súa frustrada relación, e nunha visión puramente romántica, tradicional e católica do amor, o sentimento amoroso que lle inspira a súa dona:

Amé; quiso el destino,
que, náufrago en océano desierto,
Dios el timón llevando del marino
incrédulo en amor, hallara puerto.

Hallé cuanto soñaba; nos amamos,
los dos al frente del destino incierto,
como un ser confundidos, caminamos.
Reclínase en mi pecho su cabeza,
yo de su planta aparto los abrojos

y templan mi rudeza
su dulce voz y sus serenos ojos,
que tímidos me piden fortaleza

[PLMS 56.137-148]

O 9 de xullo de 1873 Evaristo Martelo Paumán e Josefa de la Maza e Agar contraen matrimonio na igrexa parroquial de Santa María Salomé da cidade de Santiago.

Nesta mesma cidade, o día 9 de novembro de 1852, nacera Josefa de la Maza e Agar. O historiador Crespo del Pozo (1997: III, 214-217), sinálala como antecesora de don Pedro Barrié de la Maza, conde de Fenosa.

Dos tres fillos do matrimonio, a filla primoxénita, Dolores, naceu en Santiago (1874). Ramón (1876) e Manuel (1880) naceron na Coruña e, nesta cidade, residirá Martelo coa súa familia desde o nacemento de Ramón, habitando toda a casa nº 43 da rúa San Nicolás e, posteriormente, o palacio do nº 14 da rúa da Franxa, ambas propiedade do autor.

O 20 de maio de 1882, con tan só dous anos de idade, acontece a trágica desgraza da morte do benxamín da familia, morte que suporá un antes e un despois na vida do escritor, como amosan os seguintes versos:

La confusión del cáos espantosa.
Desde que el hombre su existencia empieza
no sé cual és la rueda monstruosa
do el mecanismo párase y tropieza.

[PLMS 56. 266, 267].

Desde a fixación da súa residencia na cidade da Coruña, como cómpre a un home comprometido co seu tempo, o labor social e cultural do vizconde de Andeiro estará relacionado coas asociacións e institucións interesadas tanto polo desenvolvemento da súa cidade natal como polo progreso integral de Galicia.

Á súa intensa e frutífera actividade social e cultural referirémonos a seguir:

De 1875 a 1881 foi concellal e segundo síndico do Concello da Coruña.

O 6 de novembro de 1877 ingresou na Asociación Internacional de Socorro a Enfermos como Cabaleiro de Número Hospitalario de San Xoán, orde hospitalaria na que os seus membros se obrigaban a dedicarse ó coidado dos enfermos, aínda con risco da propia vida.

O ano 1879 aceptou o cargo de arquiveiro da Sociedade de Seguros Mutuos contra Incendios da Cidade da Coruña. Da mesma sociedade tamén foi nomeado director o ano 1885.

En 1883 foi designado socio correspondente da Sociedad Económica de Amigos del País, “institución filantrópica promotora do progreso” (Fernández Casanova 1981: 23).

Nos anos 1886 e 1891 foi nomeado, respectivamente, Conselleiro Provincial e Comisario de Agricultura, Industria e Comercio. Como Conselleiro Provincial desempeñou os cargos de Secretario e de Presidente na sección de Asuntos Xerais.

No ano 1897, atendendo ós seus méritos e circunstancias, o Círculo Católico de Obreiros de Pontevedra comunicalle a súa elección como Presidente Honorario en Galicia desta institución.

Da man de Alfredo Brañas, asume os postulados católico-traditionalistas do rexionalismo, coa consigna *Dios, Patria e Rei*, contra o centralismo imposto desde Madrid e en oposición ao liberalismo, que, segundo a súa opinión, arrastro leva “á xusticia, o dereito, á moralidade, á virtú, diante da forza bruta do número e da ignorancia” (Martelo Paumán, 1900).

No ano 1916, o Centro Xaimista da Coruña, comunicalle ó “Ilmo. Sr. D. Evaristo Martelo y Paumán del Nero, Jefe provincial del Partido y Regional del Requeté Herculino”, a comunicación do acordo de “nombrar a V.S. presidente Honorario de esta sección de Balompié”.

O historiador Barreiro Fernández, entre as obras de creación literaria e autores relacionados co carlismo, cita como escritores carlistas a ultranza a Valle Inclán e a Martelo Paumán e, facéndose eco das palabras de Carvalho Calero (1981: 429), opina que “consagrado ao culto das tradicións familiares”, tiña que ser carlista porque Martelo se movía “nun mundo ideal de torres e castelos, armaduras e batallas, vencellado a lembranzas concretas da historia da súa liñaxe” (Barreiro Fernández 1976: 323).

Representando Santiago a liña católico-traditionalista, liderada por Alfredo Brañas e asumida por Paumán, enténdense as súas discrepancias co sector liberal focalizado na Coruña, no seo da Cova Céltica e capitaneado por Manuel Murguía, co que se relaciona, no entanto, por amizade, por amor a Galiza e por ser a cidade da Coruña o seu lugar de residencia.

Asistían con asiduidade á Cova Céltica, entre outros moitos, Murguía (a quen se lle outorgaba tacitamente o cargo de presidente), Eugenio Carré Aldao (súa era a Librería Gallega onde se celebraban as reunións e representaba o nexo de unión entre os contertulios), Pondal, Martínez Salazar (antigo propietario), Vaamonde Lores, Tettamancy, Galo Salinas, Lugrís Freire, Martelo Paumán del Nero e, ocasionalmente, acudían escritoras da talla de Emilia Pardo Bazán, Sofía Casanova e Filomena Dato Muruais.

Arelaban os contertulios a renovación das letras galegas, discutían sobre temas rexionais, a neutralidade presidía as reunións e tratábanse os temas de Galicia e os seus intereses, excluindo debates políticos, relixiosos ou sociais, o que permitía a concorrencia de personalidades de dis-

tintos credos políticos e relixiosos e representantes, asemade, dun amplo abano de actividades profesionais: catedráticos, militares, periodistas, funcionarios, poetas.

Desde a Cova Céltica incéntivase o nacemento de asociacións e movementos culturais e políticos que van ser transcendentais no Rexurdimento do noso país. Estamos a falar, no ámbito político, da fundación da Liga Gallega e, no ámbito cultural, da *Revista Gallega*, da Escola Rexional de Declamación, do nacemento da Escola Coruñesa e da Real Academia Galega.

Liga Gallega

Desde a *Revista Gallega*, órgano de expresión da Liga Gallega na Coruña, da que falaremos no seguinte apartado, danse os primeiros pasos para crear unha Liga Gallega, orientada á creación dun partido capaz de implantar o rexionalismo en Galicia e enfrontada ás continuas agresións recibidas polo país galego do centralismo estatal.

Fracasada, porén, a presentación dunha candidatura unitaria para as eleccións municipais e reducida ao núcleo inicial da Cova Céltica, a Liga Gallega da Coruña viu limitadas as súas actividades ó plano cultural e institucional: a homenaxe no ano 1904 a Curros Enríquez e ós mártires de Carral e a súa colaboración na fundación, en 1906, da Real Academia Galega.

Portada de *Revista Gallega*, na que Evaristo Martelo Paumán publicou varios poemas

Revista Gallega (1895-1907)

Trátase dunha das publicacións máis representativas do periodismo galego da época do autor e dun claro expoñente do “Rexurdimento galego”.

Martelo publicou na *Revista Gallega* a maioría dos poemas editados en prensa escritos en galego, seis escritos en castelán e os seus traballos en prosa.

A revista imprimiuse sen interrupción desde marzo de 1895 ata 1907 e os rexionalistas coruñeses mantivérona un ano máis, ata 1908, co nome de *A Nosa Terra*.

En *A Nosa Terra* e co título “oh, la síndrome”, Paumán deu a coñecer os seus artigos co pseudónimo Chinto de Almeiras.

A Escola Rexional de Declamación

Os rexionalistas coruñeses, co obxectivo rexurdimentista de impulsar o desenvolvemento

mento dun teatro galego plenamente normalizado, propiciaron desde a Cova Céltica a creación da Escola Rexional de Declamación.

Entre as obras que, durante a súa curta existencia –só un ano: de 1903 a 1904–, levou a escena esta compañía teatral, atópase “Rentar de Castromil”, de Evaristo Martelo Paumán, estreada na Coruña o 16 de outubro de 1904.

A Escola Coruñesa

O papel preponderante representado no Rexurdimento pola Cova Céltica acada no ámbito lingüístico-literario o seu punto culminante coa creación da “Escola Coruñesa”, especialmente activa nos traballos tendentes á unificación e ennobrecemento da lingua galega (Carré Aldao 1911: 91-104).

Na polémica xurdida sobre o camiño que debía seguir o estudo do noso idioma na elaboración dun modelo de lingua estándar, dúas eran as correntes de opinión: a primeira, denominada popularista, avogaba por achegar o máis posible o galego culto ó uso real dos falantes; a segunda, chamada cultista, asumida e defendida por Paumán, sostíña que o galego rústico e aldeán estaba inzado de formas vulgares e incorrectas que non podían ter cabida nun rexistro culto (González Seoane 1994:77).

Coherente con este último posicionamento, no seu poema narrativo *Os afillados do demo*, Martelo chamou á loita para desenmascarar os inimigos do verdadeiro rexurdimento da lingua e da litaratura galega, acadando, deste xeito, un posto preferente entre os escritores eruditos galegos que centraron os seus esforzos na renovación e modernización do noso idioma, e nun marco institucional como o que supuxo a creación da Real Academia Galega.

Real Academia Galega

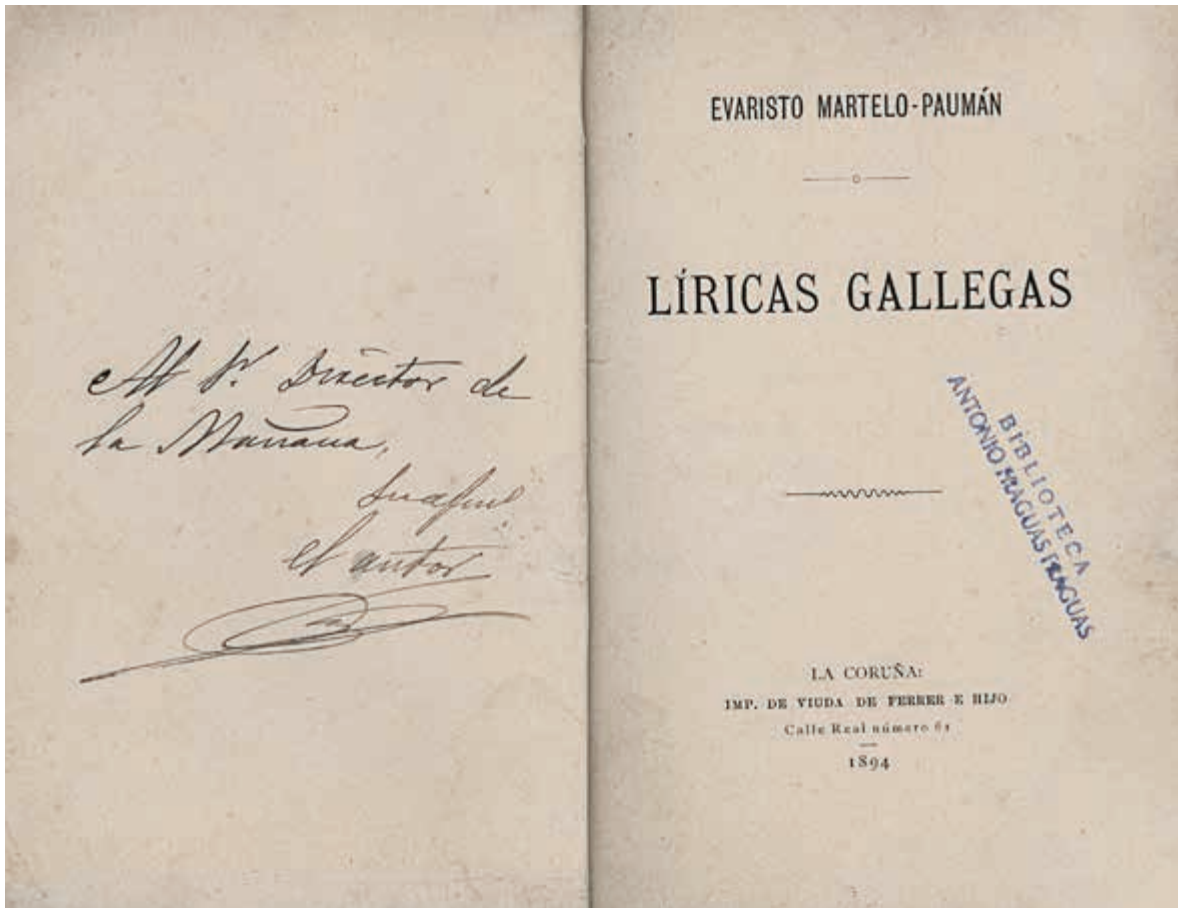
A situación de desconcerto normativo provocou a aportación por parte dos escritores das primeiras xeracións galeguistas dunha serie de alternativas e, de todas as solucións propostas, a que contou con máis apoios foi a da creación dunha Academia da Lingua Galega. O seu obxectivo sería “o establecemento dunhas normas que unificasen os distintos criterios ortográficos e a variedade de escollas dialectais e léxicas” (Hermida 1992: 229).

O lema “colligit, expurgat, innovat”, foi asumido pola Academia no período final do Rexurdimento e ditou e segue ditando hoxe en día as normas de uso correcto do noso idioma.

Para ocupar a praza vacante, por falecemento, de Eduardo Pondal, na xunta ordinaria celebrada o 17 de xullo de 1920, a proposta dos académicos Manuel Murguía, Franco Tettamancy e Florencio Vaamonde, foi aprobada por unanimidade a candidatura de Evaristo Martelo Paumán como académico de número da Real Academia Galega.

O seu discurso de ingreso na institución foi pronunciado o día 16 de xuño de 1921 e versou sobre “Pondal e a súa obra”.

Na contestación, Eugenio Carré Aldao cualificou ao escritor de “saliente personalidade literaria”, afirmou que de non ser pola súa “gran modestia, moita modestia”, insiste máis adiante, ocuparía desde había moito tempo un dos lugares preferentes que, por dereito propio, lle correspondía dentro da Academia e constatou que para os restantes académicos sempre formara parte da institución, senón fisicamente, si “*en esprito*”.

Portada de *Líricas gallegas*, con dedicatoria do autor ao director do xornal conservador La Mañana de A Coruña. Museo do Pobo Galego. Biblioteca Fraguas

Evaristo Martelo faleceu o 1 de abril de 1928, á idade de 78 anos. Finalmente, non se cumpriu o seu desexo de se construír un mausoleo familiar no castelo de Vimianzo para ser aquí enterrado xunto coa súa familia, e os seus restos repousan no cemiterio de San Amaro da súa cidade natal.

2. Obra

2.1. *Corpus litarario*

Ata onde nos permitiu chegar a nosa investigación, o corpus literario da poesía galega de Paumán está integrado por tres libros publicados: *Líricas gallegas*, *Landras e baías* e *Andeiro*; por catorce poemas soltos manuscritos e polo longo poema *As Torres de Aviño*.

No campo da prosa, publicou cinco artigos na *Revista Gallega* e redactou en galego o seu discurso de ingreso na Real Academia Galega.

En lingua castelá, compuxo os poemas agrupados nunha colección titulada *Poesías líricas*, cinco poesías editadas –entre as que se atopa o longo poema “El siglo XIX”–, artigos publicados na *Revista Gallega* e en *A Nosa Terra*, tres textos manuscritos e os libros *El laudemio* e *Manual de los Consejos de Agricultura, Industria y Comercio*.

2.2. Actitude ética

Evaristo Martelo atópase entre os escritores do Rexurdimento pleno que desenvolven a súa actividade literaria a cabalo entre finais do século XIX e principios do XX. Vinculado especialmente á Escola Coruñesa e á Escola Formalista, amosa influencias do simbolismo, do saudosismo e da crise do 98.

É, ante todo, un poeta social, combativo, militante activo dun rexeneracionismo identificado, dentro da historia da literatura galega, coa etapa do Rexurdimento pleno; posto de manifesto, literariamente, no plano social, político, histórico, artístico e lingüístico-literario; desenvolto nun contexto iberista, só posible a través da unión de Galicia e Portugal e que persegue un obxectivo aristocraticista, como cómpre ó patrimonio cultural galego.

Rexionalismo, carlismo, iberismo, catolicismo, antiliberalismo son fórmulas políticas e sociais que Martelo presenta e enfoca na súa obra literaria como alternativa para acadar a necesaria e apremiante rexeneración de España; e nesta idea rexeneracionista é onde a súa actitude literaria conflúe co talante característico da *Generación del 98* na literatura española e co *Saudosismo* portugués.

2.2.1. Celtismo

O obxectivo rexeneracionista guiaba, pensamos, o seu compromiso social porque, para o marqués de Almeiras, o coñecemento do carácter aristocrático e dos faustos épicos da historia de Galicia, representaba –o mesmo que en Pondal o pasado celta da comunidade galega–, “unha tradición que nos insinaría cómo conquistar un porvir de gloria” (Carballo Calero, 1981: 272). Así, se no mundo celta galo, os bardos eran os encargados da transmisión dos mitos e das xenealoxías heroicas (Renero 1999: 29), na empresa de dar a coñecer a historia de Galicia, modeladora da antiga, culta e nobre personalidade galega, empeña a súa misión bárdica Martelo Paumán. Así o poñen de manifesto os versos que se citan a continuación:

Follas de ouro do libro pechado
das altas grandezas de un pobo dormido
vivos lostrós que as sombras fendedes
das brétemas negras dos antros do olvido
¡cal vos sinto do peito no fondo
punxentes tenxendo cal raio encendido.

“A Galicia” [LB 1. 7-12]

2.2.2. *Iberismo*

A actitude rexeneracionista adoptada pola *Generación del 98* veu dada pola peculiar situación do país enxendrada tras a derrota de España perante os Estados Unidos e a perda das colonias no 1898.

Este conflito, baixo a consigna de solidariedade patriótica fronte ó inimigo exterior, se ben provocou a suspensión de actividades e a perda de vigor ideolóxico do movemento rexionalista, paralelamente a un incremento do nacionalismo español, non suscitou esta reacción en Evaristo Martelo; pola contra, o cumprimento do seu ideal iberista, contemplado como obxectivo capaz de acadar a rexeneración de España, estaba estreitamente ligado e dependía do libre desenvolvemento das distintas nacionalidades da Península Ibérica, entre as que acadaba un papel decisivo Galicia, na súa misión de reencontro e fusión con Portugal.

Neste contexto xorden as citas sobre a herdanza territorial da Gallaecia recibida polos suevos; o afastamento da Galicia tradicional, coa independencia da Galicia bracarense e o condado portucalese comandada por Afonso Enríquez; o reproche aos galegos por non se sumaren a esta loita pola independencia e pola súa permanencia baixo o xugo dos godos; o desexo de independencia e de loita por acadar a reunificación do antigo reino suevo de Galicia.

Á identificación do reino suevo como marco da comuñón lingüística, histórica e cultural entre lusos e galegos, aluden os seguintes versos:

Fidalgas ponlas do tronco suevo
que, pé do Miño, de aló e de acó
no mesmo rego, na propia terra
temos un labio, e un corazón.
Non sei se sodes, non sei se somos
o fillo pródigo, ben vós, ben nós,
sei que nos peitos tiran as cordas
e os brazos téndense de acó e de aló
(A 1. 149-156)

Se reprochaba aos galegos do século XII non se tiveren sumado ó movemento independentista promovido por Afonso Enríquez, as súas ideas iberistas levábano a desexar a reunificación da Galicia tradicional por dous motivos: porque en esencia, os caracteres singulares definatorios na súa orixe deste territorio, para o autor, mantivéranse ao longo dos séculos; e porque a unión ibérica só podía producirse no lugar e a través do reencontro dos pobos onde se producira a fenda: coa superación da fronteira entre Galicia e Portugal:

Galicia e Portugal, Galicia soa,
pois Lugo e Braga sempre son o mesmo
e a gran Lisboa é mesmo patria nosa,
que ese Madrid dos mouros de Toledo

ten a misión de Dios, é o brazo forte
 da reconquista nos confins Iberios,
 é arca santa, que garda esos tesouros,
 cal garda Lugo o Santo Sacramento...;
 Se Iberia quer saber os seus destinos,
 a esfínxe pousa aquí, casteláns cegos!
 (A 1.79-94)

Cunha aperta a galegos e portugueses de ambas marxes do río Miño, simboliza Paumán o seu desexo de xuntar de novo o actual corpo desmembrado galego-portugués:

A miña patria,
 Iberia, de beira a beira
 baixo a crus e a coroa
 dunha bandeira,
 porvir fecundo,
 da cabeza de Europa,
 que a foi do mundo.

Dende a dreita do Miño
 vaia unha apreta
 para os irmaus da esquerda
 dun crente poeta;
 xunten meus brazos
 un corpo grande e forte
 dos dous pedazos.

(PIMS 9. 43-56)

2.3. Actitude estética. Liñas poéticas

Recoñecemos claramente na obra literaria de Martelo Paumán as tres liñas poéticas presentes a finais do século XIX nas tres figuras centrais do Rexurdimento (Rosalía, Curros y Pondal) e nos outros poetas chamados por Carballo Calero (1981: pp. 399-469) “diádocos e epígonos”: 1. a intimista, 2. a social-patriótica e 3. a costumista-realista. A estas podemos engadir, como máis salientables: 4. a satírica, 5. a nobiliar e 6. a historicista.

2.3.1. A poesía intimista.

As composicións petencentas a este núcleo temático son reveladoras das profundas crenzas relixiosas do poeta, amosan as súas reflexións sobre a perda dos seus seres máis queridos: seu pai, súa nai, seu fillo e, como observamos nos seguintes versos, contemplan o sentimento da terra como un bálsamo capaz de aliviar o sufrimento humano:

Na terra donde nacimos
 as penas non doen tanto,
 nin son as covas tan soas;
 que están os avós debaixo
 (LG 6.1-4)

Mención á parte merecen as poesías centradas na temática amorosa, especialmente aquelas que xorden das lembranzas do frechazo e posterior desengano do seu primeiro amor ou da representación da que foi a súa esposa como a persoa capaz de facerlle recuperar a felicidade e as ganas de vivir:

Fuxindo pasa
 como unha fada
 revolta á falda
 no lindo pé
 como unha sombra,
 como soñada;
 tócache..., pasa;
 xa non se ve
 (PS 6. 25-32)

véxolle un alma
 tan alta e pura
 naqueles ollos
 de serafín,
 que, cando pasa,
 ¡miña ventura!
 digo: é meu ánxel,
 que veu por min.
 (PS 6. 41-48)

2.3.2. *Social-patriótica.*

Moitas son as composicións transmisoras da ideoloxía e do compromiso político-social do autor.

En “Introdución” (LG 1), por exemplo, asume unha función social para denunciar os agravios contra Galicia por parte do propio pobo galego:

Xa sei qu’ao mundo vin na triste hora
 que Galicia, a fidalga, os seus fulgores
 na tumba garda, e malferida chora,

e non son, ¡triste patria!, seus doores
 por desdicha maior vidos de fóra,
 qu' o propio seo múchanlle os maiores.

(LG 1: 9-14)

A defensa a ultranza do sistema foral é un tema recorrente na obra do poeta, e así o vemos reflectido nos poemas titulados “A Galicia” (LB 1), “A misión dos bardos” (LB 4) “Himno militar gallego” (LB 7), “A Xan de Ouces” (LB 8) ou “Os foros” (LG 31).

Neles afirma que o tradicional sistema foral galego facía os xornaleiros propietarios do usufruto das terras e cubría as súas necesidades a cambio dunha escasa renda foral, ofrecía a protección do señor e supuña un antídoto contra a fame en Galicia e contra a nefasta sangría da emigración:

Entonces; os xornaleiros
 puideron ter propiedades
/
 e chegar a cabaleiros.

(PS 8.13-16)

Labradores a millares
 e cabaleiros a centos
 por dous cartos pra os conventos
 tiñan terras e casares

(PS 8.17-20)

E polos foros, benditos,
 pé dos pazos e castelos
 co os señores era velos
 cal coas galiñas os pitos.

(PS 8.25-28).

Fóra contos, fóra sonos,
 para dete-la emigración,
 fai dos xornleiros donos,
 con foros n aterra ponos
 e baixa a contribución.

(LG 31.1-5)

Coherentemente con estas conviccións, en “Din que a toupa polo rabo” (LG 22) critica a cegueira dos campesiños galegos que pensan arranxar os seus problemas económicos fóra de Galicia e en “Do traballo” (LG 24) repróchalles o abandono do labor no campo para ir procuralo na cidade:

Din qu'a toupa polo rabo
 co sapo os ollos trocou;
 galleguiños de Bos Aires,
 ¿quen foi máis toupa, ela ou vós?
 (LG 22)

Ides fóra a traballar
 a terras donde n'hai que;
 ás cidades a buscar,
 dond'hai brazos a sobrar,
 traballo, que ninguén dé.
 (LG 24.61-65)

Volve ós eidos, labrador,
 que é lei de noso Señor,
 xa desd'os tempos de Adán,
 do corpo darll'o sudor
 á terra que nos dá o pan.
 (LG 24.66-70)

Un bo número de poemas, coma os titulados “Do traballo” (LG 24), “Himno militar gallego” (LB 7) e “Primaveira” (PS.9.), son testemuñas das súas ideas políticas e refírense, polo tanto, implícitamente, aos conceptos de antiliberalismo, redención de España, dexeneración, carlismo, patriotismo, rexionalismo, celtismo e iberismo:

¿Non sabrán qu'o capital
 é propio de quen o ten;
 e si o quere par'o ben,
 non ha de botalo a un can
 por parolas de ninguén?
 (LG 24. 46-50)

III

Fidalgos bardos, cantando avante,
 ferver o sangue nos peitos fan.
 ergueuse a onda, rompe xigante,
 ¡a donde os fillos de Brigo irán?

IV

Por lei da raza, da historia a fada,
o albor pregoa da redención;
na triste España dexenerada,
Pelaio é o símbolo, nosa a misión.

V

Bandeira santa do Sacramento,
¿a quen divina non porás lei
cando berremos con forte alentó
brandendo as fouces, Dios, patria e rei?
(LB 7. 9-20)

A miña patria, Iberia,
de beira a beira
baixo a crus e a coroa
dunha bandeira,
porvir fecundo,
da cabeza de Europa,
que a foi do mundo.
(PS9. 43-49)

2.3.3. *Costumista-realista*

Exemplifican a temática costumista-realista poemas descritivos da paisaxe canónica galega, onde o escritor procura a exaltación e o contraste da Galicia rural, a urbana, a popular e a aristocrática.

Así acontece en “Cántigas” (LG 15), por exemplo, cuxos versos aluden tanto ao trigo de Bergantiños, ao viño do Ribeiro, ás foliadas ou a un gaiteiro da Galicia rural como á Galicia aristocrática da torre de Alcándora e os Ocampos:

Para trigo Bergantiños
e para viño o Ribeiro,
para as nenas foliadas,
e bos mozos , e un gaiteiro.

Torre d’Alcándora forte
do lugar de Riotorto,
¿dónde van os teus Ocampos
que te gardaron dos mouros?
(LG 15. 1-8)

En “Entre os penedos de Traba”, o contraste establécese entre a paisaxe agreste das *aigas* (LG 11.2) ou a dos *penedos de Traba* (LG 11.1) –pola que Martelo amosa, claramente, preferencia– e a paisaxe das *árbores* (LG 11.3) e dos *paxariños* (LG 11.4) da Galicia urbana:

Entr’os penedos de Traba
Teñen as aigas os niños,
Nos árbores das cidades
Solo vexo paxariños.
(LG 11. 1-4)

Pertencen tamén a este mesmo núcleo temático as poesías “San Xosé de Rianxiño” (LG 20) e “Santa Xusta de Moaña” (PS 1).

O primeiro alude aos moitos naufraxios que teñen lugar nas costas galegas:

San Xosé de Rianxiño
que estás na beira do mar,
conta as pincheiras que salen,
dime cantas volverán.
(LG 20)

O segundo baséase na descrición da tan coñecida romaría citada no título do poema, e nel salientan os versos alusivos aos exorcismos que nesta celebración tradicional se levan a cabo:

O exorcista co seu libro,
o hisopo esparxendo a agua,
“solta o demo”, berra e berra,
encarado coas coitadas,
que a fin, cospindo os cabelos
que tomaron cando a parva,
ou nun arrote, que fede,
ou vía non limpa, ou casta,
ceiban os sopostos demos
caéndose estomballadas.
(PS 1. 37-46)

2.3.4. *Satírica*

Todas as biografías realizadas sobre Paumán coinciden en salientar a súa vertente satírica: a sátira lingüístico-literaria contra os poetas defensores dunha liña popularista no cultivo literario do galego e a sátira persoal.

A sátira lingüístico-literaria é o eixe vertebrador das dúas partes de que consta o longo poema titulado “Os afillados do demo”, ademais de ser un tema recorrente na súa obra.

O seu posicionamento a prol dun aristocraticismo literario –como cómpre a unha cultura, como a galega, con fondas raíces históricas– e, consecuentemente, o seu enfrontamento coa literatura popular cultivada polos malos poetas rexionais, faise patente, por exemplo, nos seguintes versos do poema “Introdución”:

Ten d’Ossián sublime poesía
c’as brétomas das súas alboradas;
a grande maxestá daquel seu día
cal os fachos nas olas enriscadas;
clara historia, e no labio fidalguía
(LG 1. 23-29)

Ten follas d’ouro a presas dos mosteiros
recendendo nas graves soedades,
nos castelos das cumes dos outeiros
donde os xenios están doutras edades;
nas tumbas dos seus grandes cabaleiros,
na cencia e nas virtudes dos seus frades
(LG 1.33-38)

Non é como algúns contan, ¡malfadados!,
dos, con perdón, poetas rexionales,
os que dun pote ou xarro fan tinteiro
e Malvinas das mozas do roeiro
(LG 1. 21-24)

En “¡Hey ti! Poeta de Anllóns” (LG 10) os poetas satirizados son, segundo comenta o autor en nota, os *abellóns Da abellariza das letras gallegas* (LG 10.4) e apela a Pondal para que o acompañe na empresa iniciada en 1885, cando publicaba en solitario a primeira parte de *Os afillados do demo*. A este respecto, comenta tamén en nota:

“Véxanse *os afillados do demo*, sátira executoria contra maos escritores, que publicou o autor no ano 1885, e quedou por sentenza consentida e firme, sin que ninguén a contradixese en nove anos, sendo a primeira crítica literaria na historia das letras gallegas; ben necesitadas, por certo, d’ unha chamada á bon camiño”. (Martelo Paumán 1894:8)

A sátira persoal é utilizada en “Reto” (PS.5) para contestar ós ataques dirixidos contra os poetas por un matemático e, en “A don Eduardo Pondal”, para responder ós ataques que, por un mal entendido, lle dirixe o seu amigo, o poeta de Anllóns. Neste último poema, Martelo Paumán –baixo e pseudónimo de Martín– e Eduardo Pondal –agachado baixo a falsa identidade de

Kirkenvool– revitalizan os ataques persoais que trobadores e xogares se dirixían na nosa lírica medieval:

Mais como a Martín conozo
 E a Kirkenvool no'olvidei;
 Cal cómpre contestarei,
 Que, si roncas ti de mozo,
 Tamén eu te roncarei.
 (PSMS 7. 6-10)

2.3.5. *Nobiliar*

Os poemas máis representativos da temática nobiliar son aqueles que aluden á condición aristocrática do bardo e aos seus bens patrimoniais: o pazo de Rianxo en “Lembranza” (LB 5) e o vínculo do Pombal ou Torres de Vimianzo en “Encantos” (LG 17), “A sombra do normando” (LB 14) e “As Torres de Vimianzo” (LB 16):

Ouh, pazo de Rianxo,
 da balcoada de pedra,
 ¡canto me acordó de ti!
 (LB5. 1-3)

Nas torres de Vimianzo
 din qu'hai un mouro encantado;
 homes e nenas, co medo,
 de noite pasan de largo
 (LG17. 1-4)

Cando eles, xa alleos, da terra esquencida,
 vendían por cartos, cal Xudas a Cristo,
 ese sanguenosa, moimento de pedra
 dos tempos primeiros das artes nacido,
 berrei eu: da casta non sal torre e couto,
 a casta i os cartos, aquí están, meus tíos
 (LB16. 65-70)

2.3.6. *Historicista*

A liña historicista característica da Escola Formalista, ubicada nun plano aristocrático e baseada en evocacións lendarias, desenvólvese, fundamentalmente, no poema “O brinde. Romance do século XV” (PIMS 14) e nas lendas históricas *Andeiro e As Torres de Aviño*.

“O brinde. Romance do século XV” narra as loitas entre Fonseca e Moscoso e estrutúrase en tres apartados que poetizan os seguintes acontecementos históricos:

No primeiro apartado: o apresamento de Fonseca nas torres de Vimianzo, o incendio das torres, a apropiación das mesmas por Fonseca, o sitio a Santiago, a morte de Bernald Yáñez e a recuperación das torres, empresa que se propón emprender o seu sobriño, don Lope, señor de Altamira.

No segundo: o combate nas torres de Vimianzo, a vitoria de don Lope de Moscoso, a rendición de Mariño de Lobeira e o aforcamento de Fernando Xinzo.

No terceiro: o xantar dos nobres despois dun día enteiro de contenda e o brindado final.

O poema é autobiográfico, pois a reconquista das torres de Vimianzo, en poder de Fonseca, é levada a cabo por don Lope de Moscoso, Sancho Ulloa, Diego de Andrade, Gómez Pérez das Mariñas e o mariscal don Suero de Soutomaior que, unha vez recuperadas as torres, polo vizconde Andeiro brindan cando un dos seus avós di:

queira Dios señor teñan
que do sangue dos cinco
nas súas veas xunte.
Por noso neto, amigos
(PIMS 14.204-206).

ANDEIRO. Poema histórico brigantino da unión ibérica. Século XIV

O conde Andeiro, devanceiro do escritor, fora un nobre galego do século XIV partidario, coma case toda a nobreza de maior raigame en Galicia, do lexitimismo no poder, representado por Pedro I de Castela e garante dos dereitos tradicionais da nobreza galega, e enfrontado á alternativa de Enrique de Trastámara, fillo ilexítimo de Afonso XI, representante da reseñorialización que, co seu triunfo, se levou a cabo en Galicia. Unha vez derrotado o petrismo, a nobreza lexitimista desaparece do panorama galego, sendo as súas posesións e títulos usurpados pola nobreza partidaria de Enrique de Trastámara.

O pensamento de Andeiro e dos nobres exiliados en Portugal fixo na unión ibérica fíxolles albergar esperanzas no casamento de dona Beatriz –filla de don Fernando e dona Leonor, reis de Portugal– con don Xóan, rei de Castela, con quen finalmente casaría; pero esta política de unión de España e Portugal era rexeitada polo pobo portugués.

A descrición do historiador portugués Fernão Lopes do estourido da revolución que se prolongou en Portugal de 1383 a 1385 baseouse na conxura do mestre de Avís –futuro rei de Portugal– e dos nobres contra o poder e a acción de Andeiro, co pretexto da súa relación incestuosa coa raíña (Pimenta Ferro 1983: 71).

Neste punto, eríxese Martelo en defensor da honra do seu devanceiro e da raíña dona Leonor, esgrimindo ó seu favor a condición nobre de ambos e o partidismo de Fernão Lopes.

Ó final do poema, nuns versos encabezados cun apóstrofe aos brigantinos, os seus paisanos, informa Paumán de que o exilio do conde Andeiro rematou cando os seus restos mortais foron trasladados a Galicia e de que estes repousan na coruñesa igrexa de Santa María do Campo.

No soneto que, a modo de síntese e conclusión final, pecha o poema, titulado *A Andeiro*, realiza a etopea do seu antepasado; desde o seu posicionamento a prol da causa petrista ata a lembranza da sepultura onde está enterrado.

A ANDEIRO

Ao pé da sepultura en Santa María do Campo

SONETO

Fidalgo capitán, bon compañeiro
do triste rei don Pedro malfadado,
que antes fixera anacos seu aceiro
que rendilo a Caín mal coroadado.

5. Ti que deixaches, fiel e cabaleiro,
teu couto señorial, teu eido amado
pra co-o sangue regar trono estranxeiro,
nos brazos de unha reina asesinado.
Xan Fernández de Andeiro, alta figura
de grandez, de amor, de desventura,
mártir da unión de Iberia, a túa lousa,
que inda a gloria pra ti foi triste cousa,
que olvidade che está!; tan soo murmura
teu nome, quen o herdou, na igrexa escura.

“As Torres de Aviño. Lenda histórica. Século XV”

O poema está estruturado en oito cantos e o seu contido remítenos ós amores románticos – por apaixonados e imposibles– de Rosa de Ocampo e don Alonso de Medín e á Idade Media, ás revoltas irmandiñas, con alusións históricas concretas a Rui Xordo, cabeza dos irmandiños, coa narración pormenorizada do asalto irmandiño ás torres de Aviño e coa descrición dos elementos arquitectónicos da fortaleza medieval asaltada e das armas utilizadas no asalto, armas ás que aluden, por exemplo, os seguintes versos:

Agólpanse os do castelo
na deserta praza d’armas,
cóbrenos medios arneses,
empuñan fortes machadas,
picas, algunha ballesta;
e outros, moi poucos, espadas.

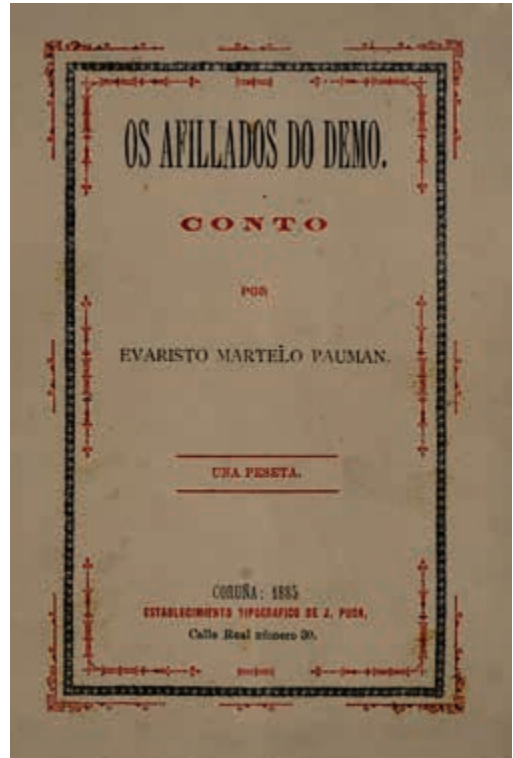
(Canto 6º: “O asalto”, vv. 207-212)

3. Aportación de Evaristo Martelo Paumán ó patrimonio histórico e cultural de Galicia

Para constatar unha das principais aportacións de Paumán ao patrimonio histórico e cultural de Galicia, temos que nos remitir a fundación, no seo da Cova Céltica, da Escola Rexional de Declamación, e lembrar, entre as obras do seu repertorio, a presenza do pri-

Escudo na fachada do pazo de Martelo, Rianxo

Portada de *Os afillados do demo*

meiro monólogo teatral da literatura galega. Titúlase “Rentar de Castromil” e foi escrito por Evaristo Martelo Paumán.

No que respecta ao seu compromiso xeracional coa recuperación lingüística do idioma, como xa indicamos anteriormente, vai ter un papel protagonista porque, se a literatura galega debe ós escritores da Escola Coruñesa seren os pioneiros na adopción dun compromiso de re-xeneración lingüística e literaria, demostrando a capacidade do idioma galego para a expresión científica e literaria e amosándose belixerantes con aqueloutros escritores que, en palabras de Carré Aldao, “pulcros y atildados, al escribir en castellano, se convertían en verdaderos bufones al usar el gallego” (Carré Aldao, 1911: 93), entre eles, foi Martelo Paumán o primeiro que, coa publicación do seu poema satírico *Os afillados do demo* –co que fustiga os malos escritores rexionais, marcándolles os defectos nos que incorren– chamou á loita para desenmascarar os inimigos do verdadeiro rexurdimento da lingua e da literatura galega. Así é recoñecido polos seus biógrafos e o propio escritor corrobora este dato no artigo “Sobre los orígenes del gallego”, dicindo: “Certo, ben certo, como dí ó Sr. R.G.V (Rivera García), que ó primeiro, quero dicir en orde, que nas letras gallegas quixo dar comenzo á un tempo de crítica e de esame fun éu” (Martelo Paumán 1896: 2, apud Rivera García 1896: 4).

Historicamente, tamén se reconece a súa decisiva influencia exercida no despertar e posterior afianzamento do compromiso de Castelao coa lingua galega. Así o reconecía o propio Castelao no capítulo de agradecementos na homenaxe que se lle tributou en Lugo o 19 de xuño de 1932 cando, despois de lembrar a invitación recibida unha tarde para acudir ó pazo de Rianxo, e como Paumán lle deixara mollar unha rebanda de pan de trigo no seu chocolate, afirmaba que falaba en galego, que nunca deixara de falalo e que o falaría sempre, desde que Evaristo Martelo o animara coas seguintes palabras: “Fala o galego como eu, pois xa o falaba un antecesor meu, Payo Gómez Charino, cando Galiza era unha nazón”. Esta cita textual difire substancialmente da expresada nas *Crónicas* de J. A. Durán. Aquí lemos: “Falar galego –rapaz– non é falar mal, é falar diferente” (Durán 1981: 189). O devandito autor márcase como obxectivo salienta a influencia cultural exercida en Rianxo pola familia dos Martelo –xunto cos Goday e cos Viturro, unha das máis poderosas de Rianxo– e corraxir o silencio cernido sobre a figura de Paumán, silencio tanto máis inxusto canto que o seu biógrafo afirma atopárense “entre los cascotes de derribo del viejo pazo de los Sotomayor, y en el papel callado, esporádico, pero hondo, jugado por [...] don Evaristo”, as raíces, as orixes do papel protagonista xogado por Rianxo dentro da cultura galega nos últimos cen anos. Refírese, por unha banda, á influencia exercida no xove Castelao, recién chegado das Américas, ó contradicilo coa sentenza xa citada: “Falar galego –rapaz– non é falar mal, é falar diferente”; por outra, ó maxisterio a prol da cultura galega exercida no seu pazo de Rianxo sobre as xuventudes intelectuais da localidade que aquí acodían a visitalo. O labor de Martelo prende en José Arcos, a través de cuxo maxisterio pasaría a Castelao, Enrique Correa e outros membros da mesma xeración; e desde as aulas de Arcos e Correa arraiga nas xeracións culturalmente máis activas dos anos vinte e trinta; e estamos a falar de personalidades da literatura galega da talla de Manuel Antonio e de Rafael Dieste.

Creemos que os datos aportados, xunto coa extraordinaria calidade literaria de Evaristo Martelo Paumán, son motivos suficientes para reconecer que a súa recuperación e interese para as letras en Galicia resultan incuestionables e para concederlle un posto relevante na historia da literatura galega. 🗨️

Bibliografía citada

- BARREIRO FERNÁNDEZ, X.R. (1976) *El carlismo gallego*. Santiago de Compostela: Pico Sacro.
- CARBALLO CALERO, R. (1981). *Historia da literatura galega*. Vigo: Galaxia.
- CARRÉ ALDAO, E. (1911) *Literatura gallega*. Barcelona: Maucci.
- CRESPO POZO, J. S. (1997) *Blasones y linajes de Galicia*. A Coruña: Ediciones Boreal.
- DURÁN, J. A. (1981): *Crónicas 3. Entre la Mano Negra y el nacionalismo galleguista*. Madrid: Akal Editor.
- FERNÁNDEZ CASANOVA, C. (1981) *La Sociedad Económica de Amigos del País de Santiago en el siglo XIX*. Sada: Edicións do Castro. Cuadernos do Seminario de Sargadelos 36.

- GONZÁLEZ SEOANE, E. X. (1994): "Concepcións do galego estándar nos gramáticos galegos do século XIX". *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas*. Sección VI. Galego. Sección VII. Romania Nova. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa, vol. VI, pp. 75-88.
- HERMIDA, C. (1992): *Os precursores da normalización. Defensa e reivindicación da lingua galega no Rexurdimento (1840-1891)*, Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- MARTELO PAUMÁN, E. (1894) *Líricas gallegas*. A Coruña: Imprenta de Viúda de Ferrer e Hijo.
- MARTELO PAUMÁN, E. (1896) "Los orígenes del gallego". *Revista Gallega* 50: 4.
- MARTELO PAUMÁN, E. (1900) "A D. Alfredo Brañas". *Revista Gallega* 260: 1-2.
- MARTELO PAUMÁN, E. (1922) *Andeiro, poema histórico brigantino da Unión Ibérica (século XIV)*. A Coruña: Imprenta de Zincke Hermanos.
- MARTELO PAUMÁN, E. (1919) *Landras e bayas: versos*. A Coruña: Terra a Nosa!, suplemento de *El Noroeste*, volume 15.
- PIMENTA FERRO TAVARES, M. J. (1983) "A nobreza no reinado de D. Fernando e a sua actualiação em 1383-1385". *Revista de História económica e social* 12: 45-89.
- RENERO, V. M. (1999) *Diccionario del mundo celta*. Madrid: Aldebarán.
- RIVERA GARCÍA, Valentín (1896). "Los orígenes del gallego". *Revista Gallega*: 48: 2.

Siglas

- A *Andeiro, poema histórico brigantino da Unión Ibérica (século XIV)*, 1922, A Coruña: Imprenta de Zincke Hermanos.
- LB *Landras e bayas*, 1919, A Coruña: ¡Terra a Nosa!, suplemento de *El Noroeste*, volume 15.
- LG *Líricas gallegas*, 1894, A Coruña: Imprenta de Viúda de Ferrer e Hijo.
- PIMS Poemas inéditos (manuscrito)
- PS Poemas soltos
- PSMS Poemas soltos (manuscrito)
- PLMS *Poesías Líricas* (manuscrito).
- TA *Torres de Aviño*

O escultor Xosé Rivas e a iconografía da Virxe do Carme mariñeira

MANUEL UXIO GARCÍA BARREIRO

1. Procedencia da advocación á Virxe do Carme

Conforme amsa a tradición cristiá, as orixes da nai de Deus, na súa advocación como Virxe do Carme, retrotraese á visión que tivo o profeta Elías, dende o cumio do israelita Monte Carmelo, dunha nube branca que emerxendo do mar elevábase cara ao ceo, segundo está salientado na Biblia. Esta visión foi interpretada polos primitivos cristiáns como un compromiso divino vencellado a que Xesucristo ía nacer dunha muller sen pecado orixinal.

O topónimo Carmelo, procede da verba hebrea “*karmel*” que significa “*xardín*” e neste monte, dende os comezos da cristiandade, xurdiron monxes anacoretas que logo constituíron unha comunidade destinada, preferentemente, a darlle culto á Virxe María.

A citada comunidade foi o xermolo da orde do Carmelo, coñecida tamén por “*orde carmelita*” que no século XIII tivo un superior xeral chamado Simón Stock quen, despois de pasar seis anos nun mosteiro erguido nos arredores do monte israelita, elixiu volver á súa terra inglesa diante do perigo de que os mouros invadisen esa zona e destruísen o convento. Denantes de abandonar o lugar, o superior tivo a derradeira xuntanza cos frades para loar á Virxe María, como “*Estrela do Mar*”, pola causa da salientada visión do profeta Elías.

De acordo tamén coa tradición cristiá, estando Simón na súa terra británica, na data do 16 de xullo de 1251, apareceu a Virxe para doarlle un escapulario, baixo a promesa de que non irían ao inferno os crentes que o levasen posto no intre de morrer. O escapulario que deriva da verba latina “*scapulae*”, co significado de ombro, é unha especie de mandil, confeccionado con tela marrón, que dispón dunha abertura para que por ela entre a cabeza de cada monxe carmelita, que a partir dese ano íano vestir, cinguido ao peito e ás súas costas. Na parte dianteira leva gravado o escudo da orde do Carmelo, formado por un monte rodeado de tres estrelas cunha cruz no cumio; o escudo tamén se grava nun segundo modelo, máis cativo, que se elabora con dous cadros de tela, unidos por cordóns.

No 1322, cando percorreran 71 anos dende a entrega do escapulario, o papa Xoán XXII, semella que tivo outra aparición da Virxe para facerlle a promesa de que todas as persoas que finasen co escapulario posto, ademais de non ir ao inferno, libraríanse do purgatorio no sábado seguinte ao día de morrer.

A orde monástica dos carmelitas foi a encargada de espallar por todo o mundo cristián as devanditas devocións e promesas marianas, conseguindo por medio de estampas, imaxes da Virxe

Baixorrelevo do retablo no que se encontraba a imaxe anterior. Aparecen as tallas dun papa, bispo, crego, frade, home e muller entre lapas do purgatorio. Na actualidade descoñécese o seu paradiroiro

Imaxe da Virxe do Carme do século XVII, restaurada recentemente, que formou parte dun retablo da igrexa de San Martiño de Moaña, dedicado ás “Ánimas do Purgatorio” e que foi mandado desmontar polo párroco no ano 1952

do Carme e sermóns que o pobo, daquela moi crente, entregárase a poñela en práctica co obxecto de ir ao ceo con facilidade, logo de rematar a vida terrea.

No século XV a orde carmelita partiuse en dúas, a chamada dos “*carmelitas calzados*” e a dos “*carmelitas descalzos*”; os impulsores desta última orde foron os grandes místicos, Santa Teresa de Xesús e San Juan de la Cruz. No XVI, o papa Paulo V, que por proceder da orde carmelita continuou vestindo hábitos brancos, dando orixe a que seus sucesores tamén os adoptaran, fixou a festa da Virxe do Carme na data do 16 de xullo, aniversario da súa aparición a San Simón Stock.

2. Primeiras imaxes da Virxe

A orde carmelita deseñou unha iconografía da Virxe do Carme doándolle un escapulario ao seu santo, Simón Stock, e logo do Concilio de Trento, no século XVI, comezan a tallarse imaxes dela enriba dunha nube de onde emerxen tres anxos, representando a visión do profeta Elías; tamén se encontran nalgúns petos, ánimas ardendo no purgatorio que substitúen aos anxos e as nubes, baixo o obxectivo de lembrar que a misión mais importante dela, era a de baleirar ese lugar de tránsito cara ao ceo.

A iconografía sinalada, impúxose nas igrexas ao longo dese século e nos seguintes, debido á propaganda que dela facía a orde carmelita e logo a franciscana, moi devota das chamadas “*Benditas Ánimas*” que se tallaron nos petos; nalgúns deles esculpíanse imaxes da Virxe do Carme, San Francisco (fundador da orde) e San Antonio. Complementábanse as esmolos dos *petos das ánimas*, coa venda dos hábitos franciscanos para amortallar os cadáveres das persoas podentes que deste xeito, acadaban moitas indulxencias.

3. A Virxe do Carme vencellada aos homes do mar

Dende os inicios do cristianismo, os principais protectores da xente do mar foron: San Pedro, San Telmo e a Virxe do Rosario; non obstante, en 1784, o almirante que mandaba unha expedición organizada en Cartaxena para loitar contra os piratas alxerianos, impulsou entre os seus mariñeiros o culto á Virxe do Carme, lembrando os escritos de San Simón Stock que relacionaban o seu nome co de “*Estrela do Mar*” e tendo en conta que os astros axudaban moito á navegación dese tempo.

A antedita devoción fíxose moi popular entre os mariños de guerra; tanto é así que o 19 de abril de 1901, a raíña rexente, María Cristina, promulgou unha Real Orde proclamando á Virxe do Carme patroa da Mariña de Guerra e o 28 de xuño dese mesmo ano declarou o 16 de xullo día festivo para todas as xentes do mar.

Os mariños de toda España, con maioría de procedencia galega, tiñan a obriga de cantar nos barcos, a *Salve Marinera* composta nesa época; ao chegar eles ás súas parroquias costeiras, convertéronse nos máis fieis propagadores da devoción á Virxe do Carme. Deste xeito comezouse a honrala na dobre advocación de intercesora das ánimas e dos mariñeiros.

4. Nova iconografía da Virxe do Carmen, creada polo imaxineiro compostelán Xosé Rivas Rodríguez e continuada polos seus fillos

Cos antecedentes expostos chégase á conclusión de que faltaba algún imaxineiro que dese forma a unha nova iconografía mariana, destinada a relevar a súa relación coa xente do mar. Entón, aparece o gran tallista compostelán Xosé Rivas Rodríguez, nado en 1885 e falecido no 1950 aos 65 anos de idade, asociado en 1916 co cura párroco de Santa María de Cedeira, cuxa maior obsesión era beneficiar ás familias de preto dun cento de mariñeiros, mortos nun horrible naufraxio.

Froito desa unión é a primeira imaxe mariñeira de Rivas, que realmente non representa a Virxe do Carme, posto que leva un hábito azul liso, sen escapularios; isto débese a que foi entronizada na Igrexa Parroquial de Santa María de Cedeira, para substituír a antiga talla da patroa, cuxa festa se celebraba cada 15 de agosto.

O motivo de que dita Virxe, que logo se chamou Nosa Señora do Mar, se representase por vez primeira desta forma débese aos seguintes feitos:

- Nos comezos do século XX saíron dende a ría de Cedeira, cara ao mar aberto, varias traíñeiras de remo e vela con sete mariñeiros en cada unha e cando chegaron ao seu destino, levantouse unha forte tempestade que as afundiú todas.

Imaxe de Nosa Señora do Mar, entronizada en 1917 na igrexa parroquial de Cedeira, nunha composición fotográfica de Luís Barge, que se desprazou en barco ao lugar do naufraxio

con manto claro, camiñando sobre as augas embravecidas do mar aberto para recoller coa súa man dereita a un mariñeiro que, como todos desa época, ía equipado con traxe de augas de tela, impermeabilizada con aceite de liñaza, e levaba na cabeza un gorro ou “*sueste*” do mesmo material o cal, xunto con outros dous, tapados polas ondas estaban a punto de afogarse.

- Esta nova imaxe foi transportada, no ano 1917, dende Santiago ao porto da Coruña, onde estaba atracado un barco de vapor denominado *Sotana*; a bordo del navegou rumbo a Cedeira, na compañía doutros pesqueiros, nunha vistosa procesión marítima, preludio de moitas outras que continúan celebrándose nas costas galegas.
- Ao chegar a Cedeira e non haber peirao daquela, o barco quedou varado na praia e alí mesmo, todo o pobo descalzo recolleuna para subila en procesión ata pousar na igrexa parroquial e presidir o seu retablo maior.

Por facerse moi popular a devandita imaxe, algunhas parroquias costeiras de Galicia encargáronlle ao salientado imaxineiro outras parellas, pero xa na súa advocación de Virxe do Carne; é

- Como é lóxico, a traxedia cebouse nunha meirande parte das casas da parroquia e con ela, as conseguíntes secuelas de pobreza e fame.
- Nese tempo rexía a freguesía de Cedeira un crego moi humano e caritativo que empregou a súa vida e patrimonio na axuda dos pais, viúvas e orfos da pobre xente do mar e tan obsesionado estaba con eses mesteres que unha noite soñou que a Virxe María, baixaba do ceo para recoller aos citados náufragos.
- Ese soño conmocionouno de tal maneira que fixo unha viaxe a Santiago de Compostela, co obxecto de que un escultor da época, que comezaba a ser coñecido, puidese facer un bosquejo que dera lugar a unha nova imaxe mariana.
- Foi entón cando se encontra con Xosé Rivas Rodríguez, que aínda estaba na mocidade. Este, logo de escoitar con atención o seu relato, confeccionou un esbozo que foi do agrado do cura quen, pouco despois, asinou co escultor un contrato para tallar en madeira unha Virxe con Neno, vestida toda de azul,

dicir, cambiando seu vestido azul polo hábito marrón das carmelitas, co escapulario, tamén marrón, no peito e o pequeno de cordóns nas mans do neno Deus.

Dez anos mais tarde, en 1927, cando Xosé Rivas tiña 42 anos de idade, en plena madurez artística, remata as magníficas imaxes da Virxe do Carme Mariñeira que lle encargaron dende as parroquias de Baiona e San Martiño de Moaña.

Estas dúas imaxes, aínda cando hai algunha diferenza entre elas, son especialmente esveltas e máis traballadas que a de Cedeira, sobre todo a de Moaña, onde o artista realizou un labor fino de policromía para que destaquen, sobre o escapulario grande e o hábito marrón, filigranas estufadas enriba de láminas de ouro; logrou deste xeito que a imaxe presente unha beleza e elegancia clásica á que tamén contribúen as súas grandes dimensións, polo que se pode deducir que se trata dunha meirande obra de imaxinaría relixiosa do século XX. Este modelo iconográfico atópase tamén na igrexa da Poboia do Caramiñal e nalgunhas outras.

Imaxe da Virxe do Carme Mariñeira que se venera na igrexa de San Martiño de Moaña desde o ano 1927

5. Vida e demais obras de imaxinaría realizadas por José Rivas e polos seus nove fillos

O grande escultor, D. Xosé Rivas Rodríguez, estudou na Escola de Artes e Oficios de Santiago e no taller de escultura de Máximo Magariños e Ramón Nuñez; estableceuse pola súa conta no ano 1909, con 24 anos de idade.

O seu primeiro taller montouno na Rúa do Vilar de Santiago e nel traballaron moitos discípulos que realizaron todo tipo de imaxes relixiosas e algunhas profanas para as igrexas de Santiago, Pontevedra, Vigo, etc.

En 1926 esculpiu as imaxes para o desencravo de orixe medieval que aínda se representa na citada igrexa matriz de Moaña: Cristo articulado, Virxe Dolorosa e unha urna. Por esa época tallou tamén a imaxe do patrón desta parroquia, San Martiño.

Sáiron tamén do seu taller os pasos d'A Piedade, o Bico de Xudas e a Burriña Nazarena, imaxes que saen en procesión durante a Semana Santa de Viveiro, así como o grupo do Calvario realizado no ano 1943 para o antedita vila. Tamén realizou pasos da Oración do Horto para as

Virxe do Carme de Laxe en procesión

iconografía da *Virxe do Carme Mariñeira* nun grande número de freguesías da costa galega, fenómeno que non existe en ningún outro lugar de España. 🗿

Igrexas de San Nicolás da Coruña e a concatedral de Vigo. Recibiu igualmente encargos de fóra de Galicia, construíndo un Cristo Xacente con urna elevada por dous anos para Daimiel (Ciudad Real), en Castela A Mancha.

No ano 1934 trasladou o taller á rúa da Ensinanza 11, de Santiago de Compostela, continuando o seu labor creativo en compañía dos seus fillos e discípulos e tallando máis imaxes da Virxe do Carme Mariñeira que alternaba con outras, como o Cristo do Amor Fervoso de Vilagarcía, grupo da Milagrosa e San Xoán Bosco de Bouzas, Virxe do Perpetuo Socorro para a Igrexa de Sta. María de Pontevedra, Paso da Caída do Señor e Ascensión da Virxe da Concatedral de Vigo, etc.

A partir do ano da súa morte, 1950, os seus nove fillos seguiron a tradición familiar, esculpindo máis imaxes do Carme coa mesma iconografía que deseñara o pai malia que, en ningún caso exactamente iguais a outras tallas.

En Galicia, outros imaxineiros imitaron aos da familia Rivas, creando imaxes do mesmo estilo, polo que é común encontrar a iconografía

Bibliografía

- FERNÁNDEZ GARCÍA, M. Begoña (2000) *La imaginería religiosa. Semana Santa de Viveiro*. Lugo: Deputación Provincial de Lugo.
- RIVAS VARELA, A. *Catálogo de escultura que ha realizado mi padre José Rivas para la ciudad de Santiago de Compostela*.
- RIVAS SOILÁN, N. *Biografía de mi abuelo José Rivas Rodríguez*.
- RIVAS SOILÁN, N. *Álbum fotográfico con 10 esculturas de José Rivas Rodríguez*.

Fontes documentais

Libros parroquiais de San Martiño de Moaña. *Arquivo Diocesano de Santiago de Compostela*.

Hemeroteca do xornal *Faro de Vigo*.

Conversas mantidas polo autor co máis novo dos fillos de *José Rivas Rodríguez* e co antigo fotógrafo e correspondente xornalístico de Cedeira, *Luis Barge Díaz*.

A popularización do fonógrafo en Galicia: 1878 - 1895

XAIME FANDIÑO ALONSO, ZÓSIMO LÓPEZ PENA, HENRIQUE NEIRA PEREIRA

Equipo de investigación Canal Campus

Facultade de Ciencias da Comunicación. Universidade de Santiago de Compostela

E-mail: info@canalcampus.com

Web: www.canalcampus.es

Resumo. As innovacións tecnolóxicas na historia da sociedade moderna tiveron un papel fundamental na popularización da música. O rexistro e a reprodución sonora a partir de soportes físicos, desde os primitivos papeis encerados e os cilindros de estaño ou cera ata os máis modernos formatos dixitais, axudou á difusión de xéneros, composicións e artistas por todo o planeta. Neste artigo ilustrárase cales foron as primeiras testemuñas da chegada do fonógrafo a Galicia: como este invento entra polas cidades con porto de mar, sendo un

motivo de interese e sorpresa por parte da sociedade acomodada e espallándose en poucos anos desde as cidades ás vilas.

As pioneiras audicións públicas con reprodución mecánica de música son o precedente directo dos espazos que hoxe, no século XXI, chamamos discotecas.

Palabras clave: Fonógrafo, música popular, reprodución musical mecánica, rexistro de son, Enrique Labar-ta Pose, Thomas Alva Edison

Nunha tarde de xullo de 1877, e nunha conversación do inventor estadounidense Thomas Alva Edison cos seus axudantes, xurdiu a idea de trasladar a papel as vibracións transmitidas a través do teléfono para logo poder reproducilas de novo (Stross 2013). No mesmo día prepararon un dispositivo co que gravaron “Mary had a little lamb” (‘Mary tiña un añiño’) cun resultado regular pero que os animou a continuar experimentando, de maneira que cambiaron o papel normal por papel de estaño que enrolaron nun cilindro. O fonógrafo, nome que finalmente lle puxeron, foi presentado en público o 29 de novembro de 1877 e patentado o 19 de febreiro de 1878.

A primeira referencia a un fonógrafo na prensa galega¹ é do 13 de febreiro de 1878, cando *El Diario de Santiago* publica, na súa páxina 2, unha noticia datada en Ferrol o día 11 e procedente probablemente do *Diario del Ferrol*. Di así a nota:

“Sabemos que nuestro apreciable amigo el ingeniero de la Armada Sr. Comerma, ha encargado un fonografo aparato que ya conocen nuestros lectores por la descripcion que de él se hizo en nuestro número del viernes.

Es muy posible que por esta circunstancia el fonografo sea conocido en Ferrol antes que en todo el resto de España”.

¹ A consulta está feita na prensa dixitalizada no portal da Biblioteca Dixital de Galicia *Galiciana*.

A descrición mencionada na noticia debeuse publicar o venres 8 de febreiro no diario ferrolán, pois nas páxinas de *El Diario de Santiago* dese día non aparece. Con todo, o xornal compostelán si publica o 15 de febreiro (páx. 1-2) un extenso artigo titulado “El fonógrafo”, baixo o epígrafe “Los inventos del año 1877”, no que o describe así:

“Consiste en un cilindro sobre el que está arrollada una lámina de estaño y frente al cual va colocada la membrana de un teléfono receptor solo que esta membrana lleva un estilete cuya punta sumamente fina está casi tocando á la hoja del estaño.

El eje del cilindro colocado horizontalmente sobre dos soportes lleva un manubrio en uno de sus extremos y éste labrado en rosca por el otro, de manera que haciéndolo girar á la par que experimenta un movimiento de rotacion está sujeto á otro de traslacion.

Al recibir la membrana vibrante del teléfono adyacente, el esfuerzo producido por la corriente eléctrica intermitente transmitida desde el teléfono llamador á consecuencia de la vibracion que éste experimenta al producirse un sonido sobre su boquilla, el estilete de que hemos hablado se acerca ó separa del cilindro grabando una série de señales en sentido helizoidal [toda vez que al hacer girar el cilindro avanza tambien en la direccion de su eje] señales que nos recuerdan las marcadas en los telégrafos impresores”.

O invento debeu facerse popular axiña, polo menos de nome, pois só na prensa dixitalizada en Galiciana atopamos 192 referencias entre 1878 e 1895, ano este último no que encontramos programas de audicións públicas no diario compostelán *Gaceta de Galicia* e que escollemos como límite temporal do artigo por ser o ano no que os fonógrafos chegan por fin a vilas como Caldas ou Vilagarcía.

É posible que desde 1878 ou 1879 puidera haber xa un primitivo fonógrafo en Ferrol como anunciaba *El Diario de Santiago*, pois a revista *La ilustración gallega y asturiana* do 30 de agosto de 1879 (p. 9) indica que o enxeñeiro catalán, pero afincado en Ferrol, Andrés Avelino Comerma (Valls, Tarragona 1842-Ferrol 1917) “en los intervalos de reposo que le dejan sus tareas, ha dado á conocer además el teléfono y el fonógrafo, y escrito notables artículos científicos en varios periódicos de España”. Sabemos que no 1878 unira cunha liña telefónica a Capitanía e o Arsenal de Ferrol (Insua 2002), así que ben puido traer neses anos un fonógrafo.

Temos constancia de que xa o 12 de setembro de 1878 o Ateneo de Barcelona acolleu unha audición pública na que varios artistas coma Rincón, Rovira ou Puigjaner realizaron gravacións. Relátao, con ilustracións incluídas, o semanario madrileño *La Academia*, do 30 de outubro de 1878 (páx. 1-3).

O invento debeu facerse un oco rapidamente nos grandes centros culturais de Madrid e Barcelona, pois o diario compostelán *Gaceta de Galicia* publica, o 23 de febreiro de 1882 (p. 1), un artigo de Eduardo Pascual y Cuéllar titulado “El fonógrafo” no que escribe sobre “ese aparato, que funciona actualmente en uno de nuestros coliseos”, referíndose con seguridade á cidade de Madrid.

A Universidade de Santiago de Compostela, probablemente consciente do valor científico – máis que social– do invento, adquiriu un no curso 1883-1884 para os estudos de ciencias (Sisto 1995). Probablemente é este mesmo fonógrafo o que aínda se conserva hoxe en día na Facultade de Física (Sisto 2009), pois aseméllase aos primeiros modelos do aparello. Figura catalogado como “Fonógrafo primordial de Edison” da segunda metade do século XIX, cunha base de 22 x 15 centímetros e unha altura de 17 centímetros.

A popularidade do fonógrafo continuou medrando e ata foi fonte de inspiración de creacións literarias: o primeiro director de *El Correo Gallego*, Victorino Novo y García, publica na revista *Galicia moderna*, da Habana, o 31 de xaneiro de 1886 (p. 3) un poema titulado “El Fonógrafo” aínda que só se utiliza a palabra coma un símbolo de modernidade e como un símil da memoria.

O fonógrafo mellorado

En 1889 Edison presentou na Exposición Universal de París unha versión mellorada do seu fonógrafo, e a partir deste ano aumenta a presenza do seu invento considerablemente. A inauguración foi o 6 de maio, e o diario compostelán *Gaceta de Galicia*, do día 8 indica (p.3):

“El fonógrafo Edison funcionó perfectamente repitiendo un discurso pronunciado por Mr. Grevy, cuando era presidente de la república”.

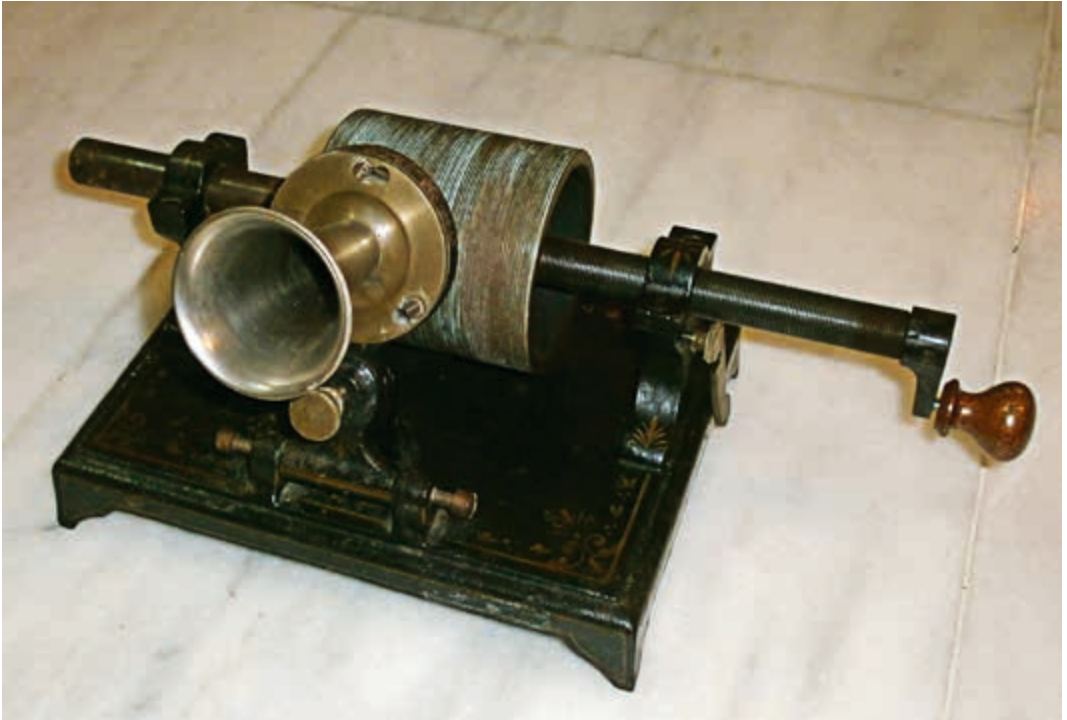
Xa o 23 de agosto de 1890 atopamos o primeiro texto en galego onde se menciona o invento. É no semanario de Lugo *A Monteira*, na que se publica (p. 5) unha recensión do libro *Cousas d’as mulleres*, de Xesús Rodríguez López:

“N-as discriucións, d’as qu’está ben abundant’o poema d’o Sr. Rodriguez López e n-os diálogos, cheg’a poñerse a grande altura: a natureza é perfectamente ritratada, e n-a pruma d’o Sr. Rodriguez non parez sinón que hacharon as conversas d’os rapaces n-as ruadas festas e romaxes, un verdadeiro fonógrafo, tal é a esautitú con que s’alcontran copeadas”.

A Fundación Fernando Blanco de Lema, de Cee (A Coruña), posúe un fonógrafo que “foi mercado no curso 1890-91 en París, posiblemente na Casa G. Fontaine, na que se mercaron a maioría das pezas do gabinete de física”, segundo nos explica o secretario da Fundación Fernando Blanco de Lema e coordinador do Museo, Darío Areas Domínguez, quen ademais sinala que “a selección dos aparellos a mercar posiblemente foi realizada por José Casares Gil, que foi mestre na Fundación xusto antes da compra dos aparellos”.

As audicións públicas deberon poñerse de moda a partir de 1893, pois o diario compostelán *Gaceta de Galicia*, do 16 de setembro (p. 2) dese ano, indica:

“Los vigueses son los primeros que pueden apreciar en Galicia los adelantos del fonógrafo.”

Fonógrafo. Imaxe cedida pola Fundación Fernando Blanco de Lema de Cee

Procedente de Chicago acaba de desembarcar en Vigo el norteamericano Mr. Shelton y se dispone á exhibir hoy en el Café Méndez Núñez un fonógrafo de su propiedad.

Los concurrentes podrán oír canciones cubanas, las mas famosas composiciones de música norte-americana ejecutados por bandas de 70 profesores.

El fonógrafo se instalará en el restaurante desde las cinco de la tarde hasta las doce de la noche”.

Tamén había expectación en Santiago, pois o mesmo periódico sinala o día 23 de setembro (p. 2): “Es probable que, después de permanecer en Vigo una corta temporada el propietario del fonógrafo que allí se exhibe estos días, venga a presentarlo al público de esta ciudad”.

E o diario *El Lucense*, do 6 de decembro, anuncia (p.2):

“En el vapor correo María Cristina ha llegado á la Coruña D. Lorenzo Colis, procedente de Chicago, el cual piensa exponer al público el fonógrafo americano, único que ha salido hasta ahora de los talleres del célebre electricista Mr. Edisón.

Según noticias dentro de breves días lo expondrá al público, cuyas audiciones serán diarias”.

A *Gaceta de Galicia*, do 22 de decembro de 1893 (p. 2), trae xa noticias concretas sobre gravacións na Coruña.

Outro fonógrafo foi exposto desde o 15 de abril de 1894 na Coruña, no Cantón Grande 18 baixo, onde se podía escoitar “una colección de discursos de eminentes hombres y piezas de música cantada y tocada por los mejores artistas”, di a *Gaceta de Galicia* do 17 de abril de 1894 (p.2). Estrader e Villoslada, promotores das audicións da Coruña, tamén o levaron a Santiago, indica a ‘*Gaceta de Galicia*’ do 19 de maio (p.2):

“FONÓGRAFO.- Después de haber sido galantemente invitados por los señores Estrader y Villoslada, dueños del aparato fonográfico, que acaba de instalarse aquí, hemos tenido el gusto de escuchar el numeroso repertorio que trae de música, canto y recitado, de cuya agradabilísima sesión familiar hemos salido tan bien impresionados, que describir con justicia la admiración que nos ha causado la fiel reproducción de todos sus números, sería imposible, puesto que aún viéndolo, no se cree ni concibe hasta que grado ha podido llegar la misteriosa conquista del saber humano, por la privilegiada cabeza del inmortal Edison, autor de tan precioso y delicado aparato.

No nos cansaremos de repetir y excitar al público santiagués, que no desaproveche la propicia ocasión que se nos presenta, de admirar lo que nunca hemos visto, en la seguridad que todos saldrán complacidos y deseosos de volver.

La aceptación que este mismo aparato ha tenido en la Coruña, donde ha sido visitado por la más alta sociedad, garantiza y es el mejor elogio que podemos hacer de él.

Dicen de la Coruña:
 Una hermosa sección del orfeón «El Eco» concurrió previa invitación al local de la calle Real en donde se halla instalado, el fonógrafo que exhibe un americano llegado recientemente a La Coruña teniendo por objeto la visita, el que el mismo forastero pudiera impresionar aquel aparato y con algunos de los hermosos coros que constituyen el repertorio de dicha laureada masa coral.
 Los orfeonistas cantaron al efecto con el gusto y la afinación que les es característica «La Alborada» «¿Que ten ó mozo?» y la «Melodia gallega» y luego á instancias del dueño del mencionado aparato el coro jocoso «Pepita».
 Todos ellos fueron recibidos de manera admirable por el fonógrafo sin exceptuar el más ligero detalle, según luego pudieron apreciar los cantantes al permitirles su audición.
 Según noticias el propietario de dicho aparato tiene el propósito de impresionar el mismo con algunos de los números musicales que ejecuta la brillante rondalla de la sociedad Sporting Club.

Gaceta de Galicia, 22/12/1893 (p.2)

Galantemente invitados hemos asistido el domingo á la velada con que el Círculo Mercantil obsequió á los socios y á las familias de estos.
 A las ocho y media se hallaba la pequeña sala llena de bellas señoritas de la buena sociedad compostelana.
 El sexteto Curros nos dejó oír cuatro números musicales hermosísimos.
 A petición del sexo fuerte, que invadía los salones de la sociedad, cantó el señor don Ricardo López una bonita aria de tenor que fué muy aplaudida.
 En un intermedio las señoritas pasaron á oír el fonógrafo que se hallaba en una de las salas de la sociedad; y que continuamente estuvo funcionando por ser muchísima la afluencia de personas que querían presenciar las audiciones.
 La galante sociedad obsequió á las señoritas con pastas y licores.
 Quisiéramos hacer una detallada reseña del delicioso rato que hemos pasado la noche del domingo en el Círculo Mercantil pero la abundancia de original nos lo impide.
 En resumen: todo lo que podamos decir es poco respecto á la velada, que terminó á las doce de la noche después de hacerse muy cerca de una hora de baile.
 Así que el salón (lástima que no fuese mayor) se halló despejado, el fonógrafo recogió una bonita muiñeira del señor Curros interpretada por el sexteto.
 Agradecemos á la Junta directiva la deferencia que con nosotros ha tenido y al mismo tiempo alentamos á la sociedad para que se repitan veladas tan agradables como la de la noche del domingo.

Gaceta de Galicia, 22/05/1894 (p.2)

Desde hoy comienzan las audiciones del fonógrafo en esta ciudad, á las cuatro de la tarde hasta las ocho de la noche.

El local en donde podrá admirarse este invento notabilísimo es en la Rúa del Vilar, núm. 62, que tiene entrada por la sastrería madrileña.

El público tiene con esto ocasión de apreciar los científicos adelantos y un progreso más que habrá de llamar la atención de todos. La entrada cuesta una peseta.

El fonógrafo merece ser visitado.

He aquí el programa de las audiciones que se verificarán hoy:

1.º Sinfonía de la ópera Zampa, por la banda Real de Marina de la Gran Bretaña:

2.º Seguidillas andaluzas, cantadas por tiple y tenor (ambos gallegos.)

3.º La Paloma, danza por la charanga de San Marcial.

4.º El pisaverde, graciosísimos completos por el célebre tenor cómico inglés Mr. Miers.

5.º La vuelta de los cadetes, marcha por una banda militar.

6.º ¿Venien esos cartos? Composición gallega por Enrique Labarta.

Gaceta de Galicia, 11/01/1895 (p.2)

o día 21, tal como indica o exemplar consultado desa xornada (p. 2). O mesmo xornal o día 31 sinala (p. 2) que “Ha terminado en Santiago sus audiciones el fonógrafo, cuyos propietarios han salido para la Coruña”.

Ferrol será o seguinte punto de exhibición. O día 6 de xuño a *Gaceta de Galicia* refire (p. 2) que “Uno de estos días se exhibirá el fonógrafo en Ferrol” e o 14 do mesmo mes xa informa do éxito (p. 2):

“En vista de la gran aceptación que ha tenido en Ferrol el Fonógrafo que exhiben los señores Villoslada y Estrader han accedido estos á permanecer allí tres ó cuatro días más. Dieron una audición en casa del cónsul inglés Sr. Antón, á la que asistieron varias distinguidas damas y conocidos caballeros de la buena sociedad, que salieron complacidos del maravilloso aparato.

Parece que otras personas piensan imitar el ejemplo del Sr. Anton, organizando análogos espectáculos.

Fueron los señores Villoslada y Estrader á casa de una señorita cuyos méritos musicales son muy elogiados con objeto de impresionar algunos cilindros del Fonógrafo

La exhibición de esta maravilla en Santiago, tenemos que agradecerla á varios entusiastas de esta ciudad, amigos de los citados señores Estrader y Villoslada, quienes la tienen instalado definitivamente en el Cantón Grande de la Coruña, y aquí en los bajos de la casa del señor conde de Canillas en el Toral”.

A *Gaceta de Galicia*, do 22 de maio de 1894, recolle (p.2) a noticia dunha gravación feita en Santiago polo sexteto Curros durante as audicións na cidade. Velaí a nota.

As audicións en Santiago duraron ata o 27 de maio, segundo a *Gaceta de Galicia* di ese mesmo día (p. 2). A experiencia de maio debeu funcionar ben, pois o mesmo diario indica o 3 de xuño (p. 2): “En las próximas fiestas del Apóstol tendrá ocasión el público santiagués de volver á oír el fonógrafo pues los propietarios de este maravilloso invento tienen el propósito de visitar otra vez esta ciudad”. E efectivamente o 19 de xullo nese xornal escríbese (p. 2): “En el Toral comienzan mañana las audiciones del fonógrafo”. En realidade deberon comezar

con varios números cantados por dicha señorita”.

O 28 de agosto de 1894 informa a *Gaceta de Galicia* (p.2) que “Ha llegado á Orense el señor Vega con objeto de exhibir el fonógrafo”.

¿Novo modelo?

A *Gaceta de Galicia* do 10 de xaneiro de 1895 anuncia (p.2) a chegada a Santiago dun fonógrafo do mesmo modelo mostrado por Edison na Exposición Universal de Chicago (1 de maio a 3 de outubro de 1893), que supoñemos sería un modelo mellorado:

“El fonógrafo en Santiago. - Ha llegado á esta población y se exhibirá dentro de breves días el maravilloso aparato del célebre inventor norteamericano.

Dicha máquina que es una verdadera maravilla es la misma que fué presentada en la última Exposición de Chicago y adquirida por dos periodistas gallegos que son los que aquí la presentarán al público.

Mañana darán una audición á la prensa y para entonces nos reservamos el juicio que el aparato nos merezca”.

O mesmo diario publica o 11 de xaneiro (p.2) o primeiro programa de audicións:

Non sabemos se realmente chegaron a empezar as audicións o 11 de xaneiro, pois a *Gaceta de Galicia* do día 13 informa (p. 2) que “Tampoco ayer pudo exhibirse el fonógrafo, un propietario se halla enfermo y defirió la inauguración de las audiciones hasta hoy á las cinco de la tarde”.

En todo caso parece que si houbo exhibicións eses días, pois a *Gaceta de Galicia* publica un novo programa o 15 de xaneiro (p. 2) e outro o 17 de xaneiro (p. 2).

Coa finalidade de conseguir máis clientela, o exhibidor do fonógrafo en Santiago encargoulle a un rapaz repartidor de periódicos a distribución de 3.000 programas pola cidade, pero este “en

‡ Del fonógrafo de Edison, de ese notable invento que tanto ha llamado la atención en el mundo civilizado puede disfrutar el público de esta ciudad en el bajo de la Rúa del Villar, núm. 62. Allí el domingo acudió gran número de personas que admiraron las excelencias del aparato saliendo complacidas en extremo, He aquí el programa de las audiciones que tendrán hoy efecto:

- 1.º La Marsellesa, por una banda militar francesa.
- 2.º Canción gallega, cantada por un bajo muy conocido en la pequeña patria.
- 3.º Introducción al “Promise me” de la de la ópera Robin Hood, por orquesta (obligado de cornetín).
- 4.º El Guernikako Arbola y otro zorzico cantados por un notable tenor de las provincias y que dedica á sus paisanos los estudiantes de la colonia vascongada en Santiago.
- 5.º Marcha por banda militar.
- 6.º Hamorada recitada al fonógrafo por un titiritero (improvisación).

Gaceta de Galicia, 15/01/1895 (p.2)

Al fonógrafo acuden estos días muchas personas. El programa de los días de hoy y mañana es el siguiente:

- 1.º Alalá, cantado por cuatro labradores gallegos.
- 2.º I cant' change, por el notable barítono norteamericano Mr. Oter.
- 3.º Gavota, por orquesta.
- 4.º Malagueñas, cantadas por un bajo de Tey.
- 5.º Marche, por una banda militar.
- 6.º ¡Quiero ser gallo! Soneto humorístico por vate gallego.

Gaceta de Galicia, 17/01/1895 (p.2)

vez de repartir los prospectos, los vendió a un tendero de comestibles de San Benito”, lemos na *Gaceta de Galicia* do 18 de xaneiro (p. 1). Así, tivo que ampliar ata o 20 de xaneiro a súa estada no local da Rúa do Vilar 62. Indica o xornal que cobraba dous reais (50 céntimos de peseta) por ver o fonógrafo funcionando, aínda que o mesmo 20 de xaneiro anuncia rebaixa de prezos, pero sen indicar cal sería o novo importe.

E por fin temos noticia da exhibición dun fonógrafo fóra dunha cidade. A *Gaceta de Galicia*, do 22 de xaneiro (p. 2), sinala que:

“El propietario del fonógrafo señor Labarta salió para Pontevedra. Dentro de breves días, tan pronto llegue la escuadra inglesa á Villagarcía, instalara el fonógrafo en una lancha al costado de los buques ingleses y allí entre cielo y agua, dará audiciones fonográficas.

Es mucho Labarta, el amigo Enrique”.

El Regional de Lugo sinala o 4 de febreiro (p. 2) que “Ha llegado á Tuy el Sr. Labarta con su fonógrafo, que exhibirá cuatro noches”, pero cremos que é un erro e debería poñer Vilagarcía, pois a *Gaceta de Galicia*, do día 6, achega un texto asinado por Fígaro o día 5 na vila arousá, indicando: “Hoy sale para Caldas el chispeante poeta Enrique Labarta Pose á donde va á exhibir el fonógrafo Edissón, después de haberlo dado á conocer en Villagarcía”.

Labarta continuou a súa xira, pois na *Gaceta de Galicia* do 19 de setembro (p. 3) anúnciase que “está dando audiciones del fonógrafo, en el café Méndez Núñez de Vigo”.

Para o 18 de outubro atopamos un anuncio no diario *El Regional* de Lugo (p.3) no que aparecía o seguinte reclamo:

¡Atención!

Por uno ó dos reales, nadie deje de admirar el invento del siglo XIX, el fonógrafo de Edison.

Desde las ocho de la noche hasta las once. Interior del café Méndez-Núñez.

No mesmo día outro diario de Lugo, o vespertino *El Eco de Galicia* publica (p. 3):

“El fonógrafo del moreno Anacleto hállase ya arreglado y á disposición del público.

Las personas que deseen oírlo pueden pasar por el café Mendez-Nuñez, desde las diez de la mañana en adelante, en la seguridad de que quedarán agradablemente sorprendidas”.

¿Que se conserva da época?

O fonógrafo foi superado finalmente polo gramófono logo da época que analizamos, pois este último permitía realizar copias masivas das gravacións cun sistema máis barato, de xeito que o

seu antecesor foi quedando anticuado, aínda que iso non impediu que se editara música galega en cilindro por parte dalgunhas discográficas.

Na Biblioteca Digital Hispánica (<http://bdh.bne.es>) da Biblioteca Nacional de España hai xa dixitalizadas 305 pezas musicais que orixinalmente foron gravadas en cilindros de cera, aínda que posteriores ao período que estudamos. Relacionadas con Galicia podemos citar, e mesmo escoitalas a través da web:

- “Tango del Ferrol”, peza interpretada en castelán polos artistas flamencos Antonio Pozo “El Mochuelo” e Joaquín Rodríguez “El Hijo del Ciego”, e datada entre 1897 e 1900 pola BNE. Na web Rate Your Music indícase como data de edición desa peza –sen indicar o tipo de soporte– 1897 e como selo editor *Viuda de Aramburo* (Fery 2013).
- “Muñeira”, con letra en galego e da autoría do Sr. Campos e editada en 1902 en Madrid por *La Fonográfica Madrileña*.

Sabemos que houbo máis cilindros comerciais de música de tema galego, pois por exemplo o investigador Ramon Pinheiro, escribindo sobre a música galega en Cuba indica:

“La popularización de ‘Un adiós a Mariquiña’ fue tal que resultó seleccionada junto a la ‘Alborada gallega’ de Veiga para ser los dos primeros temas gallegos impresionados para su comercialización por la casa de cilindros Hugens y Acosta de Madrid en 1900” [Pinheiro 2008].

O blog de *Ouvirmos* cita outras dúas pezas, “Meus amores” e “La meiga” (Ouvirmos 2012). Sobre outras gravacións da época, di Afonso Vázquez-Monxardín (2004):

“Algún fonógrafo de Edison chegou a Galicia; un entre os fondos dun dos introductores da fotografía, José Pacheco en Ourense, e existe unha colección de cilindros na Coruña. Gravado aquí, que saibamos existe un de “Aires Gallegos de Tafall ó violín”, que segundo noticias –aínda que non demos con el– se conservaba no antigo seminario de Santiago”.

En canto aos reprodutores, o máis antigo dos que se conservan en Galicia é posiblemente un fonógrafo dos primeiros modelos que fabricou a factoría Edison, que expón o Museo Nacional de Ciencia e Tecnoloxía (MUNCYT) da Coruña. Probablemente data de 1878, pois leva o número de serie 21 e o museo considérao “un dos máis antigos do mundo” (MUNCYT, 2013).

Así mesmo, conta con un a Facultade de Física da Universidade de Santiago de Compostela (1883-1884), e teñen cadanseu a Fundación Fernando Blanco de Lema en Cee (1890-1891) e o Instituto Lucus Augusti de Lugo, do que descoñecemos a data de chegada (Espazos Sonoros 2013).

Finalmente, en webs de poxas e vendas de antigüidades atopamos referencias de catro fonógrafos e cilindros de cera con gravacións de finais do XIX e principios do XX que se ofertaron nos últimos cinco anos na Coruña e Pontevedra, polo que é posible que eses e outros continúen en mans privadas.

O fonógrafo como impulsor dun concepto analóxico innovador de rexistro e reprodución para a produción musical do século XX

A gravación mecánica analóxica que o fonógrafo popularizou é o precedente da estandarización da industria da gravación de son, que aínda hoxe coñecemos como industria fonográfica. Este primitivo dispositivo rexistraba o material sonoro dun modo puramente mecánico sobre un soporte convencional, como un cilindro de estaño ou de cera, accionándose a través dunha manivela e provisto dunha agulla que era quen de esculpir nesa base maleable as ondas sonoras.

Foi coa introdución da gravación magnética cando comezou a desenvolverse unha industria que, denominada discográfica, chega ata os nosos días. A gravación en cinta magnética permitiu tanto o lanzamento como a estandarización da industria discográfica e quizais na honra deste precursor, é denominada tamén fonográfica. O fonógrafo deu paso anos despois a novos aparellos de tecnoloxía magnética moito máis complexos que mudarían para sempre a forma de producir e consumir a música e abrirían un mercado apoiado na creación, que non tiñan parangón ata ese momento na historia da execución e o consumo musical.

A industria do nacente cinematógrafo aproveitou a tecnoloxía do rexistro de son para consolidar o acto fílmico como un *totum* indisoluble, condensando a imaxe e o son como parte biunívoca da narrativa expresada no celuloide.

Ben utilizando sistemas de equipamento estáticos e de grandes dimensións nos estudos, como modelos de rexistro portátiles –tales como o estandarizado gravador Nagra de cinta de 1/4”–, con estes dispositivos a produción cinematográfica dotouse da posibilidade de rexistrar os diálogos dos actores e actrices no set de produción, os efectos ambientais e especiais (roomtone, wildtrack...), e a incursión do Foley (presenzas e efectos de sala) que, unidos á creación de músicas orixinais producidas en estudos *ad hoc*, cambiarían no espectador a percepción do mundo do celuloide desde a óptica sonora.

A partir dese momento o rexistro efectúase, ata a incursión dixital moi avanzados os anos noventa do século XX, sobre un soporte secuencial que iría adquirindo a posibilidade de gravación magnética multipista (multitrack). Unha facilidade pola que a través da habilitación de diferentes pistas do magnetófono, os músicos poden poñer en reprodución as xa rexistradas escoitando a información contida nelas, e posteriormente rexistrar outro sinal novo, en sincronía cos demais, sen estragar as anteriores gravacións.

Este evento modificou toda a industria do disco. Neste contexto, a tecnoloxía multitrack analóxica para a gravación dos másteres discográficos non fixo máis que medrar. As cintas de rexistro dos estudos profesionais foron aumentando de tamaño ata chegar ás dúas polgadas para darlles cabida a máis cabezas gravadoras e reprodutoras que achegaron a capacidade de facer moitos máis rexistros e reproducións simultáneas e sincrónicas. Toda a produción musical realizada en estudo está baseada neste proceso. Das catro primeiras pistas simultáneas coas que gravaban os primeiros The Beatles ás vinte e catro pistas do “Bohemian Rhapsody” dos Queen, hai toda unha evolución nas posibilidades técnicas e artísticas nun mundo electromecánico e analóxico.

Durante todo este tempo o material rexistrado, despois de sufrir un proceso de mesturado de cada unha das pistas en relación coas outras –coa finalidade de obter un produto artístico onde o todo supón un valor engadido maior que a suma das partes–, ía parar a un soporte diferente tanto

no seu aspecto físico como conceptual: un vinilo de forma circular deseñado para a reprodución infinita do material rexistrado nel a través duns sucos físicos pero sen posibilidade de copia desde os aparellos reprodutores. Esta tecnoloxía mantívose así a salvo de calquera imitación ou copia nun mercado, o discográfico, que viviu ignorando como podería ser o ocaso do seu negocio.

Os albores da dixitalización viñeron acompañados dun modelo de soporte comercial de distribución musical denominado Compact Disc (CD), un prototipo esteticamente similar ao vinilo aínda que máis diminuto nas súas dimensións físicas e baseado na súa reprodución na mesma filosofía que o seu predecesor: a rotación física sobre un eixo. Se ben no vinilo as pegadas onde se incrustaba a información eran físicas e lidas por un fonocaptor en forma de agulla, agora eran dixitais e analizadas por un punteiro láser. Pero a filosofía de fondo era coincidente: algo circular que impulsado por un motor rota para facilitar a lectura cara a un transdutor que decodifica a información contida no soporte.

En calquera caso, a industria da copia seguiu inmune durante longo tempo excepto pola aparición da cinta cassette a mediados dos sesenta do século XX. Aínda que permitía realizar unha copia física a partir do vinilo, a súa calidade era moi inferior polas limitacións do propio formato. Esa deficiencia tecnolóxica mantivo a industria tranquila e mesmo foi quen de xerar un modelo de negocio secundario baseado na distribución de títulos en soporte cassette, sobre todo destinados a consumo musical nos automóviles, pois este era naquel momento o único formato comercial estable para a reprodución de cancións en movemento.

Sony fixo, a través do lanzamento ao mercado do walkman, que os anos oitenta se converteran nun símbolo do consumo musical persoal e individualizado. Un equipo diminuto, baseado na tecnoloxía da cassette acababa de dar un novo xiro á industria. Este soporte de cinta enlatada nunha especie de cartucheira plástica, unido á súa posibilidade de copia desde un orixinal en vinilo, pasaba a converterse agora nunha icona respecto da forma individualizada dos máis novos de consumir a música.

Só tivo que cambiar uns anos máis tarde a tecnoloxía, para que o soporte en cinta deste dispositivo de escoita móbil fora reempazado de inmediato por un elemento máis sólido e con tecnoloxía dixital, o CD. Con estes dispositivos nace unha nova cultura de consumo musical personalizada que xa non terá retorno.

A aparición das primeiras gravadoras de CD supuxeron un cambio de rumbo sobre todo o que sucedera ata o momento. A posibilidade de copia sen degradación sobre a fonte orixinal revelouse como o principal patrimonio do novo mundo dixital e isto cambiou toda a industria, que ata o momento estaba baseada na propiedade exclusiva de activos masterizados nun soporte único e exclusivo. No novo mundo dixital, a diferenza entre orixinal e copia, que no pasado marcaba quen tiña a posesión da arte primixenia, era agora indetectable.

Chegamos así a un modelo de rexistro e reprodución moito máis amable, accesible, democrático, de característica *prosumer*, que evolucionou cara a outros soportes relacionados co contorno informático, os discos duros (HD) ou os novos dispositivos de almacenaxe, ben en estado sólido ou en rede, capaces de gardar e albergar arquivos sonoros en diferentes formatos e calidades.

A irrupción de novas plataformas a través da rede Internet mudou para sempre o rumbo dunha industria musical baseada na propiedade exclusiva da xestión do talento a través da distribución local ou planetaria das copias dos rexistros efectuados nos estudos de gravación e dis-

tribuídos a través dun oligopolio limitado de selos discográficos. As grandes compañías deste armazón, inmersas nun modelo produtivo analóxico e garantido a través de varias xeracións, non foron quen de visualizar e adiantarse a unha mutación que ía máis alá dunha transformación unicamente tecnolóxica e que se desmembrou nun cambio de paradigma sen volta atrás.

Un novo espazo no que os soportes que ata o de agora contiñan o rexistro do acto sonoro, pasaron de estaren fixados sobre dispositivos físicos relacionados con átomos e moléculas a algo máis inerte, volátil e de difícil control como son os bits de información contidos nun arquivo capaz de viaxar pola rede fóra de control e sen saber de países, contornos económicos ou alfándegas.

Moi lonxe de todo isto queda aquel modelo tecnolóxico aquí analizado chamado fonógrafo, no seu momento non moi disruptor coas tecnoloxías precedentes –pois como sabemos os seus inicios foron puramente mecánicos–, pero que foi quen de iniciar unha senda para darlle paso á posterior tecnoloxía magnética de rexistro e reprodución do son que cambiaría para sempre as formas editoriais e os procesos de produción musical do século pasado. 🎧

A chegada do fonógrafo a Galicia		
Data	Lugar	Feitos máis salientables
13/feb/1878	Ferrol	O enxeñeiro Andrés Avelino Comerma encarga un fonógrafo
1882/1883	Santiago	Compra dun fonógrafo para a Universidade de Santiago de Compostela
1890/1891	Cee	Compra dun fonógrafo para a Fundación Fernando Blanco
16/set/1893	Vigo	Anuncian a exhibición pública dun fonógrafo no Café Méndez Núñez
06/dec/1893	A Coruña	Anuncian audicións públicas diarias na Coruña
22/dec/1893	A Coruña	O Orfeón <i>El Eco</i> grava na Coruña as pezas "a Alborada", "¿Que ten ó mozo?", "Melodia gallega" e "Pepita"
22/mai/1894	Santiago	Audición no Círculo Mercantil e gravación dunha muiñeira do señor Curros interpretada polo sexteto Curros
xuñ/1894	Ferrol	Audición na casa do cónsul inglés e gravación na casa dunha artista
28/ago/1894	Ourense	Anúnciase a chegada dun fonógrafo para exhibicións
11 a 20/xan/1895	Santiago	Anuncian audicións públicas dun fonógrafo, con pezas e composicións galegas como: – "¿Veñen eses cartos?" de Enrique Labarta Pose – "Canción gallega" – "Alalá, cantado por cuatro labradores gallegos" – "¡Quiero ser gallo", soneto humorístico dun poeta galego
22/xan/1895	Vilagarcía	Anuncian próximas audicións públicas na vila, coa chegada dos barcos ingleses
05/feb/1895	Caldas de Reis	Anuncian próximas audicións públicas na vila
18/out/1895	Lugo	Anuncian audicións públicas na cidade
1897	Madrid	Edición da gravación da peza flamenca "Tango del Ferrol"
1900	Madrid	Edición das gravacións "Un adiós a Mariquiña" e "Alborada Gallega"
1902	Madrid	Edición da gravación "Muiñeira" do señor Campos

Bibliografía

- INSUA CABANAS, M. (2002) *El Real Hospital de Nuestra Señora de los Dolores de Ferrol*. A Coruña: Universidade da Coruña.
- NOVO Y GARCÍA, V. (1886) “El Fonógrafo”. *Galicia moderna: Semanario de Intereses Generales*, 31/01/1886, A Habana, nº 40. Páx. 3. Consultado en Alonso Girgado, Luís, dir. (2002) *Galicia Moderna (A Habana, 1885-1890): Semanario de Intereses Generales*. Santiago de Compostela. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Ed. Facsímil (Recurso electrónico).
- PINHEIRO ALMUIHA, R. (2008). *A La Habana quiero ir. Los gallegos en la música de Cuba*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco Edicións.
- SISTO EDREIRA, R. (1995). “Los gabinetes científicos. El gabinete de física”. *Gallaecia Fulget: (1495-1995). Cinco séculos de historia universitaria*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- SISTO EDREIRA, R. e LOSADA SANMARTÍN, Mª L. (2009). *Historia da Física na Universidade de Santiago de Compostela*. Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico.
- VÁZQUEZ-MONXARDÍN FERNÁNDEZ, A. (2004) “Arquivo Sonoro: Para que as palabras non as leve o vento”. *A Lingua Galega: Historia e Actualidade. Actas do I Congreso Internacional (Santiago de Compostela, 16-20 de setembro de 1996)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, Instituto da Lingua Galega, vol. 2, pp. 688-689.

Recursos na web

- ESPAZOS SONOROS (2013). “Visita guiada aos gabinetes científicos do IES Lucus Augusti”. En: Espazos Sonoros. Visitas guiadas, 14/10/2013 [en liña], consultada a 14/10/2013: <<http://espazossonoros.org/programacion-2013/outras-actividades/conece-o-teu-patrimonio/visitas-guiadas.html>>
- FRY (2013). Tango del Ferrol. Rate Your Music, 14/10/2013 [en liña], consultada a 14/10/2013: <http://rateyourmusic.com/release/single/antonio_pozo_el_mochuelo/tango_del_ferrol>
- MUNCY (2013). Fonógrafo “Tin-Foil”. En: Exposicións MUNCY Coruña, Sala Patrimonio, Fonógrafo “Tin-Foil”, 14/10/2013 [en liña], consultada a 14/10/2013: <<http://www.muncy.es/portal/site/MUNCY>>
- OUVIRMOS. *Cilindros de cera galegos. 1902*. 13/12/2012 [en liña], consultada a 14/10/2013: <<http://ouvirmos.com/web/2012/12/cilindros-de-cera-galegos-1902>>
- STROSS, Randall. “The Incredible Talking Machine”. *Time*, 23/06/2010, [en liña] consultada a 14/10/2013: <http://content.time.com/time/specials/packages/article/0,28804,1999143_1999210_1999211,00.html>

Organizacións feministas en Galicia. Unha proposta de memoria e documentación

MARIAM MARIÑO COSTALES

Técnica da Comisión de Igualdade do CCG

CARMEN PÉREZ PAIS

Membro da Comisión de Igualdade do CCG, UDC

Presentación

Nas páxinas que seguen preséntase a colección especial *Recuperación da Documentación e Memoria do Movemento Feminista Organizado en Galicia* (MFOG) promovida polo Consello da Cultura Galega (CCG) desde mediados de 2005 seguindo as liñas de traballo activadas pola súa Comisión de Igualdade.

A proposta toma corpo na medida en que a Comisión de Igualdade constata que un dos ámbitos de actividade das mulleres nos que as investigacións feministas e/ou de xénero se están a desenvolver con maior lentitude en Galicia é o que se ocupa da presenza das mulleres nos diferentes movementos sociais e culturais; e que, precisamente as posibilidades de documentarse son máis dificultosas e escasas cando se trata de acceder a información relacionada coa historia de grupos e colectivos feministas con actividade en Galicia, sendo moitos deles descoñecidos. Neste sentido, para a Comisión de Igualdade do CCG, a recuperación de fondos e a memoria do movemento feminista de terceira onda emerxe como unha tarefa a desenvolver con certa urxencia e cunha planificación axustada. Sobre esta base desenvolveu unha proposta de traballo encamiñada á reunificación parcial, conservación, posta en valor e difusión da documentación e materiais xerados por diferentes grupos e colectivos identificados co feminismo e que desenvolveron e/ou seguen a desenvolver a súa actividade en Galicia.

Na formulación da proposta se conxugan a experiencia, as redes de contacto das membros que compoñen a Comisión de Igualdade e as propias redes de relacións xeradas en torno á Comisión de Igualdade do CCG na medida en que toman corpo o conxunto das súas liñas de actuación. Estas, tanto si son articuladas para ser aplicadas dentro da institución, coma si teñen un carácter máis visible e público, precisan dun coñecemento e actualización constante de bibliografía e documentación.

O Consello da Cultura Galega e a Comisión de Igualdade

O Consello da Cultura Galega (CCG) foi creado conforme ao artigo 32 do Estatuto de Autonomía de Galicia. Cun carácter de órgano asesor e consultivo, correspóndelle asesorar aos poderes da Comunidade Autónoma na defensa e promoción dos valores culturais do pobo

galego e elevar informes e propostas a aqueles con este fin¹. Para isto o CCG foise dotando de distintas Seccións, Arquivos e Comisións Técnicas que dispoñen de instrumentos que posibilitan a intervención no ámbito cultural na súa globalidade. Máis en concreto, a actual Comisión de Igualdade desta institución, creada o 12 de xuño de 2007, dá continuidade á liña de traballo encetada na institución pola Comisión Técnica de Xénero desde o 24 de febreiro de 2005.

En liñas xerais, as propostas da Comisión de Igualdade (antes de Xénero) do CCG parten dos seguintes presupostos:

- 1-Os estudos sobre mulleres, feministas e/ou de xénero, requiren dunha exhaustiva identificación e localización de fontes que faciliten o seu desenvolvemento.
- 2-A invisibilización das mulleres como tais na maioría das fontes (bibliográficas, arquivísticas, etc.) dificulta a identificación de materiais relacionados con elas.
- 3-A constatación dunha dispersión de información sobre traballos, estudos, materiais relacionados coas perspectivas de análise de xénero, mulleres e feministas.

Tendo en conta que esta situación, tiña e ten que ver en grande medida coa inexistencia dun arquivo ou centro de documentación específico e con que nos arquivos, bibliotecas e centros de documentación existentes normalmente non se atopan indicacións axeitadas que acheguen e faciliten o acceso a datos, as propostas da Comisión teñen o obxectivo de alertar sobre estas carencias, marcando prazos de avaliación a curto, medio e longo prazo acordes coas necesidades de cada momento. A base fundamental das súas actuacións consisten en visibilizar e promover a presenza e achegas das mulleres á cultura galega dentro e fora da propia institución.

Liñas de acción da Comisión de Igualdade

A nivel interno e desde os seus inicios en 2005, a Comisión trata de que o CCG asuma e poña en marcha vías e medidas que poñan en valor as contribucións das mulleres e dos estudos feministas e/ou de xénero e se adapte á lexislación vixente nesta materia. Neste sentido, dá corpo a recomendacións e vías de transversalización da perspectiva de xénero² aplicables ás diferentes actividades, achegas e traballos promovidos polas Seccións, Arquivos e Plenario do propio CCG.

A Comisión de Igualdade ademais, asume, desenvolve e fai propostas aplicables a actividades realizadas ou promovidas polo CCG. Así, realiza tarefas de atención, asesoramento e presentación de informes, propostas e recomendacións aos poderes da Comunidade Autónoma Galega e, intervén en propostas e recomendacións elaboradas conxuntamente coas seccións, comisións e arquivos da propia institución.

1 Para máis información sobre o Consello da Cultura Galega, recoméndase visitar a súa web: <<http://www.consellodacultura.org>>

2 Entendendo que *xénero* remite "á organización social das relacións entre sexos" e as súas especificidades históricas, culturais, sociais, étnicas, de clase; que este enfoque non é reducible á ecuación xénero= muller, nin a simple descrición do que fan as mulleres; que aglutina unha parte importante das investigacións actuais, e que, constitúe a base sobre a que as institucións elaboran programas e medidas para corrixir as desigualdades entre sexos.

Outra das súas liñas de actuación abertas en 2005 dentro do CCG, centrouse na Biblioteca da propia institución. Presentaba eivas que levaron a tomar a decisión de abrir unha nova sección temática, incrementando mediante merca ou doazóns de diferentes persoas e entidades, os volumes referidos á produción de mulleres en publicacións individuais e colectivas, á crítica feminista e/ou de xénero e a materiais que falen da vida das mulleres en xeral e, máis en concreto, galegas. Ademais, puxéronse en marcha tarefas de baleirado de publicacións útiles para as propostas a desenvolver a curto, medio e longo prazo.

Noutra liña de actuación e asumindo as competencias do CCG, a Comisión presta atención a peticións e consultas externas. Estas, a máis de pór de manifesto a existencia dunha crecente demanda de materiais relacionados coas mulleres e os estudos de xénero e/ou feministas, están servindo polo xeral, a diferentes institucións e colectivos como base para a realización de exposicións e publicacións sobre mulleres. A atención en sala comezase a desenvolver en 2006 respondendo ás solicitudes de profesorado e investigadoras e investigadores.

Considerando as posibilidades ofrecidas polas TIC, e o incremento de recursos de información fornecidos pola Internet con diferentes finalidades (investigación, docencia, administración, sanidade, divulgación, etc.), o día 2 de decembro de 2005 a Comisión de Igualdade presenta o *Álbum de mulleres* dispoñible en <<http://www.culturagalega.org/album>>. Na actualidade configúrase como un particular centro de documentación dixital que pode ser empregado como fonte de referencias informativas básicas e tamén como ferramenta de traballo no ensino ou en ámbitos de investigación. A súa dinámica contribúe a configurar unha ampla rede de contactos. Une os esforzos de especialistas, achegas de amizades, familiares, estudosas e estudosos das cuestións propostas, editoriais, revistas, librerías, organismos e institucións posuidoras de materiais.

A organización de xornadas, encontros e ciclos inícianse pola Comisión de Igualdade no ano 2007. Para máis información sobre elas pódense visitar os seguintes vínculos:

<<http://www.culturagalega.org/album/xornadas.php>>

<<http://www.consellodacultura.org/mediateca/arquivo.php?tipo=6>>

Recuperación da documentación e memoria do movemento feminista organizado en Galicia

A Comisión de Igualdade pon en marcha a partir de xullo de 2005, unha outra liña de traballo encamiñada a avaliar as posibilidades de recuperación dos materiais producidos por grupos e colectivos feministas en Galicia desde os anos sesenta do século XX. Desde entón son moitos os grupos e colectivos de mulleres autónomos e en organizacións mixtas que apareceron e desapareceron ao longo dos anos ata a actualidade creando materiais de diferente tipoloxía e carácter. A importancia destes materiais é indiscutible, mais, en Galicia a bibliografía era escasa, a documentación estaba dispersa ou con frecuencia desaparecida ou en estado ruinoso porque, tal e como se puido comprobar en 2005, non se tiña consolidado iniciativa algunha encamiñada á súa compilación e posta en valor. No que segue preséntase o proceso desenvolvido ata o de agora pola Comisión de Igualdade coa intención de que iso sexa posible.

Primeira fase, 2005-2008

No ano 2005, a Executiva do Consello da Cultura Galega, aproba a primeira fase do proxecto. Partíase da idea de que en Galicia non se tiña consolidado ningún proxecto destas características. Nesta situación, decídese comezar a avaliar esa intuición e as posibilidades de recuperación de fondos documentais e materiais obxecto de interese. As canles abertas pola rede de relacións e contactos xeradas nas actividades desenvolvidas pola Comisión de Igualdade do CCG son un importante punto de partida.

Deuse paso a tarefas para a identificación de organizacións, grupos e colectivos feministas con actividade en Galicia. Era necesario realizar pescudas que posibilitasen coñecer os materiais xerados polas actividades das mulleres implicadas neles e, a localización e o estado dos mesmos. Para isto se trazaron dous obxectivos prioritarios: a Busca, identificación, localización, compilación e estudo de bibliografía relacionada co MFOG e de publicacións periódicas feministas; e, a toma de contacto e obtención de información sobre a localización dos documentos e materiais producidos por grupos e colectivos con actividade en Galicia

Ambos obxectivos se complementan no proceso de compilación bibliográfica, documental e de publicacións periódicas feministas aberto pola Comisión de Igualdade do CCG na Biblioteca da institución. Considérase que son un punto de partida axeitado para a realización do conxunto das liñas de traballo encetadas pola Comisión, ao se presentar como unha boa fonte de datos. Un mellor aproveitamento dos fondos bibliográficos e hemerográficos, levou a iniciar un proceso de baleirado dos xa existentes que seguiu e sigue a ser aplicado a os novos títulos adquiridos ou recibidos a través de doazóns voluntarias.

Na posta en marcha de contactos para a obtención de información sobre os arquivos de grupos, colectivos e organizacións do MF, o emprego das referencias e referentes da rede de relacións da Comisión de Igualdade do CCG ocupa un lugar destacado. As membros desta Comisión proporcionaron datos de mulleres que posiblemente conserven materiais a título persoal nos seus arquivos e, nos casos nos que elas propias son as conservadoras, realizan polo xeral unha doazón voluntaria de materiais para o proxecto. A traveso dos contactos compilouse tamén información nominal de bibliotecas, fundacións, organizacións políticas, sindicais, sociais e culturais, colectivos e grupos feministas autónomos e centros de documentación nos que podía ter depositado documentación e materiais de interese. Unha vez obtidos estes datos, comezouse a avaliar cal deba ser a maneira máis axeitada de achega. Realízanse as primeiras e rápidas prospeccións de carácter presencial na *Fundación 10 de Marzo*, no *Centro de Documentación e Biblioteca do Grupo de Estudos sobre a Condición da Muller Alecrín*, no *arquivo central da Asociación Galega da Muller de Compostela (AGM-SC)*, no *Arquivo central de Mulheres Nacionalistas Galegas (MNG)*, no *arquivo persoal de Luísa Ocampo Pereira* e, no *arquivo de Grupos de Mulleres da Universidade (GMU)*. Configurouse así unha pequena e diversificada mostra que permitiu extraer un conxunto de conclusións xerais sobre o estado dos arquivos consultados. Comprobouse que todos os arquivos visitados carecían dun rexistro que axilizase a localización e identificación dos documentos de interese. Viuse tamén que, na maioría dos casos a documentación obxecto de interese está mesturada e desordenada. No que toca aos fondos depositados en arquivos de fundacións, entidades e centros de documentación, destacar que non se corresponden

cun programa de recuperación planificado; nestes casos, a presenza de materiais responde a doazóns ou depósitos voluntarios de persoas concretas e grupos e colectivos que apareceron e, en moitas ocasións, xa desapareceron entre mediados da década dos sesenta e finais dos noventa do século XX.

Segunda fase, 2008-2010

A partir do mes de xullo de 2008, tres feitos determinan de forma concreta o desenvolvemento do proxecto: a firma dun convenio de investigación entre o Consello da Cultura Galega (CCG) e a Universidade da Coruña (UDC) para recuperación de documentación do Movemento Feminista Galego (MFG) en xullo de 2008 con continuidade en 2009; a firma, en 2009, dun outro convenio entre a Universidade de Santiago de Compostela (USC) e o CCG para a realización de prácticas de alumnado do Máster Oficial en Educación, Xénero e Igualdade; e tamén en 2009, a firma dun convenio de doazón do Centro de Documentación e Biblioteca do Grupo de Estudos sobre a Condición da Muller Alecrín ao CCG.

Convenio UDC e CCG para recuperación de documentación do MFG

Este convenio permite outorgarlle ao proxecto unha maior entidade e ampliar a súa dimensión e perspectivas de execución. A dirección foi asumida por Carmen Pérez Pais e, elaborouse unha proposta de traballo rigorosa, que dese continuidade ao xa feito e fose aplicable a curto, medio e longo prazo. Definíronse máis concretamente o obxecto de estudo, os obxectivos e as técnicas a aplicar.

Obxecto de estudo:

A identificación de grupos e colectivos imbricados no Movemento Feminista Organizado en terceira onda en Galicia é fundamental para a definición do marco e a estruturación do proxecto. É importante coñecer as súas denominacións, ano de creación e ámbito de actividade de forma que se poda planificar a recuperación dos seus documentos e materiais e sacalos do seu estado de colección oculta ou escondida³. Suponse que os máis antigos son os que precisan ser recuperados con maior urxencia. O paso do tempo contribúe a súa dispersión, degradación e desaparición. Isto levou a definir o obxecto de estudio delimitando a cota temporal 1968-1995. Pronto, a propia dinámica do proceso amosa esta proposta como demasiado restritiva. Os datos obrigan a abrir o abano. Interesan pois os grupos, organizacións e colectivos feministas autónomos ou integrados en organizacións mixtas e que desenvolveron ou desenvolven a súa actividade en Galicia desde a segunda metade do século XX ata a actualidade.

Obxectivos:

- a. Identificación dos distintos colectivos e grupos autónomos ou en organizacións mixtas que integran o MFOG.

³ Termo que se emprega para connotar o escaso acceso físico e intelectual que a miúdo presentan os materiais das coleccións especiais, feito que dificulta a súa localización, recuperación e uso. Non son obxecto de control ou non se difunden da maneira adecuada [Estivill; 2008]

- b. Identificación, localización e compilación de arquivos e materiais dos colectivos e grupos obxecto de interese e de mulleres implicadas e relacionadas con eles.
- c. Elaboración de modelos relativos a diferentes tipos de directorios, bases de datos, entrevistas, protocolos de doazón... axustados ao proxecto e ao seu correcto desenvolvemento.
- d. Elevar e xestionar propostas de compra, doazón e/ou dixitalización daqueles fondos singulares, únicos ou en perigo de extinción.
- e. Xestionar propostas de merca de equipamento

Técnicas:

- a. Empregue de bibliografía: libros e publicacións periódicas
- b. Uso de redes de contactos
- c. Realización de prospección e rexistros en arquivos dos propios grupos, de persoas relacionadas con eles e de institucións e entidades públicas e privadas que contén con fondos relacionados
- d. Deseño de entrevistas como fontes documentais
- e. Definición de enquisas
- f. Xestión de doazóns

Incrementáronse os fondos documentais e de materiais da colección especial *Recuperación da Documentación e Memoria do MFOG*, adquiríronse máis libros e publicacións periódicas, ampliouse a bibliografía consultada e os baleirados das novas adquisicións. Tamén medrou a rede de relacións da Comisión de Igualdade do CCG.

Lévanse a termo novas prospeccións vía telefónica, vía internet e/ou presenciais en: Fundación Penzol, Arquivo do Reino de Galicia, local da Central Intersindical de traballadores Galegos de Vigo (CIG-V), local de Comisións Obreiras de Vigo (CCOO-V), arquivo persoal de Nanina Santos Castroviejo, arquivo persoal de Luísa Ocampo Pereira.

Ademais realizáronse as dúas primeiras entrevistas en profundidade a María Xesús Díaz Sánchez e a Prudencia Santasmariñas Raposo. Isto permitiu pór a proba e corrixir o modelo de entrevista a empregar no proxecto como fonte documental e aumentar os fondos da colección.

Realízanse tamén rexistros pormenorizados de fondos nos arquivos centrais de MNG e AGM-SC, ambos depositados en locais de Santiago de Compostela, e no Centro de Documentación e Biblioteca do Grupo de Estudos sobre a Condición da Muller Alecrín en Vigo (en adiante Alecrín). No curso dos rexistros as responsables dos fondos de interese apoiaron e facilitaron o desenvolvemento das tarefas. Implicáronse ademais na xestión da doazón de fondos ao CCG para a colección especial *Recuperación da Documentación e Memoria do MFOG*. Iniciouse o proceso de traspaso de documentación dos arquivos centrais de AGM-SC e de MNG anteditos, mas, o feche de Alecrín e a xestión, recepción e rexistro da doazón dos seus fondos documentais ao CCG centralizou a liña de actividade.

Convenio USC e CCG para prácticas de alumnado do Máster Oficial en Educación, Xénero e Igualdade

A firma deste convenio permite que cada bienio un alumno ou alumna desenvolva un total de 250 horas de prácticas coa Comisión de Igualdade do CCG. Dúas estudantes, realizaron estas prácticas nos anos 2009 e 2011 respectivamente. Se lles asignaron tarefas propias do tratamento, rexistro e ordenamento de recortes de prensa. As doazóns das que se ven falando, conteñen un número importante de documentos procedentes de xornais e publicacións periódicas agrupados en dosieres temáticos. Para que estes fosen útiles, tanto para o desenvolvemento do proxecto como para ser consultados por investigadoras e investigadores, debían pasar por un proceso de ordenamento. As novas foron agrupadas de acordo cos xornais dos que procedían e para o seu arquivado, creáronse subcarpetas e carpetas individualizadas de cada unha destas publicacións periódicas.

Convenio de doazón de Alecrín ao CCG

Alecrín se entende desde o principio como obxecto de estudo. Trátase dunha organización feminista creada en Vigo no ano 1985 e disolvida a mediados de 2009. No seu tempo de actividade, desenvolveu tarefas asistenciais e informativas dirixidas a mulleres e, desde 1986 crea e xestiona un Centro de Documentación e Biblioteca especializado en mulleres, xénero e/ou feminismos na citada cidade. Este feito propiciou que algunhas das mulleres e organizacións, grupos e colectivos imbricados na emerxencia e desenvolvemento do feminismo de terceira onda en Galicia, lles remitisen materiais propios co obxecto de que estes fosen conservados e puidesen ser empregados en investigacións.

Desde as primeiras prospeccións realizadas en 2006, pola Comisión de Igualdade do CCG no local do grupo Alecrín en Vigo, ambas entidades constrúen unha relación de coñecemento e mutua confianza. Isto intervéñ na decisión tomada polas membros do grupo Alecrín cando a organización finaliza a súa actividade. Elas consideran oportuno o establecemento dun convenio de doazón polo que traspasan os fondos que lle foran depositados por mulleres, grupos e colectivos feministas á colección.

Terceira fase, 2011-2012

En 2011 as doazóns acumuladas contan cunhas dimensións físicas e necesidades espaciais concretas sobre as que se facía preciso aplicar estratexias de conservación, ordenamento e arquivado adecuadas. A posta en marcha das tarefas de tratamento documental debían conformarse como un proceso de centralización de recursos primarios necesarios para a investigación o máis axiña posible porque, para poder pór a disposición de investigadoras e investigadores os fondos, é preciso contar con instrumentos que informen do alcance e contido dos documentos, e que doten a estes duns puntos de acceso establecendo as posibilidades reais de consulta e difusión (Pérez-Montes; Caso: 2003).

Moitos dos materiais recibidos están nun estado de conservación pésimo. Isto obriga a levar a cabo o que se podería denominar “primeiros auxilios”. Isto é, accións de limpeza, desgrampado e

illamento previas ao arquivado. Prestouse especial dedicación ás 35 pancartas orixinais recibidas na doazón de Alecrín. Estas, realizadas en tea ou plástico, logo de consultar cunha especialista en conservación, pasaron por un proceso de ventilación, limpeza, reparación, alisado e empacuetado en papel neutro.

Todos os materiais e documentos segundo chegan ao CCG, son marcados cun sinal identificativo, polo xeral con lapis, que informa sobre a fonte de procedencia. Este dato é relevante para a colección en concreto e tamén nas investigacións en xeral porque permite ter datos relativos á rede de relacións desenvolvidas por grupos, organizacións e colectivos obxecto de estudo nas súas actividades.

Dáse paso tamén ás primeiras tarefas de rexistro de materiais e documentos que fan parte da colección. Para o rexistro e descrición dos materiais e documentos xerados polos grupos, organizacións e colectivos, perfiláronse as primeiras propostas ou modelos de fichas. Fíxose o propio no tocante ao rexistro e catalogación individualizada de publicacións.

Dado que o obxecto de estudo que vertebra o proxecto consiste na identificación e apertura de posibilidades e vías de coñecemento e investigación sobre organizacións, grupos e colectivos do MFOG, entendido este como unha rede de relacións que conseguiu acadar dimensións de alcance mundial, tomárase a decisión de organizar fisicamente o arquivo en función deles. Sen embargo, segundo se analiza a documentación e materiais recibidos, pronto se pon de manifesto que a rede de relacións intercolectivas dos grupos e organizacións obxecto de interese non sempre e non só se circunscribe a agrupamentos directamente relacionados co feminismo. Tómase entón a decisión de que os documentos e materiais emitidos por organizacións, grupos ou colectivos con presenza na colección, fosen producidos ou non por grupos e colectivos feministas, van ser arquivados, segundo a súa tipoloxía, en carpetas individualizadas, tubos e/ou paquetes.

Sobre os resultados e propostas de futuro

Na actualidade a colección *Recuperación da Documentación e Memoria do MFOG* ocupa un total de 18 metros de baldas e dous caixóns de carpetas colgantes. Para gardar documentos e materiais se empregan, segundo necesidades de volume, paquetes realizados a man, sobres, tubos e carpetas. Os paquetes conteñen pancartas e suman un total de 35 unidades. Os tubos conteñen carteis que suman un total aproximado de 250 unidades. Canto ás carpetas, conteñen documentación de grupos, organizacións e colectivos. Poden ser: colgantes ou negras tipo AZ de 35 cm de longo por 24,5 cm de ancho e con lombos que oscilan entre os 7, 12 e 14 centímetros. As carpetas colgantes suman un total de 64 unidades. As carpetas negras tipo AZ, suman un total de 24 unidades.

Grupos, organizacións e colectivos

A identificación de grupos e colectivos implicados na dinámica do MFOG é fundamental no desenvolvemento do proxecto e constitúe, como se dixo, o seu obxecto de estudo. A través da bibliografía, das publicacións periódicas, en especial feministas, e da aplicación de procedementos de baleirado, conseguíronse referencias. A medida que se vai obtendo información elabóranse

dous listados nominais que recollen nomes e siglas de organizacións con presenza dentro da colección. Trátase de pegadas documentais que permiten dar conta da dimensión da rede de relacións das organizacións do MFOG.

Un dos listados, o máis longo, cun total de 226 referencias, recolle todas as referencias das organizacións, grupos e colectivos con actividade en Galicia e moitas outras de alén, dun e doutro lado do Atlántico, e non sempre directamente identificadas co feminismo.

A día de hoxe, o segundo listado recolle un total de 88 organizacións. Trátase de referencias de grupos, colectivos e organizacións identificadas nestas páxinas como obxecto de estudo. A escaseza de datos sobre un número importante delas, representan un auténtico reto para este proxecto en concreto e para a investigación en xeral. Estes listados e a definición de siglas, resultan unha ferramenta de grande utilidade ao permitir, entre outras cousas, axilizar os traballos de localización dentro da colección, descubrir diferentes formas de nomear ou mesmo de fixar a evolución das siglas ao longo dos anos.

Librerías de mulleres

Antes da aparición de arquivos e bibliotecas especializadas, as librerías de mulleres se converteron nos primeiros centros nos que se podía atopar libros, documentos, bibliografía e información sobre muller, mulleres, feminismos e/ou xénero. Estes establecementos teñen sido e son, espazos de encontro, debate, reunión e intercambio de información entre mulleres. O artigo de Lola Robles e Marisa Mediavilla titulado “Las librerías de mujeres en España” (2000), ofrece interesante información neste sentido, constitúe unha importante referencia para posteriores estudos e leva a considerar a importancia de establecer unha estratexia para a recuperación da memoria destas librerías e establecer relacións de colaboración coas que están operativas na actualidade. Entre outras cousas, poden ser unha excelente canle de comunicación e achegamento a un amplo abano de mulleres feministas.

Fontes bibliográficas

Unha tarefa asumida desde o principio foi a busca de fontes bibliográficas. Compiláronse libros e publicacións periódicas sobre feminismos e sobre o MFO e, obras de feministas e de grupos, colectivos e organizacións feministas de dentro e fora de Galicia. Realizáronse tamén baleirados das obras e se atopou información de interese. Esta pescuda ten e terá continuidade e se complementará cos baleirados que fai Dialnet e os que se realizan na Biblioteca da USC.

Fontes documentais

Para a obtención de referencias sobre este particular, a bibliografía consultada ofrece datos relevantes, máis como xa se indicou, é sobre todo a rede de contactos xerada pola propia dinámica do proxecto, a que emerxe como unha especial fonte de información. Os datos obtidos remiten:

- Aos propios colectivos e grupos obxecto de interese e que están en activo
- A persoas concretas que conservan documentación a título persoal
- A organizacións culturais, políticas, sindicais e estudantís

- A fundacións con fondos documentais
- A bibliotecas e centros de documentación
- A arquivos da administración

Unha vez obtida a información sobre persoas ou entidades concretas con fondos relacionados, é importante ampliar a información respecto da existencia, custodia, conservación e contido dos fondos. Interesa coñecer as súas características e obter, cando menos, unhas notas xerais sobre eles e os materiais e documentos que custodian. Para isto elaborouse unha breve enquisa que ben a través de correo electrónico ou ben a través de teléfono ou de forma persoal, permitiría: obter datos máis concretos sobre os materiais de utilidade para investigadores e investigadoras; avaliar o estado de conservación no que se atopa a documentación obxecto de interese; e si fora o caso, elaborar fórmulas para a salvagarda da documentación, para adquisición, entrega en depósito ou doazón da documentación, para intercambio de documentación e información e/ou para dixitalización e difusión a través da rede de internet

Adquisición de documentos. As doazóns

As fórmulas de adquisición de documentos que se van contemplar na colección a curto e longo prazo, serán as habituais nunha biblioteca ou centro de documentación: compra, doazón, legado, depósito, intercambio. Como xa se indicou, a maioría dos fondos que conforman a actual colección *Recuperación da Documentación e da Memoria do MFOG*, proceden de doazóns de persoas e entidades que voluntariamente traspasan a custodia e permiten a difusión da documentación obxecto de interese.

Tipoloxía documental

Na colección especial coinciden fondos propios de bibliotecas, con fondos de arquivos e incluso de museos. Atópanse fondos de asociacións e institucións con documentos persoais, documentación de carácter administrativo con documentación interna. Actas de asembleas, congresos e reunións, artigos de prensa e revistas, boletíns, bonos, calendarios, carteis, correspondencia, comunicados, dípticos, entrevistas, estatutos, expedientes, fotografías, follas de firmas, gravacións, libros, pancartas, películas, autocolantes, folletos, publicacións (boletíns, cadernos, revistas), obxectos (cerámica, chapas, globos, lazos, axendas, calendarios, xoias, ...)

Froito da revisión da documentación recibida e cara a ter unha relación dos documentos de cada organización, traballouse nun posible agrupamento dos documentos baixo esta tripla perspectiva: documentos destinados a distribución pública; correspondencia e relacións cos medios de comunicación; e, documentación interna e de carácter administrativo.

Revistas

As publicacións periódicas feministas resultan de especial apoio. Polo xeral son promovidas por mulleres implicadas en colectivos feministas ou polos propios grupos e reflicten información de primeira man sobre a creación de novos grupos, a realización de encontros, xornadas e todo

tipo de actividades. Si ben é certo que neste proxecto teñen un interese concreto as revistas producidas por colectivos e grupos feministas con actividade en Galicia e que emerxen a partir de 1982, non se perde de vista o feito de que, desde mediados dos setenta do século XX, grupos e colectivos feministas organizados dentro e fora de Galicia estableceron redes de relacións que en ocasións derivaron na articulación de plataformas, coordinadoras e comisións de traballo conxuntas. Isto quere dicir que as revistas feministas editadas noutros puntos do Estado español e noutras áreas xeográficas poden proporcionar información e, polo tanto, non deben ser desbotadas. Debido a esta circunstancia, desde os primeiros contactos realizados pola Comisión de Igualdade para a localización de publicacións periódicas feministas, os esforzos se centralizan naquelas que foron ou son editadas en Galicia e tamén se atende as propostas de acceso á obtención de revistas editadas alén. As publicacións periódicas feministas que na actualidade compoñen o fondo compilado pola Comisión de Igualdade do CCG, proceden ben de doazóns voluntarias de diferentes persoas e entidades ou ben do establecemento de convenios de doazón coas propias mulleres implicadas na creación de revistas.

Actualmente a colección contén publicacións promovidas por colectivos feministas, organizacións políticas e sindicais e institucións, con datas de publicación que abarcan desde década de setenta ata á actualidade. Existen títulos dos que se publicaron poucos números e dos que se reuniron algúns exemplares, coleccións completas e xa pechadas e, coleccións completas que seguen a se publicar. Poderíase falar dunha primeira clasificación xeral entre revistas galegas e revistas publicadas alén. O primeiro grupo contén 13 títulos. Canto ao segundo, componse de: 25 títulos editados en Madrid, 13 en Euskadi, 3 en Portugal, 1 en Bruxelas e 5 en Centroamérica.

Considerouse oportuno realizar unha busca non exhaustiva por título destas revistas en varios catálogos: Biblioteca da USC, Biblioteca da UDC, Biblioteca da UVigo, Biblioteca Nacional de España (BNE) e, na Rede de Bibliotecas de Galicia. Isto permite facer unha primeira valoración: – As publicacións periódicas feministas no seu conxunto non se atopan en biblioteca algunha; – Obviamente a BUSC polo seu carácter, orientación e localización en Santiago de Compostela é a que presenta máis títulos; – A BNE, presenta un maior número de revistas publicadas en Madrid. Tamén se entende que isto é debido a súa localización.

Carteis

Os carteis desempeñaron unha función relevante. Foron comunmente empregados como soporte de publicidade e comunicación por diferentes grupos, colectivos e organizacións. Na actualidade estanse a realizar tarefas de rexistro e catalogación sobre eles. No tocante a identificación, a consulta a mulleres implicadas no MFOG é fundamental e non pode ser perdida de vista. Requirírase tamén a consulta de arquivos, centros de documentación e museos que reúnan carteis e materiais similares.

Pancartas ou faixas

A colección conta con 35 pancartas datadas entre os anos setenta e noventa. Trátase de pezas únicas de grande tamaño de tea ou plástico, polo xeral en bo estado. Para unha primeira impre-

sión visual pódese consultar o especial *8 de Marzo* do *Álbum de mulleres* no seu epígrafe Movemento Feminista Organizado en Galicia, Galería fotográfica:

<http://www.culturagalega.org/album/detalle_especial.php?id=207>

As consultas realizadas sobre dixitalización, na Biblioteca Nacional de España e no Museo del Prado, apuntan, como paso previo, á realización dunha boa toma fotográfica que permita reproducilas coa mellor resolución posible. Canto a súa conservación no CCG, enténdese o seu empacitado como unha opción intermedia.

Recortes de prensa

Como xa se indicou, unha práctica común por parte de todos os grupos, colectivos e organizacións obxecto de interese é a elaboración de informes de prensa nos que se recolle información sobre temas concretos e tamén sobre si propias ou outras organizacións relacionadas. En principio, pensouse en darlles un tratamento documental profundo, pero á vista de certos problemas, e sobre todo da progresiva dixitalización e mellora nos sistemas de recuperación da información, a tarefa quedou postergada. Sen embargo, deu pe á elaboración dunha ficha específica para recortes de prensa que se pensa pode ser de utilidade no futuro.

Gravacións sonoras

Na colección hai actualmente 13 gravacións sonoras en soporte casete de ferrocromo. Nove sitúanse cronoloxicamente entre os anos oitenta e noventa do século XX. foron realizadas pola AGM-SC e o seu abano de contidos é diverso: gravacións de conferencias e coloquios, entrevistas, charlas... . As outras tres correspóndense coas primeiras entrevistas realizadas pola Comisión de Igualdade como fontes documentais.

A entrevista como fonte documental

Cando faltan datos de achega ao pasado e para recuperar a historia e a memoria recente, as testemuñas orais emerxen como un instrumento especialmente útil e válido como fonte de documentación. Co uso deste método está sendo posible rescatar e coñecer unha parte importante de datos, contribuíndo así a evitar a ocultación secular das mulleres (Suárez: 2003). Neste caso pénsase na posibilidade de desenvolver unha estratexia de traballo que combine a realización de entrevistas biográficas coa localización de arquivos persoais e/ou, o tratamento documental de fontes incompletas existentes no arquivo.

Son moitas as actividades máis ou menos públicas, levadas a cabo polas diferentes agrupacións que non foron recollidas por escrito; nin por elas propias nin polas publicacións periódicas coetáneas. É preciso procurar mecanismos de busca de información necesaria e fontes de documentación alternativas. A elaboración dunha entrevista en profundidade dirixida ás mulleres implicadas na dinámica de grupos e colectivos feministas articulados en Galicia desde a segunda metade do século XX, ben definida e, entendida e usada como fonte de historia oral, perfílase polo tanto como unha aplicación metodolóxica axeitada. A memoria das mulleres que viviron e se implicaron en primeira persoa nos grupos e colectivos obxecto de interese, amósase como fonte

de datos necesaria antes de que as protagonistas, por razóns biolóxicas e naturais, desaparezan e, posible, en tanto en canto elas decidan participar.

A entrevista debe contar coa aprobación da entrevistada e ten quedar claro que vai ser gravada en soporte audio ou audio-vídeo. Débese explicar o lugar ocupado polas entrevistas dentro do proxecto e a localización das mesmas nun arquivo público para que poda ser consultada. Neste sentido, unha cuestión a aclarar é a do anonimato; deben expresar si desexan ou non que se faga público o seu nome real, por un período de tempo determinado ou segundo lexislación vixente. Todos estes termos deben ser formalizados. A autorización debe constar oralmente nas gravacións, preferiblemente ao comezo das mesmas e, tamén en papel.

As liñas xerais que compoñen as entrevistas documentais teñen como finalidade o deseño dun cadro xeral sistematizado que poda ser empregado como referencia en todos os casos (Pujadas: 1992). Neste caso, abórdase como un proceso de deseño dun modelo sistematizado de preguntas dirixidas a mulleres que viviron e viven en primeira persoa a dinámica dos grupos e colectivos obxecto de interese. Ninguén mellor que elas mesmas para escribir a súa historia. Perséguese elaborar un cuestionario o suficientemente aberto como para atender as particularidades de cadansúa e o suficientemente pechado para evitar a dispersión.

Na entrevista trátase de conseguir un esbozo xeral da biografía da entrevistada na súa relación coas organizacións, colectivos e grupos obxecto de interese e obter información sobre a produción de documentos e materiais. No caso de ser posuidoras de arquivos persoais propios interesa saber cal é a súa postura en relación á posibilidade de compartilos co proxecto ben como doazón, ben como préstamo para a súa dixitalización. No que toca ao tratamento documental, a entrevista vese tamén como unha fonte de recursos, unha vía que, nos casos pertinentes, pode permitir aclarar e completar as carencias e dúbidas xeradas en torno aos documentos e materiais que compoñen a colección. As carencias máis habituais nos documentos aos que se vai tendo acceso ao fío deste proxecto son:

- a) Falta de datas concretas.
- b) Falta de firmas ou indicacións que permitan discernir quen ou que grupos os elaboran.
- c) Ausencia do lugar de edición.
- d) Mal estado de conservación coa conseguinte dificultade de lectura.

Proxéctase ademais elaborar bases para a execución e tratamento de entrevistas colectivas e a preparación dunha enquisa para aquelas mulleres as que non se poda acceder persoalmente pero que si accederían a cubrir un formulario. Tamén se realizarán pescudas para a identificación e localización de entrevistas xa realizadas en mans particulares ou que se atopan en arquivos e bibliotecas de asociacións de mulleres, da administración e de organizacións políticas, sindicais, etcétera.

Fichas para directorios e bases de datos

Son catro os modelos de fichas: directorio mulleres, dossier mulleres, directorio organizacións, directorio de institucións documentais. Constitúen valiosos instrumentos para a creación de di-

reatorios e bases de datos axustados á colección. Son ademais unha ferramenta de grande utilidade para a recollida de información, ordenamento e consulta.

Nota final

A Comisión de Igualdade do CCG considera que é importante aproveitar o coñecemento xerado nestes anos para poñer en valor a colección reunida, seguir traballando na configuración dunha perspectiva máis global da documentación, e rendibilizar o camiño recorrido proxectando a outras organizacións e colectivos, de diferente carácter (político, económico, cultural, social, etc.), o esquema trazado ata o de agora. Neste sentido publicouse en 2013 un cumprido informe en formato papel e formato dixital, este último está a disposición pública na seguinte dirección: <<http://www.consellodacultura.org/mediateca/documento.php?id=1909>>. O informe, a máis de ampliar a información sobre o proceso de recuperación de documentación e memoria do que se está a falar, está dotado de trinta anexos nos que se recollen os diferentes modelos (fichas, entrevistas, enquisas, rexistros...) e listados referenciados nestas páxinas.

Bibliografía

- ESTIVILL RIUS, A. (2008) “Los fondos y las colecciones de archivo en las bibliotecas”. *BiD. Textos universitarios de biblioteconomía i documentació*, nº 21, [En liña] consulta 23/1/2013 <<http://www.ub.edu/bid/21/estiv2.htm>>
- PÉREZ-MONTES SALMERÓN, C. e CASO NEIRA, M. (2003) *La importancia de un patrimonio documental: los archivos científicos*. [En liña] consulta 23/1/2013 <<http://digital.csic.es/bitstream/10261/2957/1/archivoscientificos.pdf>>
- PUJADAS MUÑOZ, J. J. (1992). *El método biográfico: el uso de las historias de vida en ciencias sociales*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas (Cuadernos metodológicos 5).
- ROBLES, L. e MEDIAVILLA, M. (2000) “Las librerías de mujeres en España”, *Métodos de Información*, 35-36: 57- 62. [En liña] consulta 23/1/2013 <<http://eprints.rclis.org/bitstream/10760/4754/1/2000-35-57.pdf>>
- SUÁREZ SUÁREZ, C. (2003) *Feministas en la transición asturiana (1975-1983)*. La Asociación Feminista de Asturias. Oviedo: KRK.

Notas de libros

Fidalgo Santamariña, Xosé Antonio (2013) *Polas rutas do polbo e dos polbeiros tradicionais en Ourense*. Ourense: Deputación Provincial de Ourense, 399 pág.

Xosé Antonio Fidalgo Santamariña (1946-2011) foi un antropólogo dedicado ao estudo da cultura galega. Como etnógrafo interesouse polas comunidades rurais e, particularmente, pola recollida de datos en relación a produción artesán e os procesos festivos. A monografía *Polas rutas do polbo e dos polbeiros tradicionais en Ourense* é unha publicación póstuma, herdeira de ambos intereses e froito dunha intensa e demorada investigación, con datos de campo recollidos desde comezos dos anos noventa do século XX ata o ano 2011. A exposición dos datos inclúe elementos diversos e distantes co fin de dar luz ao fenómeno cultural do consumo de polbo en Ourense, centrando a análise na parroquia de Santa María de Arcos e na festa do Polbo do Concello do Carballiño. Recolleu tanto material etnográfico na investigación que o autor puido publicar unha primeira entrega *La gran pulpada gallega* (1999. Barcelona: Ronsel) na que organiza os primeiros datos en torno á festa do polbo de Carballiño.

O ámbito da investigación, obxecto, obxectivos e enfoque son presentados na primeira parte do libro. Nesta introdución podemos seguir as liñas teóricas e metodolóxicas que soportan o traballo realizado e guían a selección de contidos e escenarios. A metodoloxía descrita polo autor está baseada na procura do dato etnográfico recollido a partir das fontes documentais, as entrevistas en profundidade, a observación participante e as enquisas. Ademais do despregue de diferentes técnicas para a recollida de datos, o texto indícanos o afán holista que caracterizou o traballo de Xosé Antonio Fidalgo no estudo de comunidades rurais e oficios tradicionais, pois este queda reflectido, nesta nova monografía, ao abranguer as distintas esferas do fenómeno cultural presentando unha etnografía complexa. Esta trama confusa de procesos e elementos que se nos presentan no libro resulta do intento de conxugar a etnografía positiva e interpretativa (pág. 23). Esta posición dual do autor reflíctese na organización dos datos e na significación que para el teñen no conxunto social e cultural.

Así, a monografía describe diversos escenarios produtivos ao longo da xeografía galega co fin de entender a relación entre os diferentes territorios, de acordo ao nexo produtivo e de consumo do polbo. Este percorrido, que se segue a través da organización temática dos capítulos, leva as lectoras desde o coñecemento da especie ata os elementos simbólicos relativos aos hábitos alimentarios. Engádense nos dous últimos capítulos a posibilidade de obter novas interpretacións, pois o autor quixo organizar e presentar na publicación os resumos das entrevistas, algo que non é frecuente nos actuais textos etnográficos. O feito de que a monografía inclúa as testemuñas recollidas do traballo de campo, supón un esforzo de recolección e edición das entrevistas que permite afondar na interpretación que o autor dá aos datos, analizar as entrevistas, revisar o modelo de enquisa e percorrer as fontes documentais e bibliográficas. Este esforzo de síntese e recollida do material primixenio para ser publicado, entendo que axuda a dar a coñecer o fenómeno de estudo ás lectoras e lectores alleos á tradición do polbo, pero tamén podería ser interpretado como un recoñecemento ao colectivo de polbeiras e polbeiros, que autor sinala como comunidade de produción.

Os contidos da obra se distribúen desde un primeiro capítulo no que se presenta o consumo do polbo nos hábitos alimentarios e como este consumo está ligado ao calendario festivo. Este vínculo relaciona o recurso e a cultura no espazo galego da tradición, o que leva ao autor a presentar as festas gastronómicas e a súa importancia no conxunto do calendario festivo da comarca do Carballiño.

Dada a súa importancia, o texto detense na presentación de datos da festa do polbo de Carballiño. Mais non son só datos descritivos, ou limitados a unha festa gastronómica como parte do patrimonio inmaterial, senón que o texto indaga en beneficios e perdas das inversións na festa, así como no número de postos, afluencia e percepción de éxito e necesidade. Todos estes datos etnográficos son de gran interese para entender a dinámica funcional e económica nos rituais festivos, e non é frecuente atopalos nas monografías e estudos sobre as festas populares.

Seguindo a liña argumental do libro a etnografía positiva continúa expondo as características anatómicas e morfolóxicas, as fases de crecemento, maduración e reprodución, así como a ecoloxía do *Octopus vulgaris* ou polbo común. Esta descrición do animal se realiza por entender que tanto os territorios como a acción da captura adáptanse á idiosincrasia que presenta o *Octopus vulgaris* como especie adaptada ao medio. Desta forma, proporcionase o coñecemento do medio natural no que se desenvolve co fin de achegarnos ás características e territorios mariños da súa pesca. Territorios que mudan co avance do tempo e que tamén se relacionan cos cambios económicos e tecnolóxicos da sociedade que procura o polbo como alimento.

Coñecida a especie, a deriva temática leva as lectoras a coñecer os sistemas tradicionais de pesca do polbo que xa describira Xaquín Lorenzo. Nesta ocasión, Xosé Antón Fidalgo, engade os procesos de secado e transporte, xunto con información dos novos caladoiros. Ademais, fai referencia as diferentes regulamentacións que afectan as capturas, así como á evolución nos sistemas de selección e venda nas lonxas: desde o sistema de poxa ata a venda electrónica. Na abundancia dos datos presentados nestes temas, apréciase as moitas xornadas de observación e entrevistas que o autor realizou nas lonxas con pescadores, armadores e clientes.

Unha vez que coñecemos as características da pesca do cefalópodo, a lectura continúa co percorrido do mar á mesa, facendo detallada mención aos sistemas de almacenado e distribución

das capturas. O dato histórico das cantidades e as formas de transporte tradicional mostran unha autoría preocupada pola profundidade temporal dos datos. O traballo de campo realizado tamén incluíu á singular evolución das formas de transporte, desde o carro e os itinerarios de distribución por toda Galicia, pasando polos camións refrixerados ata as cámaras frigoríficas. A viaxe da costa ao interior do polbo como mercadoría termina no Carballiño, onde a análise detense para dar a coñecer o oficio do colectivo de polbeiras e polbeiros de Santa María de Arcos.

A descrición do oficio implica relacionar instrumentos e procesos propios e necesarios para transformar o polbo en alimento. Nárranse as diferentes accións, pero tamén a evolución dos materiais e a tecnoloxía precisa para a preparación do polbo á feira. Descríbenos como foi cambiando a imaxe e desempeño do oficio a partir dos cambios tecnolóxicos que promoveron a simplificación do desempeño e aprendizaxe, a accesibilidade do material e a rebaixa nos custes necesarios para exercer. Segundo se desprende do texto, estes elementos fixeron o oficio máis lucrativo e, por tanto, desexable. Baixo estas novas condicións, foi posible comezar a entender o oficio coma actividade de fin de semana coa que complementar a renda familiar, quizais incluso máis que un oficio ambulante de dedicación completa. Estes cambios se relacionan tamén cunha nova imaxe e posición social e simbólica das persoas do oficio, ao converterse nun oficio rendible e afastado dos elementos que antes o facían pouco desexable como os cheiros, a precariedade do transporte, a necesaria rapidez no consumo do produto resolta polas cámaras frigoríficas, etc.

Como se pode apreciar a monografía recolle mudanzas que inclúen as diferenzas na visualización do oficio, no control de capturas, na artes, aparellos e instrumentos de pesca, mais os cambios tamén incidiron nas formas de consumo. No que atinxe ao polbo á feira o autor advirte a des-localización deste prato do emprazamento festivo e rural cara ao ámbito urbano. Sobre todo, a partir da cooperación entre polbeiras e establecementos de hostalería, como bares e cafeterías, que admiten o consumo de polbo nas súas instalacións mentres serven as bebidas que acompañan as racións.

Os saberes do oficio tamén foron obxecto da investigación, pois se recollen os elementos que interveñen no cálculo da cantidade de pratos necesarios segundo os diferentes espazos de traballo: festas, bares, etc. Tipos de pratos segundo capacidade ou ración e as marcas que os vinculan coa polbeira que o usa, son elementos e coñecementos da práctica de oficio descubertos a través da observación participante. O texto ofrécenos ese coñecemento para algo máis de 62 marcas que identifican ás traballadoras que desempeñan o oficio e os lugares nos que se realiza. Neste sentido, parece que dar visibilidade ás marcas identificadoras dos pratos permite achegarnos ás persoas polbeiras e localizar, no espazo e no tempo – como se for a guía dun roteiro de distribución-, ós pratos e quen os serve con polbo á feira tanto na cidade de Ourense como noutras localizacións de festas e feiras. Como é ben sabido, por toda a cidade os días festivos instálanse postos que serven polbo á feira que se pode levar ou consumir no momento de ser servido. Ven ao caso engadir que as mañás dos domingos nestes postos non era raro atopar a Xosé Antón Fidalgo, tomando notas e entrevistando a polbeiras e consumidoras, xa que toda a obra reflicte un coñecemento extenso que remite a un traballo de campo demorado.

Noutro plano de análise, deixando o ámbito máis económico, resulta de gran interese a xenealoxía do oficio trazada polo autor, a través das familias da parroquia, pois entendo que é unha

análise que permite vincular os lazos familiares coa presenza e ocupación no oficio. A endogamia parroquial, as análises da posición e roles segundo xénero dentro da comunidade e en relación coa escolla das parellas heterosexuais, achegan información contextual para entender, baixo a interpretación do autor, a relación entre o oficio e a sociedade no que se desenvolve. A relación matrimonio-patrimonio queda neste apartado realizada a partir da descrición do oficio tradicional como parte do patrimonio cultural galego e, ao tempo, entendendo a súa vinculación con fenómenos sociais da comunidade que o desenvolve, influída tamén por dinámicas económicas e culturais de carácter máis global. Neste contexto cómpre salientar a análise que o autor fai da festa parroquial onde para el móstranse as diferentes dinámicas simbólicas de prestixio e poder. No texto a festa da parroquia é espazo e tempo privilexiado para entender a posición das actrices dentro das lóxicas de produción e reprodución da comunidade, e os signos de identidade e pertenza en relación coa práctica de oficio.

Para o autor, a practica do oficio na parroquia contempla procesos identitarios en tres niveis. O primeiro estaría en relación ao ámbito espacial de Santa María de Arcos, que actúa como marcador identitario. Nun nivel temporal inclúe o traspaso xeracional da práctica do oficio, proceso que o autor denomina “a identidade de oficio”, no que as persoas que o desenvolven considéranse representantes dunha tradición. Un segundo nivel identitario fíxase na práctica do oficio e nas relacións inmediatas que se dan no seu desenvolvemento, algo que permite distinguir grupos e subgrupos de polbeiros por proximidade, afinidade, etc. Estes niveis articúlanse a través da capacidade económica da familia no oficio, da antigüidade no seu desempeño, así como a frecuencia, se son da parroquia ou non, a adscrición as normas legais que son de aplicación ao oficio como os permisos de ambulancia, os pago de impostos, etc. Un terceiro nivel viría dado pola identidade parroquial xeral nos espazos de vida cotiá e de traballo. Neste nivel o autor sinala tres rituais básicos para entender a posición das persoas e familias dentro do conxunto social da parroquia: a poxa das andas sobre as que se asenta a base da Imaxe da Virxe –o símbolo relixioso da parroquia–, a procesión do Ramo e a participación e rol xogados na festa anual do polbo en Carballiño.

Termina o libro con dúas series que teñen o seu interese e que podemos relacionar coa intención holista xa anotada: por unha banda a recollida de datos en relación co imaxinario do polbo, apartado no que se recolle o animal convertido en fábula, lenda e mito e en protagonista, as veces, en monstro da literatura fantástica; pola outra, o inventario de receitas que consiste na procura do polbo como alimento que se vai transformando ao longo do tempo en diferentes pratos. Esta última liña abre un apartado no que se recollen –tanto por vía documental como a través de entrevistas– diferentes receitas culinarias para transformar a especie en alimento, ao tempo que proporciona unha viaxe histórica polos testemuños de viaxeiros que sitúan en Galicia o uso do polbo como alimento.

Para finalizar cómpre salientar que nestas páxinas quixemos difundir a valía do traballo realizado e publicado na obra póstuma do patrón do Museo do Pobo Galego Xosé Antonio Fidalgo Santamariña, do seu empeño por dar saída ao coñecemento que foi adquirindo nas súas longas e demoradas xornadas de traballo de campo e que, lamentablemente, non puido ver publicado. 🙏

FÁTIMA BRAÑA REY

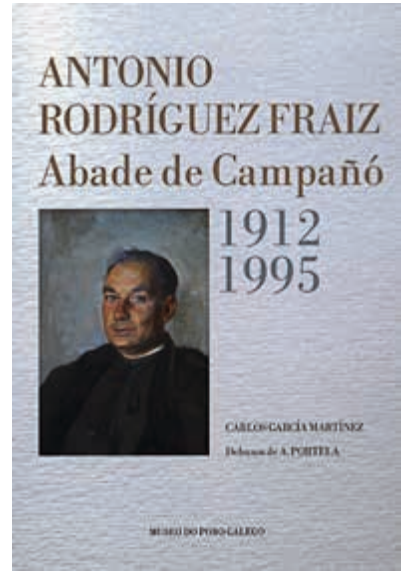
Universidade de Vigo

García Martínez, Carlos (2012) *Antonio Rodríguez Fraiz: Abade de Campañó. 1912-1995*. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego, 109 páx.

Cumpríanse o pasado ano 2012 os cen anos do nacemento do patrón fundador do Museo do Pobo Galego don Antonio Rodríguez Fraiz, abade de Campañó, crego galeguista, investigador da nosa historia e loitador infatigable pola dignificación da nosa lingua e cultura. Foi a propósito desta efeméride que Carlos García Martínez decidiu pór nas nosas mans o seu traballo biográfico arredor da entrañable figura do Sr. Abade de Campañó. Entrevistas, correspondencia, escritos e diversos papeis que figuran no Museo como legado de D. Antonio foi a documentación básica da que se serviu o autor para achegarse a evolución deste crego de singular traxectoria, así como á actividade por el desenvolvida nos diferentes eidos aos que consagrou a súa vida, como crego ao servizo da igrexa-pobo en Galiza e misionero en terras americanas; e como galeguista, valéndose da investigación histórica para axudar a cimentar a nosa conciencia colectiva. Pero, sendo esta base documental indispensable, o traballo de García Martínez nútrese, de maneira esencial, dos múltiples recordos e vivencias comúns que unha amizade de case 30 anos, e a participación conxunta en numerosos actos e proxectos culturais foi acumulando. E non se pense que a loanza do amigo resta un ápice de obxectividade e afán clarificador sobre a traxectoria do biografado; en todo momento o coñecemento de primeira man aparece contrastado con datos documentais verificables, e cando estes faltan queda sempre constancia desa ausencia.

O necesario rigor precisa tamén da contextualización dos feitos e accións do personaxe, ter en conta as coordenadas espazo-temporais nas que se desenvolve, que non son outras que as dun cambiante século XX: a Galiza republicana dos anos 30 cando o biografado era un mozo seminarista adoutrinado nos principios dun catolicismo reaccionario e ultraconservador; a Guerra Civil, cando recibe a orde sacerdotal e os seus primeiros destinos como crego; a posguerra coas súas penurias e o agromar dunha conciencia galeguista que se irá afirmando e ensanchando a partir dos anos 50 e 60; o contacto con América, un espazo de liberdade que tanto influirá nas súas preocupacións sociais así como na súa actitude vital e ate estética; os anos da transición, cheos de esperanza, nos que tantos proxectos e ilusións podían por fin verse realizados... Pero tamén as dunha igrexa galega inmersa nun proceso de renovación que non chegará a dar os froitos cobizados.

En cen páxinas estruturadas en dez apartados, incluídos un prefacio, un posfacio, e un repertorio bibliográfico que recolle a práctica totalidade da obra publicada de Rodríguez Fraiz –salvo artigos e colaboracións en prensa periódica aos que tamén se fai alusión–, García Martínez vainos

debullando o esencial da vida e traballos deste home apaixonado, vitalista, enérxico e humilde a un tempo, crego entregado ao seu labor pastoral alí onde o exercera, comprometido co pobo, e en Galiza coa nación.

No primeiro capítulo, *Unha biografía cincelada polo traballo*, que arranca das súas orixes en Tomonde (Terra de Montes) e primeiros anos de formación, fai un percorrido polos distintos destinos que como crego lle foron encomendados a partir da súa ordenación sacerdotal en marzo de 1936: San Martiño de Moaña, Santo Tomé de Vilariño e Lucí en Teo, S. Pedro de Cervás e Chanreiro, e por fin San Pedro de Campañó, onde permanecerá como párroco ate o seu pasamento, con parénteses sinalados polo seu periplo misional en América en distintos períodos entre 1959 e 1967. Destaca García Martínez o activo labor que en todos eles realizou D. Antonio e o seu carácter emprendedor, abarcando tarefas de restauración e protección do patrimonio artístico das súas parroquias ou editando publicacións divulgativas sobre as mesmas nas que latexa un vivo interese pola historia local e por facer da cultura unha ferramenta útil ao servizo do progreso social.

Danos conta da orixe campesiña de Rodríguez Fraiz, dos oficios dos seus ascendentes, entre os que sobrancea o de canteiro, verdadeira especialización da Terra de Montes dende séculos. Pero en Tomonde había tamén outro oficio de certa tradición e non menos prestixio: facerse cura. Nos anos de formación de D. Antonio contábanse dez seminaristas de Tomonde, unha parroquia duns 60 veciños. Hai sen dúbida un efecto chamada duns polos outros, o mesmo que sucede noutros oficios ou nos destinos da emigración. Pero como destaca García Martínez, a pegada máis fonda naqueles anos anteriores ao seminario foi a de D. Fernando García Leiro, crego de Cerdedo que rexentaba na súa reitoral unha pasantía gratuíta para rapaces procedentes de toda a comarca, verdadeira “escola de irmandade” para todos eles, á que se incorpora Rodríguez Fraiz sendo aínda un cativo con vistas a preparar o ingreso no seminario. D. Fernando era humilde e caritativo, exercera diversos oficios denantes de se ordenar cura, xa na idade adulta, chegando a doutorarse en teoloxía. Era pois un crego vocacional que acadara certa cultura e quería poñela ao servizo do pobo. Sen dúbida o seu maxisterio debeu ser determinante á hora de orientar a vocación sacerdotal de Rodríguez Fraiz, e tamén a súa práctica, pois o carácter humilde e desprendido e a paixón pola cultura do pobo convertéronse igualmente en atributos da súa personalidade. A admiración e agradecemento ao mestre quedarían recollidos no libro-homenaxe que lle dedicaron en 1972.

Menos afortunados foron os primeiros anos de seminario, contemplados dende a perspectiva do tempo. A represión lingüística, o desprezo aos valores culturais do país, o autoritarismo, a cativeza intelectual en suma, tiñan poucas excepcións e producían nos rapaces de orixe rural, que eran a inmensa maioría, un efecto de *shock* que os deixaría marcados para sempre. Neste senso as verbas críticas de Rodríguez Fraiz que se reproducen no libro son elocuentes. Esa era a realidade, con poucas excepcións. A formación eclesial por aquel entón non soamente se impartía totalmente de costas ao país senón que ademais inculcaba principios ideolóxicos ultraconservadores. Non estraña, logo, que once anos de formación bebendo da mesma fonte, dende os catorce aos vinte e cinco anos, puidesen converter ao mozo seminarista galego de orixe humilde e rural nun propagandista de tales principios e dun belixerante nacionalismo español. Iso explicaría os tres artigos nesa liña de pensamento asinados por Rodríguez Fraiz no xornal conservador católico “La

Palanca” entre 1934 e 1936, que, como sinala García Martínez, pouco se compadecen coa admiración que sentía por personalidades de sensibilidade galeguista como o poeta Cabada Vázquez, Fermín Bouza Brey, ou a influencia da revista *Logos*, órgano oficioso da dereita galeguista ao que Fraiz tería acceso. Fáltanos a este respecto o seu testemuño. Nada deixou dito, que saibamos, e tampouco ninguén lle preguntou, sobre esta xuvenil toma de postura, tan contraditoria cos principios que mantería o resto da súa vida, pero tan en sintonía coa que era por aqueles anos a posición maioritaria da igrexa Católica.

Os seus primeiros destinos como coadxutor en Moaña e como ecónomo en Vilariño-Lucí (Teo) foron interinos. En 1940 acada a reitoría de San Pedro de Cervás e Chanteiro, no concello de Ares, na que permanece 11 anos, e dende a que realiza un destacado labor social e cultural. A partir de 1945, aínda que algunhas colaboracións no semanario *Galicia Social* o sitúan na liña oficial da Igrexa da época, un artigo seu no xornal *La Voz de Galicia* sobre o significado do levantamento de 1846 con motivo de cumprirse o seu centenario, marca un punto de inflexión importante. A loanza da xesta de Solís ten un significado que García Martínez destaca como de “certa emoción galeguista”, a partir da cal dá por rematada a primeira das etapas que establece na evolución do pensamento do seu biografiado. Dende agora, e ate finais dos anos 60, irá medrando a afirmación galeguista a través do interese polo coñecemento do noso pasado e da nosa cultura. Durante os anos en Cervás, na comarca de Ferrol, toma contacto cun reducido grupo de demócratas e galeguistas que alí residían: Bello Piñeiro, Leira Domínguez, irmáns Usero, Carballo Calero..., os cales exercerán notable influencia sobre o seu pensamento. En 1949 recibe a Otero Pedrayo na súa casa, que acude a Ferrol convidado por el e demais amigos para pronunciar unha conferencia. A relación con Otero marca outro fito importante que reafirma o compromiso con Galicia do noso crego. Comeza deste xeito nos anos 40 o camiño cara ao *compromiso militante coa nación*, como titula García Martínez este apartado da biografía.

Por fin, en 1951 Rodríguez Fraiz faise cargo da reitoría de San Pedro de Campañó e axiña toma contacto cos intelectuais galeguistas que alí residen: Rodríguez Figueiredo, Filgueira Valverde, García Alén, Cuña Novás, Agostiño Portela... Publica a revista parroquial *Campaniola*, da que saen tres números e incrementa as súas colaboracións na prensa diaria: *Faro de Vigo*, *Diario de Pontevedra*... A súa presenza comeza a facerse habitual nos actos culturais que se celebran na cidade e que teñen a Galicia como referente.

En 1959, sen renunciar á súa parroquia de Campañó, recibe autorización para trasladarse a América e colaborar coas misións que se desenvolven en diversos países, entre eles Porto Rico, no que permanece máis tempo, e Arxentina, onde toma contacto coa importante colonia de galegos exiliados de Buenos Aires. Estas estadías deixan unha pegada imborrable no carácter e na actitude de Fraiz. Serven para reafirmalo nas súas posicións a respecto de Galicia e do papel da igrexa, e a nivel humano apórtanlle algo máis: a experiencia da liberdade.

Ás terras de Porto Rico leva as súas inquiredanzas pola escolca histórica, e o seu froito é *Historia del Corozal*, un volume dedicado a ese departamento da illa borinqueña. Identifícase plenamente cos problemas daquelas xentes, coa defensa dos seus valores, da súa cultura e da súa lingua, que fronte ao inglés ten unha posición semellante ao galego a respecto do español. O contacto coas

culturas indíxenas dos diferentes países “influirá na visión e na radicalización da súa actitude persoal perante a situación socio-política de Galicia”, en palabras de García Martínez. E non menos importante foi o contacto coas comunidades de galegos exiliados, singularmente a de Buenos Aires na que foi acollido con agarimo. Alí oficiará a primeira misa que se celebra en galego, no cemiterio da Chacarita o 25 de xullo de 1961 en memoria de Castelao. O periplo americano é sen dúbida renovador para o noso crego.

En canto a súa posición no que atinxe ao papel da igrexa, queda ben documentada a adscrición de Fraiz ao sector “aperturista e inculturador” do clero galego, segundo terminoloxía de Francisco Carballo, sector que promove o cambio e a renovación da mesma, no sentido de considerala comunidade de crentes, en sintonía cos principios do Concilio Vaticano II, alentando dende os anos 60 o emprego do galego na liturxia e nos demais ámbitos.

De volta das misións a fins dos anos 60 apouséntase definitivamente en Campañó. Continúa co seu traballo na parroquia e co seu labor como investigador, que empeza a dar froitos recoñecidos, e intensifica o activismo cultural. O seu compromiso con Galiza lévao a asumir o ideario nacionalista; a súa casa será unha ágora aberta ao debate das ideas e á loita polas liberdades cívicas, que atoparán nel sempre un firme valedor. García Martínez sitúa nestes anos o inicio dunha nova etapa na evolución do noso crego, que será xa a derradeira, a de afirmación nacionalista, froito tanto da súa evolución persoal como do contacto que a partir de 1969 manterá co grupo de xoves colaboradores do Instituto Padre Sarmiento. Con enerxía fará resoar a súa voz dende os púlpitos, alí onde era chamado, para defender ao seu país e ás súas xentes. As súas homilías, das que se reproducen varios fragmentos, buscan sempre conxugar cristianismo e galeguismo. A presenza de D. Antonio tornouse habitual por un tempo como oficiante en celebracións relixiosas como o cabodano de Rosalía, o 25 de xullo, ou en romarías como a de San Xusto na carballeira do mesmo nome. Consolida o seu perfil de investigador, incorporándose ao Instituto de Estudos Gallegos Padre Sarmiento, participando na fundación do Museo do Pobo Galego, no Padroado do Pedrón de Ouro, etc.

Mención especial merece no libro o espazo dedicado á súa obra escrita, singularmente a que resulta da súa paixón investigadora no eido da historia. Destaca García Martínez os principios autodidactas dos que parte, a súa predilección pola historia local, polos oficios populares, singularmente o de canteiro, e por todo o que ten relación coa súa Terra de Montes, na que centra o groso da súa produción. Destaca o seu interese por dar voz aos sen voz, por facer unha historia útil á sociedade, partindo dos datos de primeira man que recada de fontes primarias. Aprecia García Martínez nos traballos de Rodríguez Fraiz a influencia do Seminario de Estudos Galegos, singularmente de Bouza Brey, Filgueira, Fraguas, Xaquín Lorenzo ou Martínez López, sen esquecer a outros como Rubén García Álvarez ou García Alén cos que mantivo especial relación. Ao tempo, sitúa ao noso crego na fecunda tradición de cregos eruditos tan insignes como frei Martiño Sarmiento, López Ferreiro, Oviedo y Arce, ou García Conde, entre outros. No que respecta á súa actividade como divulgador destaca os máis de 400 artigos en diversos medios escritos, nomeadamente nos xornais *Faro de Vigo* e *Diario de Pontevedra*.

O percorrido de García Martínez polo conxunto da obra do noso crego resulta grato e clarificador. Coma se dunha peza musical se tratase, descóbrenos a unidade que lle dá vida: facer unha

historia de base útil ao pobo; o seu tema central: a Terra de Montes; mesmo os seus momentos máis líricos no libro dedicado ás pontes do Lérez; e esa coda final dedicada a Castelao na alma dos escritores do seu tempo, orixinal peza bibliográfica.

Por último, non podían faltar as últimas pinceladas a un retrato que en todo momento procurou resaltar a dimensión máis humana do personaxe, trazadas agora dende a posición privilegiada de quen compartiu tantos anos de leal amizade con el, para tratar de fixar eses riscos da súa personalidade tan orixinais e definitorios do seu peculiar carácter. Ese carácter que, se ben permanecerá para sempre acochado nos seus escritos e na memoria de cantos tivemos a sorte de coñecerlo, revivece agora nesta biografía exemplar, destinada a figurar ao carón dos seus libros como lectura inescusable.

Destacar tamén o acertado das ilustracións que acompañan o texto, que reproducen portadas de varios dos seus libros, e debuxos do seu inesquecible amigo e compañeiro de tantas xeiras, Agostiño Portela. Quizais na selección de fotografías se bote en falla algunha anterior a 1970; a urxencia da edición para facela coincidir co centenario foi sen dúbida a responsable.

Non queremos rematar estas notas sen dar publicamente as grazas, no nome da familia de D. Antonio, a Carlos García Martínez por esta impagable contribución destinada a manter viva a súa memoria. E tamén ás institucións que se sumaron á iniciativa de dala a coñecer, Museo do Pobo Galego, Fundación do Pedrón de Ouro, Asociación de Amigos da Terra de Montes e Concello de Cerdedo. 🙏

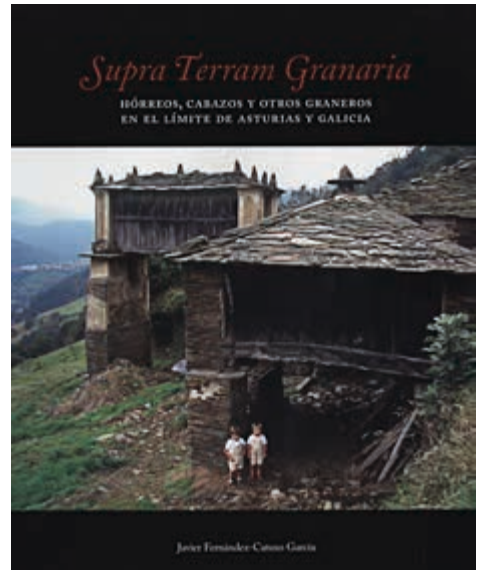
ANTONIO LORENZO BUGALLO

Fernández-Catuxo García, Javier (2011) *Supra Terram Granariam*. Hórreos, cabazos y otros graneros en el límite de Asturias y Galicia. Xixón: Red de Museos Etnográficos de Asturias, 264 páx.

Marcus Terentius Varro escribiu no século I a.C. o tratado de agricultura *Rerum rvsticarvm*. Varro, ou Varrón, deu coas claves da funcionalidade daqueles graneiros, a mesma funcionalidade que a dos hórreos e cabazos actuais. Escribiu Varro [Et] *triticum condi oportet in granaria sublimia, quae perflentur uento ab exortu ab septentrionum regione, ad quae nulla aura humida ex propinquis locis adspiret.* (...) para continuar: *Supra terram granaria in agro quidam sublimia faciunt, ut in Hispania citeriore et in Apulia quídam, quae non solum a lateribus per fenestras sed etiam subtus a solo uentus refrigerare possit.* Temos aquí unha descrición, de hai algo máis de 2000 anos, das características fundamentais da funcionalidade do hórreo: un graneiro elevado e suspendido que recibe a acción do vento (do norte e do este, di Varro) que penetra non só polas ventás senón tamén pola súa parte inferior, nos que a humidade non poida penetrar por ningún lado.

Máis que unha descrición, a de Varro é unha síntese do que Javier Fernández-Catuxo formula, analiza, desenvolve e demostra no exhaustivo estudo dos hórreos e cabazos, que dá a coñecer neste libro. Compréndese ben que o título comece con esta expresión de Varro, *Supra Terram Granariam*, pois un e outro autor –salvando as distancias– salientan acerca destes graneiros a súa funcionalidade e a relación co medio natural no que se desenvolven.

Juaco Álvarez e Armando Graña din no prólogo que “Es la labor minuciosa de un científico que, a partir de unas hipótesis y un método de trabajo muy meditado, se lanza al campo a estudiar cientos de construcciones, pertrechado de cuaderno, cámara fotográfica, cinta métrica, brújula, etc. Todos los datos recogidos son analizados y clasificados, hasta llegar a unhas conclusións que explican la realidad de estas construcciones y profundizan en su conocimiento” (...) “ha dedicado los últimos diez años de su vida a este trabajo y ha establecido un nuevo método de estudio”. Juaco e Armando fan unha acertada síntese do valor que encirra esta obra pola súa exhaustividade, formulación e metodoloxía, e evidencian a dedicación necesaria para realizar este tipo de investigacións que teñen na súa base o traballo de campo. E permítaseme unha observación moi persoal: escribindo agora estas liñas, véñenme á cabeza as palabras de Xaquín Lorenzo, prologando un libro meu, referidas á importancia da dedicación, da constancia e de marcar vieiros de traballo. A el teríalle gustado o libro de Javier Fernández-Catuxo.

O autor realiza o estudo dos hórreos e cabazos nunha área moi concreta, na que conviven dous tipos diferentes de graneiros, nun territorio que el nomea como “límite de Asturias e Galicia” e que tamén se podería denominar a unión de Asturias e Galicia. Mais non interesa reparar nunha ou outra expresión senón no acertado da elección desta zona porque non é que convivan dous tipos de hórreos, senón que conviven dous tipos de graneiros diferentes: un para o secado “o galego” e outro para a almacenaxe “o asturiano”, contando tamén con outros de uso mixto e incluso o que o autor reúne como especiais e asociacións. Ademais, a abundancia destas construcións (ofrece os datos de: 61 *graneras*, 970 hórreos con cuberta de lousa –máis 224 desaparecidos xa no momento da realización do estudo–, uns corenta de cuberta vexetal, “de teito” –máis 160 desaparecidos– e 1070 *paneras* –máis case 100 desaparecidas–) fan desta unha área de estudo prioritaria.

Na presentación, o autor define os obxectivos do traballo, que están centrados en investigar os aspectos máis descoñecidos das graneiras nun territorio concreto, e estes aspectos son, en síntese, a funcionalidade, a distribución xeográfica e as relacións co medio natural. Ademais, pretende deseñar unha metodoloxía idónea para establecer un censo fiable, definir a distribución por zonas e analizar as interrelacións existentes con outros elementos físicos e humanos. Salienta, sobre todo, o carácter funcionalista do graneiro.

Coa lectura do libro, compróbase que acada os obxectivos que se propón e incluso atreveríame a dicir que xa nunha primeira ollada pódese estimar e aventurar esta afirmación. Porque o rigor que reflicte na estrutura do libro, na formulación da investigación, na metodoloxía, na análise e tratamento dos datos e na presentación destes, son evidentes á primeira vista.

E é evidente que estamos diante dun estudo que ofrece moito máis que datos; ofrece unha metodoloxía e tratamento destes que non é moi común nos traballos relativos a esta e outras temáticas próximas. O autor non queda nunha observación do dato nin nunha descrición, senón que o analiza e o cuantifica para chegar a unha conclusión obxectiva, ao dato contrastable e cuantificable. Por exemplo, máis arriba reflectimos os datos numéricos que dá para os graneiros da área de estudo, mais estes datos en si mesmos non aportarían moita información e, así, cando os trata, analiza a distribución e densidade dos tipos no territorio e formula hipóteses como a probable traxectoria de penetración dos hórreos dende Asturias cara a Galicia. Porque o autor considera que nin o dato tratado cuantitativamente é abondo para o coñecemento deste tema en profundidade e, así, reflexiona, cotexa e conclúe ou formula.

No apartado “Unha visión xeral” (epígrafe que non fai honor ao contido, de máis fondura pois nel senta a fundamentación e a metodoloxía deseñada) fai unha “discción” metódica, ordenada e con criterio, dos graneiros. Repara nas características arquitectónicas (partes, materiais, formas e tamaños) e establece ecuacións das dimensións para obter datos obxectivos para establecer modelos e relacións. Así mesmo, analiza os factores que interveñen para a súa distribución e realiza un censo exhaustivo dos existentes e desaparecidos. E establece os principais tipos de graneiros en base a un criterio funcional.

A partir de aquí, o libro vai achegando información a base de relacionar datos, formular interrogantes e realizar razoamentos con xuízo. E a isto aplícase un tratamento dos datos, que se reflicten nas gráficas e diagramas, mapas, debuxos e esquemas (nos que, por outra parte, acho de menos un

índice de figuras ou, que cando se referencian non se indique a páxina na que están, o que non resulta moi práctico para a lectura), que supoñen un avance moi importante para a metodoloxía neste tipo de estudos. Á observación e á curiosidade científica aplícalle o dato obxectivo, a información fiable e a contrastación necesaria e imprescindible cando se formula un traballo dende o rigor.

Case como unha teima, teño insistido –e sempre que se me ofrece a oportunidade continuo facéndoo– na necesidade de comprender as mostras da arquitectura tradicional como manifestacións da vida, da cultura, da economía, etc. dunha comunidade ou dunha sociedade concreta. Comprendela, por tanto, no seu contexto, nas interrelacións co medio, para concluír o grande coñecemento que os seus construtores e usuarios tiñan do medio natural no que se insiren, dos materiais utilizados na súa construción, da funcionalidade que perseguían. Neste libro, isto é tanto un punto de partida como unha conclusión.

Cada capítulo e/ou apartado comeza cun refrán, canción, adiviña, copla, etc. da literatura oral galega e asturiana, o que reflicte unha sensibilidade cara o tema; mais a intención do autor non semella que forme parte do seu estudo, o que pode ser a explicación a que non indique a procedencia, aspecto que consideramos engadiría valor.

Quen teña realizado traballo de campo etnográfico decatarse do inxente labor que realizou o autor para a recollida de datos e a súa planificación. Dez anos percorrendo o territorio, tomando datos, rexistrándoos, ordenándoos, facendo medicións, fotografías, esquemas, debuxos, etc., so é quen de facelo a persoa que cre no que fai, quen ten uns coñecementos adquiridos importantes, e quen ama o seu traballo e o tema que estuda. Se todo isto se fai desinteresadamente, como é o caso (e como o son e, sobre todo foron, os da maior parte de quen realizaron semellantes empresas aínda que fose a distintas escalas), a consideración é maior. Con cantas persoas debeu falar! Mais... quedo cunha sensación de anonimato –persoal, e en ningún caso sería unha eiva do libro– pois teríanos gustado que o autor nolas tivera achegado para compartir máis de preto a súa sabedoría, as súas expresións e as súas imaxes xunto a estes hórreos e cabazos que construíron, conservaron e utilizaron.

E como en todo estudo destas características, a bibliografía e fontes de documentación supoñen un pilar fundamental. O autor manéxaa cun coñecemento que é resultado de lecturas detidas e, ademais, buscando a información que considera de interese concreto para avanzar no seu estudo; non hai referencias que non sexan necesarias, sen embargo obsérvanse, dende o meu punto de vista, algunhas ausencias de publicacións que contribuirían, aínda que fose só puntualmente, a ampliar dalgunha maneira a información e discusión.

Polo demais, trátase dunha publicación verdadeiramente coidada, cunhas imaxes que ademais de informar son dunha moi boa calidade, tanto as fotografías como as figuras; a edición está moi lograda pois acada un equilibrio entre o deseño e a estrutura do libro, favorecendo unha lectura e consulta atractiva e doada. Os editores e impresores engaden outro valor a este estudo de Javier Fernández-Catuxo García que consideramos un imprescindible na literatura sobre as construcións tradicionais e un modelo de investigación sobre o hórreo. 📍

BEGOÑA BAS LÓPEZ

Universidade da Coruña

Einarsson, Niels (2011) *Culture, Conflict and Crisis in the Iceland Fisheries. An Anthropological Study of People, Policy and Marine Resources in the North Atlantic Arctic*, Uppsala (Suecia): Uppsala universitet, 152 páx.

A investigación do Dr. Niels Einarsson está formada por un conxunto de seis artigos académicos publicados no transcurso de dúas décadas, que pretende ser unha nova contribución, dende a antropoloxía social e cultural, aos estudos de pesca e recursos costeiros en Islandia e na rexión Ártica do Atlántico Norte.

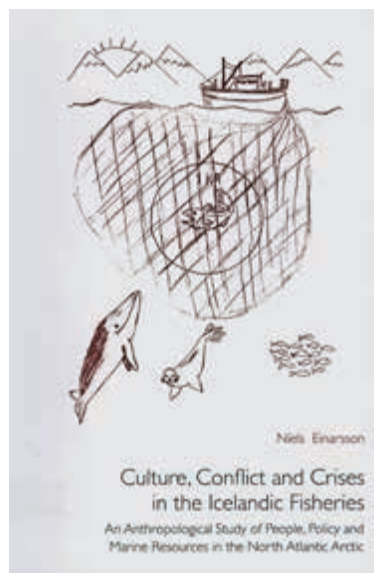
O autor, director do Steffanson Arctic Institute de Islandia, fai unha interesante análise do contexto histórico e social da pesca en Islandia, a partir da observación e reflexión sobre o cambio social. Este concepto de cambio é analizado transversalmente en toda a tese de investigación, a partir da percepción que os pescadores islandeses teñen sobre certos recursos tradicionalmente capturados (focas e baleas, principalmente), os novos usos, termos, imaxes e conceptos asociados a estes recursos mariños que desembocan en conflitos entre conservación e subsistencia, os novos modelos de gobernanza e xestión das pescaías que se abren paso en función das novas formas de percibir os dereitos de acceso ao recurso, e os novos espazos de resistencia que se están a crear por economías pesqueiras a pequena escala (pesca artesanal), en favor da sustentabilidade social, económica e ambiental.

As focas e as baleas son parte activa na historia e cultura do pobo islandés. Son moitos os contos populares que fan referencia a estes animais mariños, que forman parte do imaxinario colectivo das poboacións costeiras dende tempos ancestrais e por iso son respectadas por todos os pescadores. No caso da foca existen innumerables historias que comparan este animal coa categoría humana, personificando en sentido metafórico a súa 'liñaxe antropoxénica'.

Non obstante, nas últimas décadas esta imaxe mudou, xa que o conxunto de pescadores costeiros considera actualmente á foca como unha 'rata do mar'.

¿Que foi o que aconteceu nun período relativamente pequeno para que un animal que estaba culturalmente vencellado á memoria histórica da pesca en Islandia se transformase nun elemento nocivo?

A través da análise do contexto da pesca artesanal o autor proporciona algunhas razóns obxectivas deste cambio. A pesca artesanal en Islandia, a diferenza doutras rexións europeas que comparten características semellantes, como pode ser o caso de Galicia, o número de pescadores creceu nas últimas décadas. Dalgún xeito, este crecemento preséntase como un feito contrario ao amplo paradigma asumido polas ciencias sociais, económicas e políticas que afirma

que todo concepto e vestixio cultural tradicional está a esmorecer ante o avance dos sistemas de globalización.

Os pescadores artesanais islandeses teñen unha relación cos recursos pesqueiros que pode ser encadrada dentro dos 'xogos de suma cero'. Os xogos de suma cero empréganse no eido da economía e ecoloxía humana para describir calquera tipo de acción no medio ambiente na que os beneficios dos gañadores iguálanse exactamente coas perdas dos perdedores. Deste xeito, o individuo tenta capturar o máximo posible de recursos, repercutindo directamente a súa acción, no resto de individuos que compiten no mesmo espazo económico. Todo nicho ecolóxico que soporte unha maximización continuada do esforzo pesqueiro, como aparentemente acontece coa flota artesanal islandesa, levaría ao colapso das pescarías. Porén, o éxito das economías a pequena escala en todo o mundo é precisamente a súa relación co medio natural no que se desenvolven:

- Relación económica: maior redistribución da riqueza e aumento do prezo unitario das especies capturadas.
- Relación social: xera emprego a nivel local, fixando a poboación ao territorio.
- Relación coa sustentabilidade: contribúe á sustentabilidade social, ambiental e económica máis que ningún outro sistema produtivo (industrial o semi-industrial), xa que utiliza métodos de pesca con menor impacto nos ecosistemas costeiros.

Non obstante, a crecente construción e asentamento de ideas que teñen na conservación e protección dalgunhas especies os principais 'slogan' das campañas publicitarias de importantes organizacións ecoloxistas, está a mudar a histórica relación dos pescadores artesanais co seu medio mariño. O pescador está a percibir nos últimos tempos un maior incremento dalgunhas especies que son protexidas por estes organismos, coma o caso da foca, o que se está a traducir nunha maior competencia polos recursos. Por outra banda, estase a abrir un proceso conflictivo entre os intereses das organizacións conservacionistas e os intereses pesqueiros profesionais, cando dalgún xeito ambos colectivos deberían actuar como aliados en prol da xestión sostible das pescarías artesanais.

No caso de Galicia, as Reservas Mariñas de Interese Pesqueiro (RMIP) creadas en 2007 e 2008 nas localidades costeiras de Lira e Cedeira, constitúen o único exemplo até o presente, onde os pescadores e as súas organizacións respectivas iniciaron o proceso desde 'dentro', involucrándose tanto no deseño e elaboración da propia proposta de creación, como nas accións internas de concienciación. As RMIP nacen cun claro enfoque social que se asenta nos principios de co-xestión, gobernanza aberta e participada, onde diferentes actores e usuarios (institucións de goberno, ONGs, centros de investigación, e pescadores) toman parte activa no proceso. Neste senso, as RMIP lograron agrupar a parte do sector pesqueiro artesanal e mailas súas asociacións locais, en torno ao concepto da pesca responsable e o interese pesqueiro. Neste senso, a realización dunha pesca profesional sostible se presentaba como o mellor garante na conservación dos recursos mariños, feito que desembocou nun forte apoio e achegamento entre pescadores e ONGs, cando tradicionalmente ambos colectivos posuían intereses enfrontados.

Outra das áreas de investigación expostas na tese do Dr. Niels Einarsson, fai referencia a un dos conceptos clave da ecoloxía humana: os dereitos de propiedade e o réxime de acceso ao recurso.

A pesca islandesa a pequena escala está regulada baixo o réxime de propiedade estatal ou goberno estatal, onde os dereitos de explotación dos recursos están en mans exclusivamente do goberno, quen á súa vez toma decisións en materia de acceso e grado de explotación dos recursos.

Porén, existen economías a pequena escala como a pesca artesanal, que pola súa estrutura, tipoloxía, modo de extracción e organización van máis alá das regulacións estatais en termos de sustentabilidade social e biolóxica. Precisamente, esta relación sostible co medio físico, favorecedora de prácticas pesqueiras responsable, incrementa a fixación da poboación nas propias comunidades locais.

Segundo comenta o autor, a partir dos anos 90 do século XX, a pesca artesanal comezou a sufrir unha serie de transformacións motivada por cambios políticos e económicos que mudaron a forma de apropiación e uso que tiña o pescador islandés co medio mariño. A inclusión e asignación de 'cotas transferibles de pesca' (TACs) como medida gobernamental para a regulación e limitación das capturas por especie, provocou un conflito entre a pesca artesanal, economías familiares pouco capitalizadas e a pesca industrial, empresas altamente tecnificadas e capitalizadas, con gran capacidade económica para poder presionar aos pescadores locais para comprarlle a súa cota. Así, o acceso ao recurso converteuse nunha transacción económica transformando o réxime de propiedade estatal nun réxime de propiedade privada, onde primaba a inversión tecnolóxica, a maximización da produción e o poder de coerción.

Algo semellante está a acontecer actualmente coa flota galega artesanal e o pouco peso que a pequena escala ten nas decisións de reparto de cota en detrimento das flotas industriais nacionais e europeas.

Cando nos anos 90, se comezou a instaurar en Galicia un novo modelo de manexo para as pescaías artesanais (especialmente pensado para recursos sedentarios mariños), parecía que a situación da sobreexplotación dos principais recursos tradicionais podía combaterse dende as propias organizacións de pescadores. Os chamados 'Plans Específicos de Xestión' fundamentábanse nos principios de transferencia de dereitos de uso ás asociacións de pescadores dunha determinada zona mariña (ámbitos territoriais) baixo o réxime de concesión administrativa. O que se pretendía era que as confrarías e cooperativas deseñasen plans que regulasen a actividade extractiva de diferentes especies, exercendo medidas de control de acceso ao recurso. O maior éxito destes plans foi lograr o "empoderamento" do pescador na xestión dos recursos, e cambiar o réxime de propiedade estatal por un réxime comunal onde as organizacións de pescadores asumían a concesión en termos de 'apropiación'.

Por todo o comentado, a tese do Dr. Niels Einarsson pretende desenmascarar as causas, problemas ou feitos culturais que relacionan a actividade pesqueira islandesa cos procesos de capitalización, neoliberalismo económico, industrialización e globalización, a través da análise dos procesos de cambio, estratexias adaptativas e evocacións cognitivas, que os pescadores islandeses asumen dentro dun 'ethos' cultural moi arraigado. A través da análise das metáforas e contos tradicionais refórzase ese complexo submundo das percepcións, onde simbolismo e realidade se mesturan para a creación dunha conciencia colectiva que rexe o sentir da comunidade, máis alá das visións etnocentristas do mundo occidental.

Este traballo reafirma a presenza de investigacións específicas no ámbito da pesca nas últimas décadas, cando tradicionalmente nas monografías de moitos antropólogos clásicos como o caso de Bronislaw Malinoswki, Raymond Firth ou Fredrik Barth, non aparecía como campo específico de investigación aplicada. Máis alá dos modelos 'transaccionais' e as concepcións neofuncionalistas e neoevolucionistas que daban énfase aos sistemas e non aos individuos, esta tese concede unha maior atención ao papel dos individuos en canto á relación competitividade polos recursos e os cambios políticos nos réximes de acceso e propiedade. Estes feitos conlevan cambios no comportamento do pescador islandés que modifica a súa relación co medio, podendo comprometer nalgúns casos, a subsistencia das propias comunidades pesqueiras. 🐟

DUARTE FERNÁNDEZ VIDAL

Normas para presentación de orixinais

Presentación

A revista acepta exclusivamente orixinais inéditos, redactados nos seguintes idiomas: galego, portugués, español e inglés. Só se publica en galego e os autores deberán aceptar a tradución de acordo cos criterios que indique o Consello de edición. As reseñas ou comentarios de libros serán sobre novidades bibliográficas que se incorporen á biblioteca do Museo do Pobo Galego.

Os artigos irán precedidos dunha folla na que figure: título, nome dos autores e autoras, datos académicos ou profesionais que consideren oportunos, enderezo, teléfono e correo electrónico. Virán acompañados dun resumo cunha extensión entre 100 e 150 palabras, así como de entre 4 e 6 palabras claves. Resumo e palabras clave deberán presentarse en galego e inglés.

Os textos presentaranse impresos, debidamente paxinados e en follas de formato DIN-A4 por unha soa cara. Remitirase copia en papel e en soporte informático.

A letra será tipo Arial 12 puntos; interlineado de 1,5; marxes inferior e superior de 2,5 cm e os laterais de 3cm. As páxinas irán numeradas e serán 25 como máximo, incluídas fotografías, planos, gráficos, bibliografía e notas a pé de páxina.

A presentación de reseñas non sobrepasarán as 5 páxinas.

Imaxes, ilustracións, gráficos, táboas...

O seu número será proporcional á extensión do artigo. Si se inclúen táboas deberanse presentar en arial 10.

Presentaranse en soporte informático (preferentemente formato JPG ou TIFF cunha resolución de 300 ppp).

Deberán ir convenientemente rotuladas e numeradas, indicando o lugar aproximado da súa colocación que, non obstante, determinará en última instancia o editor.

Citas textuais

Cando sexan breves irán incorporadas no texto do autor e entre comiñas, pero si superan as catro liñas, destacaranse nun parágrafo con sangrado e letra de 10 puntos. Todas as citas levarán, tras o peche das comiñas e entre paréntese, a referencia que inclúe: apelido do autor seguido – sen coma– polo ano de edición da obra citada, dous puntos e a páxina ou páxinas correspondentes. Exemplo: (González Monje 2011: 138-139).

Notas ao pé

Se prefere a eliminación das notas ao pé mais de ser necesarias deberán numerarse consecutivamente. Se a nota se refire ao título ou autor/es do orixinal, deberá marcarse cun asterisco.

Bibliografía

A bibliografía limitarase aos libros e artigos citados no texto. Presentarase alfabeticamente ao final do artigo. Se hai varias referencias dun autor irán ordenadas por ano de edición de máis antigo ao máis recente. A forma de presentar as referencias bibliográficas, deben seguir o seguinte modelo:

Libros:

GONDAR PORTASANY, M. (1987) *A morte*. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego.

RODRÍGUEZ CALVIÑO, M. e SÁENZ-CHAS DÍAZ, B. (2000) *O tecido*. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego.

Artigos en publicacións periódicas:

BRAÑA REY, F. (1998) “Adaptacións ou cambios. A sala do mar do Museo do Pobo Galego”. *Antropológicas* (Porto) 2: 141-156.

Participación en obra colectiva:

BERAMENDI, J.; (2010) “A Galicia de 1909”. En C. García Martínez (ed.), *Exposición Galega de 1909*. Santiago de Compostela: Consorcio de Santiago, Museo do Pobo Galego, pp. 9-30.

Documentos en Internet:

Cando a referencia bibliográfica aluda a un enderezo de Internet, consignarase do mesmo xeito que nos tipos anteriores e indicando a continuación o enderezo electrónico entre os signos menor que < e maior que > e a data da consulta entre corchetes. Sempre que sexa posible e a web incluírase en liña aparte.

PADROADO DO MUSEO DO POBO GALEGO (2006) *Informe sobre a Cidade da cultura*. Consulta en liña [data de acceso, 25/05/2012]

<<http://www.museodopobo.es/uploads/pdf/informe-xunta.pdf>>

Avaliación

Os orixinais presentados serán sometidos á consideración do Consello de edición da Revista que avaliará a calidade científica dos mesmos e cuxo informe favorable motivará a súa publicación. En caso de así requirilo a índole do texto presentado, o Consello de edición poderá encargar a súa avaliación a especialistas externos, garantindo o seu anonimato.

As primeiras probas serán corrixidas polo autor, que deberá devolvelas á Redacción da Revista nun prazo aproximado de 15 días. A revisión das segundas probas corre a cargo do Consello de edición ou persoa en quen delegue.

A publicación dos artigos na Revista non dá dereito a remuneración algunha. Os dereitos de edición corresponden ao Museo do Pobo Galego, e será necesario o seu permiso para calquera reprodución total ou parcial, que, en todo caso, deberá indicar a procedencia.

O enderezo para o envío de orixinais é:

ADRA. Revista do socios e socias do Museo do Pobo Galego.
Museo do Pobo Galego
San Domingos de Bonaval
15703 Santiago de Compostela
socios@museodopobo.com

Socios patrocinadores e protectores do Museo do Pobo Galego

Eduardo Beiras García-Martí

Aluminios Cortizo S.A.

Engasa. Energía de Galicia S.A.

Fundación La Rosaleda

Cooperativa Agraria Provincial da Coruña

Cooperativa Vitivinícola do Ribeiro. Viña Costeira

Fundación Juana de Vega

Fundación Rodríguez Iglesias

Gadisa Retail S.L.U.

Galivalia. Avogados e consultores

I.X.P. Ternera Gallega

J.J. Chicolino

Madeiras Ornanda

O 16 Casa de Xantar

Progando S.L.

R cable e telecomunicación Galicia S.A

Restaurante La Bodeguilla de San Roque

Restaurante María Castaña

XUNTA
DE GALICIA

tórculo

* global printers
applications + business